ГРАМОТА

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Олександр АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА література

8

Олександр АВРАМЕНКО
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
8
2025

Олександр Авраменко

«Українська література»

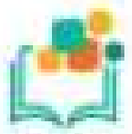
підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Видавництво «Грамота»
2025

УДК 375.5:821.161.2.09.+821.161.2.09)(075.3)
А21

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02. 2025 № 347)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Відтворюємо прочитане

Аналізуємо зміст та особливості художнього твору

Творчо мислимо

Гра «Так чи ні»

Робота в групі

Виконуємо домашнє завдання

Авраменко О.

А21 Українська література : підруч. для 8 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2025. 208 с.

ISBN 978-617-559-033-1

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту й підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти *(авт. колектив під керівництвом Т. О. Яценко)*.

Видання містить біографічні матеріали про письменників і письменниць, відомості з теорії літератури, художні твори.

Методичний апарат підручника охоплює різнорівневі завдання.

УДК 375.5:821.161.2.09.+821.161.2.09](075.3)

За Модельною навчальною програмою колективу авторів під керівництвом *Т. О. Яценко*.

ISBN 978-617-559-033-1

© Авраменко О. М., 2025
© Видавництво «Грамота», 2025

Навчальне видання

АВРАМЕНКО Олександр Миколайович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей».

В оформленні підручника використано матеріали з інтернет-видань, що є у вільному доступі; фрагменти картин: А. Макбрайда, С. Гильова, В. Васнецова, С. Гончаренка, Р. Іванишина, О. Скопа, А. Орльонова, А. Серебрякова, Л. Синявського, О. Куденка, К. Вітковської, О. Маковського, А. Базилевича, К. Семенова, М. Пимоненка; афіші Академічного музично-драматичного театру імені Лесі Українки *(м. Кам'янське)*.

Редакторка *Н. Забаштанська*. Художня редакторка *Н. Антоненко*.
Технічне редагування *Л. Ткаченко*. Комп'ютерна верстка *С. Грунівої*. Коректорки *С. Бабич*, *І. Барвінок*
Формат 84×108/16. Ум.-друк. арк. 21,84. Обл. вид. арк. 18,73.

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15,
м. Київ, 01133. E-mail: info@gramota.kiev.ua; www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Дорогі восьмикласники й восьмикласниці!

Розгорнувши цей підручник, ви починаєте подорож літературними здобутками нашої країни, адже «книжки — кораблі думки, що мандрують хвилями часу» *(Ф. Бекон)*.

Занурившись у художній світ творів, ви станете свідками подій, що відбувалися на українських землях у V столітті до нашої ери, — дізнаєтеся, як скіфи розгромили непереможну до того персидську армію («Дарунки скіфів» Івана Білика). Великий князь київський Володимир Мономах у своєму «Повчанні...» дасть поради щодо того, якою має бути людина з великої букви та як розвивати свою державу. Ви з'ясуєте, чому європейським королівським дворам за честь було поріднитися з князем Ярославом Мудрим («Ярославни» Раїси Іванченко). Погортаєте сторінки Біблії — книги моральних орієнтирів і житейської мудрості. Дізнаєтеся, як українка Маруся Богуславка визволила з турецької темниці сімсот козаків, які тридцять років були ув'язненими.

Що може подарувати магія купальської ночі? Хто такі козаки-характерники? Чому турецькі й татарські нападники демонізува́ли Івана Сірка та навіть боялися промовляти його ім'я? На ці запитання дає відповідь повість Марії Морозенко «Іван Сірко — великий характерник».

Події комедійних творів «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка й «За двома зайцями» Михайла Старицького перенесуть вас у XIX століття та подарують хороший настрій, а ще навчатимуть цінувати справжнє, непідробне в людині.

Вивчаючи твори «Дивлюсь я на небо» Михайла Петренка і «Причинна» Тараса Шевченка, ви отримаєте естетичну насолоду та різноманітні емоції. Узагалі, розвиток емоційної сфери людини надзвичайно важливий, адже він сприяє становленню кожного / кожної з вас як особистості, дає змогу осмислювати та розрізняти добро і зло, гарне і потворне, допомагає оволодіти здатністю регулювати власну поведінку.

Опанування відомостей із теорії літератури сприятиме розвитку наукового мислення, а отже, логіки, умінню визначати закономірне й нетипове, класифікувати факти та явища дійсності, що є важливими життєвими компетентностями.

Читайте, друзі, книжки, адже вони ніби та «казкова лампа, що дарує людині світло на далеких і темних дорогах життя» *(В. Сухомлинський)*.

З повагою — автор

ВСТУП

§ 1. ХУДОЖНІЙ ТВІР В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ ДОБИ

Про що ви дізнаєтеся?

- Яким було мистецтво тисячі років тому?
- Що таке *літературно-мистецькі епохи*?
- Чи впливає історична епоха на розвиток мистецтва?

1. Літературно-мистецькі епохи.

Література, музика, живопис — ці й інші види мистецтва виникли дуже давно. У всі часи люди захоплювалися ними. Кожен / кожна із вас має свій смак і свої вподобання. Якщо послухаєте музику, під яку танцювали ваші батьки в шкільному віці, то помітите, що вона суттєво відрізняється від тієї, яку ви слухаєте зараз: і добором музичних інструментів, і манерою виконання, і мотивами, і багато чим іще. Якщо порівняєте одяг, який носили 200 років тому, а тим, у який одягаються нині, то побачите колосальну різницю: і в стилі, і у фасонах, і в кольоровій гамі. Якщо прочитаєте поеми Гомера (VIII ст. до н. е.) і повісті нашого сучасника А. Кокотюхи (згадайте детектив «Гімназист і Чорна Рука»), то теж помітите багато відмінностей. І музика, і мода, і література — усе це різні види мистецтва. І хоча митці в усі часи оспівували кохання і добро чи засуджували зраду та зло, проте робили це по-різному, адже світ змінювався. На зміну феодалізму й тоталітаризму прийшла демократія, розвивалися наука та техніка, а отже, і людина змінювалася — удосконалювалася, ставала вибагливішою. Тобто умови конкретної історичної доби впливають на смаки, культурні потреби й уподобання людини.

Культура кожної епохи хоч і розмаїта, проте має спільні ознаки та розвивається цілісно, як єдина жива система. Зміна цих ознак знаменує прихід нової епохи.

Літерату́рно-мисте́цька епо́ха (стиль доби) — це фрагмент історичного процесу, що має загальний набір мистецьких ознак, традицій, поглядів, уподобань, якими він відрізняється від попереднього та наступного періодів.

Література й інші види мистецтва протягом своєї історії розвивалися по-різному. Якщо в античні часи був культ фізично та духовно досконалої людини, то через багато століть, в епоху модернізму, митці зосереджують свою увагу на психології людини, її внутрішньому світі, досліджують динаміку її почуттів. У межах кожної епохи виникають різні мистецькі напрями *(бароко, романтизм, реалізм, модернізм)* і течії *(символізм, імпресіонізм, експресіонізм)*, з ними ви ознайомитеся пізніше.

Опрацювавши матеріал таблиці, підготуйте у своїй групі мініпрезентацію однієї з літературно-мистецьких епох. Використайте як наочний матеріал зображення творів мистецтва (для цього скористайтеся ресурсами інтернету). Визначте жанр кожного літературного твору.

Літературно-мистецька епоха	Особливості
Антúчність *VIII ст. до н. е. — V ст. н. е.* *Мирон.* Дискобол. *V ст. до н. е.*	• Мистецтво Стародавньої Греції та Стародавнього Риму на теренах сучасної України — культура Трипілля; • погляд на людину як на унікальне явище природи, перенесення людських рис на природу й навіть на богів, яких греки уявляли у вигляді людей — безсмертних, прекрасних і вічно молодих; • одвічне прагнення до гармонійного розвитку людини, єдність фізичної і духовної краси.
Середньовíччя *(IV–XV ст.)* Софія Київська. *XI ст.*	• Центром розвитку середньовічного мистецтва була Візантія, пізніше воно поширилося в Західній Європі, Русі та на Закавказзі; • розвиток іконопису, мистецтва мозаїки, храмового будівництва; • фізично й духовно досконала людина більше не привертає уваги митців, у цей час проповідують аскетичні ідеали, віру в потойбічний світ, що стала могутнім знаряддям у руках церкви, яка й диктує мистецтву основну (релігійну) тематику.
Відро́дження, або **Ренеса́нс** *(XIV–XVI ст.)* *Л. да Вінчі.* Мона Ліза. *XVI ст.*	• Відродження розпочалося в Італії та згодом поширилося по всій Європі; • цей культурний рух, подолавши духовну диктатуру й деспотію церкви, породив нову культуру, звернену до земних справ, прагнення людей до щасливого життя; • на перший план виходить гуманізм, посилюється інтерес до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в середні віки.
Просві́тництво *(др. пол. XVII–XVIII ст.)* *Д. Веласкес.* Водонос. *XVII ст.*	• Бурхливі події соціального життя, наукові відкриття, радикальні зміни у світобаченні й світовідчутті людей сприяли народженню в мистецтві Західної Європи двох головних напрямів — *бароко* та *класицизму*; • головна ідея епохи Просвітництва — за допомогою знань змінити цей недосконалий світ; • головні герої епохи — люди науки, мистецтва, державні діячі-реформатори; головним героєм у творах мистецтва стає також звичайна людина, її зображають із симпатією і любов'ю.

Епоха романтизму, реалізму й модернізму
(кінець XVIII — початок XX ст.)

С. Васильківський. Чумацький Ромоданівський шлях. *Початок 1900-х років*

- Представники *романтизму* заглиблюються в національну історію, фольклор, зображають сильну й непересічну особистість у надзвичайних обставинах, культивують почуття.
- У творах *реалізму* відтворюють дійсність у її типових ознаках, зосереджують увагу на взаєминах людини та середовища, а також на тому, як впливають соціально-історичні обставини на формування характеру особистості.
- *Модерністи* досліджують психологію людини, її емоційний стан, звертають увагу на деталі, експериментують із різними формами й жанрами.

Епоха новітньої культури
(XX ст.)

Е. Воргол. Серія портретів Мерилін Монро. *1964 р.*

- Унаслідок соціальних потрясінь XX ст., світових війн і революцій, індустріалізації, відчуження від звичного природного середовища (масового переїзду людей із сіл до міст) відбувається урбанізація культури, людина втрачає своє «Я», свою індивідуальність, стає деталлю машини, а культура — індустрією розваг;
- відбувається поширення масової культури, яка, на відміну від елітарної, орієнтується на середній рівень якнайширшого кола споживачів; масову культуру створюють спеціалісти (менеджери, письменники, режисери, сценаристи, композитори, співаки, актори) не завжди на професійному рівні, якість їхніх творів визначається лише одним критерієм — комерційним успіхом.

2. Завдання.

1. Увідповідніть літературно-мистецьку епоху з її особливостями.

Літературно-мистецька епоха		Особливості	
1	Античність	А	головна ідея — за допомогою знань змінити цей недосконалий світ на кращий
2	Середньовіччя	Б	гуманізм, посилення інтересу до античної культурної спадщини
3	Відродження	В	заглиблення в національну історію, фольклор, зображення сильної та непересічної особистості в надзвичайних обставинах
4	Просвітництво	Г	прагнення до гармонійного розвитку людини, єдність фізичної і духовної краси
		Д	проповідування аскетичних ідеалів, віра в потойбічний світ, релігійна тематика

2. Увідповідніть твір із видом мистецтва.

А архітектура
Б фотографія
В скульптура
Г музика
Д танець

1

2

3

4

3. Увідповідніть твір із його автором / авторкою.

Назва твору	Автор / авторка
1 «Розрита могила»	**А** Андрій Чайковський
2 «Захар Беркут»	**Б** Григір Тютюнник
3 «За сестрою»	**В** Тарас Шевченко
4 «Климко»	**Г** Леся Українка
	Д Іван Франко

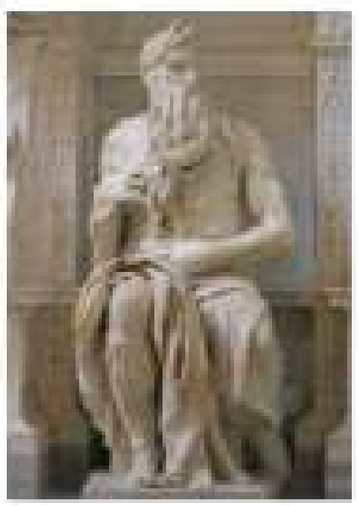
4. Які ви знаєте види мистецтва?
5. Що таке *літературно-мистецька епоха*?
6. Назвіть відомих митців України — ваших сучасників.
7. Поміркуйте, як можна сформувати власний читацький смак *(усно)*.
8. Розгляньте мистецькі роботи й визначте епоху, коли їх було створено. Обґрунтуйте свій вибір.

Л. Кастро.
Спроєктовані тіні.
1964 р.

Мозарабська
мініатюра Беатуса.
X ст.

Мікеланджело
Буонарроті.
Мойсей. *1515 р.*

9. Створіть асоціативну «хмару» за одним із мистецьких творів із *завдання 8*.

10. Домашнє завдання.
Підготуйте мультимедійну презентацію або коротке повідомлення про улюблений вид мистецтва.

Подумайте й розкажіть

- Які ви знаєте літературно-мистецькі епохи?
- Про яку з них хотіли б дізнатися більше?
- У яку епоху ви хотіли б перенестися машиною часу? Чому?

§ 2–3. КУЛЬТУРА Й ВІРА ДАВНІХ УКРАЇНЦІВ. ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ ІВАНА БІЛИКА «ДАРУНКИ СКІФІВ»

Про що ви дізнаєтеся?

- Якою була віра в давніх українців?
- Що таке *історичне оповідання*?
- Хто виявиться сильнішим — скіфи чи перси?

1. Культура й віра давніх українців.

Культура. Перші сліди людського життя на теренах України належать до періоду *палеоліту* (сягає півтора мільйона років тому). Найдавнішими етносами, які населяли землі сучасної України, були кімерійці, скіфи та сармати.

Кімерійці — іранські племена, що панували в той час у степовій зоні Євразії. Вони займалися скотарством і вели кочовий спосіб життя. Кімерійці вірили в життя після смерті, у них побутував культ предків, а також культ богині-матері, свідченням якого є стели із зображенням жінок. Кімерійці починають використовувати залізо, що витісняє бронзу завдяки своїм технічним якостям. Посуд, зброю і збрую вони прикрашали складним геометричним орнаментом. На початку VII ст. до н. е. кімерійська культура частково розчинилася в культурі скіфів.

Згадка про *скіфів* закарбована в «Історії» Геродота, який розповідає, що біля Меотіди (Азовське море) жили царські скіфи, а на північ від Борисфена (Дніпро) і на схід — скіфи-кочівники. Про них ви більше дізнаєтеся з оповідання І. Білика «Дарунки скіфів», з яким ознайомитеся в цьому розділі підручника. Як і кімерійці, скіфи належать до іранської групи народів. Основою господарської діяльності скіфів було скотарство та хліборобство. Також вони займалися рибальством, мисливством, збирали мед і віск, приручали диких коней. Феноменом скіфського мистецтва є вироби із золота, бронзи й інших металів. Усесвітнє визнання здобула золота пектораль із кургану Товста Могила, що на Дніпропетровщині. Цю прикрасу на замовлення скіфів виготовив талановитий давньогрецький майстер, застосувавши лиття, гравірування, паяння, інкрустацію. Золота пектораль складається з трьох ярусів, у яких відображено світобачення скіфів: у верхньому ярусі зображено сюжети зі скіфського життя; у середньому ярусі — птахів, а також рослинні мотиви; у нижньому — сцени боротьби звірів.

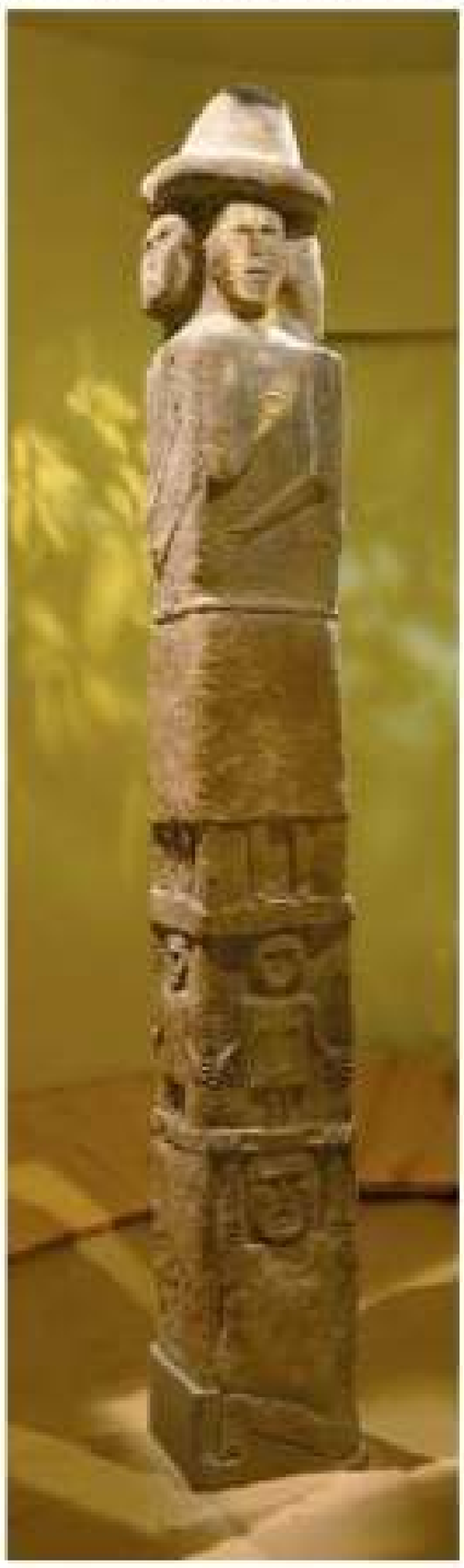

Зображення золотої пекторалі

У III ст. до н. е. територію Скіфії починають займати іраномовні племена *сарматів*. Вони панували в Північному Причорномор'ї з II ст. до н. е. по IV ст. н. е., коли їхня культура була знищена навалою гунів. Сармати були типовими

кочівниками, їхня матеріальна культура, побут, релігійні вірування, міфологія подібні до культури скіфів-кочівників. Пам'ятки матеріальної культури мають подібні орнаменти на посуді. На основі скіфського ужиткового мистецтва сармати створили так званий новий звіриний поліхромно-інкрустаційний стиль. У золоті прикраси вони вмонтовували багато коштовних камінців.

Формування *слов'янського* етносу та його самобутніх культурних традицій активно відбувалося в період так званої *зарубинецької культури* (I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Цю культуру відкрив археолог *Вікентій Хвойка* в 1899 р., виявивши могильник поблизу с. Зарубинці, що на Черкащині. Нестор Літописець у «Повісті минулих літ» назвав такі слов'янські племена: поляни, сіверяни, древляни, дуліби, уличі, тиверці та білі хорвати. Серед усіх слов'янських племен вагому роль починають відігравати поляни із центром у Києві, на яких у VII ст. вперше поширюється назва *Русь*. Головними заняттями слов'ян були землеробство й скотарство. Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито, горох, ріпу, боби. Землеробство вважали священним заняттям. Хліборобську працю уявляли найважливішою частиною світобудови, а хліб, продукт цієї праці, — священним. Найрозвиненішими галузями виробництва були металообробка та залізоробне ремесло. Серед ремесел важливу роль відігравало ковальство. Слов'яни майстерно виробляли зброю — мечі, кинджали, сокири, щити, наконечники для стріл і списів. Уміли виготовляти прикраси та деталі одягу з бронзи, свинцю, латуні й іноді зі срібла. Високого рівня досягло *декоративно-ужиткове мистецтво:* гончарство, ткацтво, вишивка. Вироби щедро прикрашали орнаментами, що мали оберігати людину від злих сил. Лінійний і хвилястий орнаменти символізували воду й річку. У вишивках використовували символіку рослинного та тваринного світу. Мистецтво *скульптури* мало релігійний характер: у святилищах і капищах — місцях, де проходили відправи релігійних обрядів, слов'яни ставили стовпоподібні статуї богів. Важливе місце в житті східнослов'янських племен посідала *музика*. Наші предки вміли грати на гуслях, лютні, сопілці, бубнах. Культові відправи супроводжували хоровим співом, танцями, хороводами під гру музичних інструментів.

Збруцький ідол.
IX ст.

Віра. У всіх давніх народів вірування були тісно пов'язані з повсякденним життям, навколишнім світом і природою. У дохристиянські часи люди пояснювали зміни, явища й сили в природі (невидимий світ) через використання наявних у них понять про стосунки між людьми (видимий світ). Сили природи набували певних людських рис і в такому вигляді потрапляли в казки. Так з'явилися поняття «боги», «янголи», «демони», «русалки» та ін. Поява таких вірувань мала велике значення для людства, вона підготувала людей до сприйняття поняття єдиного Бога — сили, яка управляє Всесвітом (світом видимим і невидимим). На слов'янських землях поняття «єдиний Бог» поширилося передусім завдяки християнству.

Дохристиянські вірування називають *поганськими* (або *язичницькими*). Язичники-слов'яни не потребували вираження своєї віри в церквах, бо божественне, за їхніми уявленнями, завжди було там, де вони перебували, навколо й усередині них.

Суть стародавньої віри полягала не в особистому спасінні, як у світових релігіях, а в збереженні та примноженні роду, у родючості землі, плодовитості худоби, в охороні способу життя і цінностей роду. Це відобразилося в найдавніших фольклорних творах — календарно-обрядових піснях (колядки, щедрівки, веснянки, купальські та жниварські пісні). Слов'яни вірили в багатьох богів. На думку вчених, язичницькі боги насправді були уявленням наших предків про Всесвіт, першоджерелами якого вважали вогонь і воду. Більшість язичницьких богів відомі з народної творчості.

Головні східнослов'янські боги	
Сварог	бог творчої сили природи, покровитель ковальства та шлюбу
Див	бог початку Всесвіту, що втілював блакитне небесне склепіння
Лада	богиня гармонії в природі, любові в шлюбі
Перун	бог грому й блискавки, покровитель війська
Дажбог	бог сонця
Велес	бог достатку, торгівлі, опікун купців, покровитель скотарства
Мокоша	богиня дощу, річок і родючості
Стрибог	бог вітру
Ярило	бог любові й пристрасті, сили та хоробрості, а також весняної родючості

У Києві язичництво офіційно існувало до запровадження князем Володимиром християнства (988 р.). Попри намагання знищити будь-які прояви язичництва серед населення Русі, деякі культи й обряди ще довго зберігалися, а якісь трансформувалися в християнські обряди з елементами язичництва — коломийки, щедрівки, веснянки, свято Івана Купала, Масляна, адже християнська церква намагалася підлаштувати язичницькі свята під християнські, щоб пом'якшити поширення християнської віри.

Побудуйте часову шкалу етносів, які здавна заселяли терени сучасної України.

Гра «Так — ні».

1. Найдавнішим етносом, який заселяв терени сучасної України, були скіфи.
2. Зарубинецька культура — це спадок діяльності скіфів.
3. Слов'яни в дохристиянський період поклонялися лише одному богу.
4. Лада — богиня гармонії в природі, любові в шлюбі.
5. У давніх слов'ян ковальство вважали священним заняттям.
6. Перші музичні твори слов'ян пов'язані з календарними обрядами.
7. Золота пектораль — одна з найяскравіших пам'яток сарматів.
8. Зарубинецьку культуру відкрив археолог В. Хвойка.
9. Ідоли — пам'ятки слов'янської скульптури.
10. Суть стародавньої віри полягала в збереженні та примноженні роду, у родючості землі, плодовитості худоби, в охороні способу життя та цінностей роду.

Іва́н Бі́лик (1930–2012) народився в селищі Градизьку, що на Полтавщині.

Письменник. Майстер історичної прози.

Найвідоміші твори: романи «Меч Арея», «Похорон богів», «Золотий Ра»; трилогія «Скіфи».

2. Творчість Івана Білика — майстра історичної прози.

Письменник жив у ті часи, коли випускників, які закінчили звичайну школу з хорошими оцінками, одразу посилали вчителювати в глухі села (без педагогічної освіти!). І. Білика направили працювати на Чернігівщину. Ось як він згадує свою першу роботу й подальше навчання: «Що я тільки не викладав! І німецьку мову, і фізику, і фізкультуру. Мама хотіла мене бачити художником. Мій дід був, як казали в народі, богомазом — ікони малював. І тітка, мамина сестра, непогано малювала. Я теж відвідував художню студію і вступав на архітектурний факультет... Але щось там їм не сподобалося, і мене не взяли. Потім вступав до театрального інституту. Не прийняли... Наступного року я вже пробував щастя на історичному факультеті університету, але склав один іспит на четвірку (у ті часи була п'ятибальна шкала оцінювання. — *Авт.*) і "пролетів". І лише у 26 років прийшов вступати на факультет журналістики. Склав усе на "відмінно"! До того ж я мав стаж, і мене таки взяли».

Саме в студентські роки розпочалася письменницька й перекладацька діяльність (з болгарської) І. Білика. Про свій шлях у літературу він розповідав так: «Я починав як перекладач і навіть не думав стати письменником. На історичну тему я перейшов завдяки матері. Перша моя книжка називалася *"Танго"* — про життя української еміграції в Латинській Америці. А моя мати, хоч і була людиною без освіти, читала все, що їй потрапляло до рук. Коли вийшов друком цей роман, питаю: "Мамо, як він вам?" — "Хороший роман, синку. Але якби ти щось історичне написав..." Вона буквально обожнювала історичну літературу».

Найбільше автор уславився історичними романами *«Меч Арея»*, *«Похорон богів»* і *«Золотий Ра»*. Останній твір — це вільний переказ «Історії» давньогрецького історика Геродота. Саме за цей твір І. Білик одержав Шевченківську премію. Частину цього роману — оповідання ***«Дарунки скіфів»*** — пропонуємо вашій увазі.

3. Історичне оповідання Івана Білика «Дарунки скіфів».

- Прочитайте оповідання «Дарунки скіфів» та виконайте завдання.

Істори́чне оповіда́ння — це невеликий за розміром епічний твір, у якому йдеться про історичні події та персонажів із минулого. В оповіданні, на відміну від повісті й роману, зображають одну подію. Такою подією у творі «Дарунки скіфів» є похід перського царя Дар'явауша на Скіфію. В історичних творах діють як реальні історичні герої, так і вигадані персонажі. *Дар'явáуш (Дáрій)* — перський цар (521–486 рр. до н. е.), наймогутніший правитель династії Ахеменідів. Він зміцнив центральну владу, а завдяки військовим походам розширив кордони Персії (нині Іран). Проте його похід проти скіфів (514–513 рр. до н. е.) закінчився безславно.

ДАРУНКИ СКІФІВ

Історичне оповідання

Від Боспору Фракійського до Дунаю-ріки, яку греки називали Істром, безперервним потоком пливла широка жива річка — величезне військо Царя царів Дар'явауша. Одні говорили, ніби воно налічує вісімсот тисяч, другі — що тисячі тисяч, а треті казали ще найвірогідніше — як зірок на небі в безмісячну ясну ніч.

Коли голова раті[1] сягнула Дунаю, то хвіст був у кам'янистій півпустелі по той бік Боспору Фракійського, тобто в Азії.

Першим ступив на дунайські береги полк «безсмертних» — десять тисяч добірних комонних[2] мужів, яких і після найзапеклішої січі залишалося рівно десять тисяч, бо на місце кожного загиблого негайно ставав живий перс.

З берега, де починався дерев'яний міст, почулися сурми. То був знак, що рать Царя царів переправляється через Дунай, де вже починалася Скіфія.

«Нарешті Скіфія!..» — подумав Цар царів Дар'явауш. Ця країна багато років не давала йому спати, і він, їдучи віддалік за першою тисячею «безсмертних», яка вже переправлялася на той бік, з пекучим відчуттям цікавості вдивлявся в протилежний берег. Ліси, чагарі та луки й там були так само зелені, як і скрізь цього останнього весняного місяця, але нечисті духи-дайви примусили Царя царів зітхнути.

Він іще раз глянув туди, за міст, яким уже закінчувала переправлятися передова тисяча полку «безсмертних», побачив ген попереду, далеко за нескінченним дерев'яним мостом, чорну хмару, що поволі наближалася і зростала.

Цар змусив себе відвернутись од тієї хмари й почав дивитися назад. За пів сотні кроків після царської колісниці рухалася друга тисяча полку «безсмертних», майже наступаючи на п'яти сотні драбантів[3] — особистих охоронців царя. Драбанти їхали по четверо в ряд, усі до єдиного на однакових білих конях. Полк «безсмертних» також вишикувався по четверо, але весь лівий ряд був із білих коней, другий ряд із сірих, третій із гнідих, як у Дар'явауша, а четвертий із вороних. Здалеку складалося враження, ніби рівнобіжно плинули чотири різнобарвні потоки. Отак добирати полк «безсмертних» Дар'явауш навчився у вавилонців, так вишикувана кіннота завжди наганяла на ворога жах.

Дарій Великий.
Барельєф. 521–520 рр. до н. е.

Видовище було таке захопливе, що Дар'явауш забув про неприємну чорну хмару. Тепер Скіфія була в нього за спиною, мов щось цілком нікчемне й давно впокорене; і все-таки вона не виходила в нього з голови.

Кілька причин змусили перського царя до походу на цю країну. То була остання з відомих персам вільна земля, і колишній цар Лідії Крез при нагоді й без нагоди підбурював Дар'явауша до походу проти Скіфії, мов найвідданіший Дар'яваушів раб. Другою причиною чи приводом було те, що Скіфія десь років сто з гаком тому захопила була Межиріччя разом з усією Малою Азією та панувала там двадцять вісім років. На цій причині найдужче наголошував Дар'явауш: мовляв, Азія мусить помститися Європі за ту ганьбу.

---

[1] *Рать* — військо, дружина.

[2] *Комо́нний* (заст.) — кінський, який їде на коні.

[3] *Драба́нт* (заст.) — охоронець можновладної особи або солдат, що охороняє командувача.

І тільки про одну причину Дар'явауш волів мовчати, хоча саме вона була головною. Це знало всього п'ятеро чи шестеро царевих родичів і найближчих до царя людей.

Коли по смерті Курушевого сина Камбіса він став царем і придушив повстання в усіх бунтівних перських володіннях, то під час відвідин храму бога Птаха в столиці підкореного Єгипту Дар'явауш захоплено розглядав дві колосальні статуї із червоного граніту, кожна по тридцять ліктів заввишки. Статуї зображали давнього фараона Сесостріса та його дружину. Чотири такі самі двадцятиліктьові статуї були присвячені Сесострісовим синам. Перський цар зажадав поставити поряд такі самі статуї, які зображали б його та його родину.

Головний жрець[1] бога Птаха несподівано заперечив Цареві всіх на світі царів.

— Хіба я менше уславлений за того вашого фараона? — обурився цар-переможець.

— Ти, безперечно, великий цар, — не змигнувши оком відповів жрець бога Птаха. — Ти підкорив усі ті країни, якими володів той наш богорівний фараон. Але він переміг був колись військо царя скіфів, а ти ще ніколи не схрещував із ним навіть меча. Коли переможеш скіфів, тоді й тобі поставимо такі статуї, як фараонові Сесострісу.

Дар'явауш не зважився чинити наперекір жерцям єгипетського бога, адже попередній цар Персії загинув саме через образу цього єгипетського божества. Але володар усіх на світі країн і народів назавжди запам'ятав образу, завдану йому в храмі Птаха. Це й було для Дар'явауша головною причиною, що змусила царя персів і всіх інших народів піти походом за Дунай.

Цар знову глянув на міст і знову побачив ту хмару, яка поближчала й стала ще чорнішою, ніж перед тим. Це здалося Дар'яваушеві лихим передвістям. Якийсь добрий або злий бог чи то застерігав богорівного царя світу, чи, може, хотів позбиткуватися над ним за якийсь мимовільний гріх.

Страх і вагання вдруге заполонили цареве серце. Ще не пізно було повернути передову тисячу «безсмертних» із-за Дунаю. Цар із надією придивився до мінливих обрисів чорного хмаровища й мимоволі зітхнув.

Колісничий почув за спиною в себе те важке зітхання і нишком подивився на володаря всіх, крім скіфів, племен і народів. Володар дивився за Дунай. Коли б він раптом наказав передовій тисячі «безсмертних» повернутися та рушити, скажімо, на захід, усі б вирішили, що богорівний повелитель надумав особисто перевірити, чи десь там справді кінчається земна твердь, чи то ворожі персам жерці-маги тільки брешуть.

Але цар перехопив погляд колісничого й притлумив у собі раптове вагання і страх. Якби перси й інші народи, яких він привів сюди, на Дунай, довідалися, що чуття страху найяснішому та богорівному теж не чуже, вони почали б його вважати рівною собі смертною людиною.

Дар'явауш ледь помітно кивнув золоченим навершям списа, погонич тріпнув віжками, і колісниця вмить опинилася на мосту. Суцільно литі з бронзи колеса заторохтіли-застрибали по товстих соснових колодах, які, міцно скріплені одна з одною, нерухомо лежали на воді, неначе ними й не їхала запряжена вогнисто-гнідим четвериком бойова царська колісниця.

Так почався перший день тієї, доти не баченої війни. Коли через два тижні все перське військо нарешті переправилося на лівий берег Дунаю, мілетський тиран Гістіей, який збудував міст і тепер залишався тут стерегти його на чолі всього підвладного персам грецького іонійського флоту, спитав у царя:

— Ми стерегтимемо міст аж до твого повернення. Але коли це буде?

---

[1] *Жрець* — особа, що здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичницьких релігіях.

Замість відповіді Дар'явауш узяв у свого колісничого батіг і нав'язав на ремені рівно шістдесят вузлів.

— Розв'язуватимеш щодня по вузликові, — сказав він Гістієєві й простяг йому батіг. — Якщо я не повернуся, поки ти порозв'язуєш усі вузли, значить, мені сподобалося в цій країні та я вирішив тут перезимувати. Тоді маєте право зруйнувати цей міст і пустити колоди за водою, а самі повертатися додому, до своїх жінок і дітей.

Річку, що трохи вище від мосту впадала на тому боці в Дунай, називали по-грецькому Пюретом, по-скіфському ж Поратою, або Сильною, а плем'я, що жило у верхів'ях річки, називало її Прут. Дивне видовище відкрилось очам перського царя на лівобережжі Порати. Аж до наступної річки на сході він не бачив жодного скіфа, а якщо траплялися села чи городища, то вони були попалені, а на згарищах блукали тільки ошалілі від щойно згаслих пожеж коти.

Серце Дар'явауша раділо. Ще жодне плем'я не відступало перед персами так безоглядно та стрімко. Якщо так ітиме й далі, то він за місяць підкорить увесь цей неосяжний край.

Скіфського війська ніде не було видно, і хоча перси невідступно йшли йому вслід, між обома ратями залишалося на цілий день дороги.

Ольвійські греки, які були в персів за провідників, заспокоювали Царя царів Дар'явауша, що скіфи не зможуть утікати без кінця, бо далі на схід із півночі на південь тече широченна й глибочезна, місцями порожиста річка Бористен, — там і можна буде наздогнати скіфське військо.

І далі на схід села були попалені, більше того: скіфи почали палити за собою ниви, ліси та степ, і перське військо сунуло за скіфами суцільним чорним згарищем.

До великої річки Бористену, яку деякі тамтешні племена називали Дніпром, а деякі — Славутою, у персів іще був корм для коней та харч для людей. Дар'явауш підганяв свої полки лучників, мечоносців і «безсмертних», щоб урешті наздогнати скіфів на берегах їхньої священної річки.

Якось надвечір перси справді застукали скіфське військо, і Дар'явауш розпорядився готуватися назавтра до січі, яка врешті мусила покласти край цій дивній війні. Коли смеркло, між річкою та перським станом спалахнули численні багаття.

Отже, скіфи втратили надію втекти!

А потім настав ранок, і з'ясувалося, що то всього-на-всього невеликий полчок; скіфи вдосвіта похапали звичних коней за хвости й перепливли на той берег.

Навчені перси з полку «безсмертних» понадимали шкіряні міхи та кинулися навздогінці за скіфами, які цього разу втекли тільки тоді, коли перебили всіх отих переслідувачів. Полк «безсмертних» недорахувався двох тисяч мечів, і лише наступного дня його пощастило поповнити й знову довести до десяти тисяч. Але тепер уже коні в бойових четвірках полку не були дібрані так суворо за мастю, і Дар'явауш роздратовано дивився на його мовби посічені ряди, бо в ряду білих коней з'явилося багато вороних і сірих, а в ряду вороних траплялися навіть огидно рябі.

Це не могло не псувати настрій Цареві всього світу.

Переправивши своє велетенське військо на лівий берег Бористену, згаявши на це чимало днів, Дар'явауш розпорядився послати гінця до царя скіфів. Гонець так переказав скіфам слова свого царя:

— Чому, лякливий скіфе, зайцем утікаєш від мене? Спинися, давай поміряємося силою, а там хай боги вирішують, кому віддати перемогу: тобі чи мені!

Скіфський цар дуже розсердився і звелів переказати перському цареві:

— Не я прийшов у твою землю, а ти в мою. Коли схочу, тоді й поміряюся з тобою силою. Ось якби ти знайшов і спаплюжив священні могили наших предків, тоді побачив би, лякливі ми зайці чи ні.

Але жоден перс і жоден ольвійський провідник не знали, де скіфи ховають своїх небіжчиків.

А переслідувати скіфів стало дедалі важче. У персів уже закінчилися харчі та корм, вони мусили відходити далеко праворуч і ліворуч від свого напрямку, а скіфи нападали на цих шукачів їжі та сіна й винищували їх.

До того ж смуга випаленої землі ставала дедалі ширшою.

Перси почали забивати коней та вже непотрібних в'ючних ослів. Але в кінці першого місяця війни не стало й конини.

Попереду була річка Оар, а скіфи мовби сховалися під її водами. Серед персів почалося замішання, їх посів страх. Вони заходились обкопувати свій стан вісьмома рядами крутих ровів і валів, остерігаючись нічних нападів.

Так минув тиждень, і Дар'яваушеві стискалося серце, коли він згадував про батіг із шістдесятьма вузликами, який дав підлеглим грекам — охоронцям мосту через Дунай.

На тому батозі залишилося менше як двадцять вузликів. Через неповних три тижні Гістіей та його іоняни зруйнують міст і попливуть назад, вирішивши, що він, Дар'явауш, уже підкорив Скіфію та надумав зазимувати там.

Сидячи за ровами й валами, Цар царів Дар'явауш, не маючи анінайменшого уявлення про те, де зараз оті дайви-скіфи, розіслав у всі боки гінців на найкращих, іще вцілілих конях. Скіфське військо розшукав лише один гонець.

— Нерозумний скіфе! — переказав він ворожому цареві слова свого царя. — Хто тебе навчив так по-дурному воювати? Я вже тобі казав: якщо відчуваєш у серці мужність — спинися і поміряємося силою. Мене ще ніхто у світі не перемагав! Якщо ж не маєш сили й звитяги в серці — пришли мені, своєму володареві, звичні в такому разі дари: воду в срібному глекові та землю на золотій мисці. І я допущу тебе до себе та дозволю, на знак верховної ласки до тебе, поцілувати носак мого черленого царського чобота. Я був і буду твоїм господарем, а ти був і залишишся моїм вірним рабом!

Скіфський цар вельми розлютився і хотів був убити зухвалого перса, тоді лише махнув рукою та звелів йому відвезти перському цареві скіфські дарунки.

Гонець щасливо повернувся до перського стану та передав ті дарунки своєму цареві: шуліку в клітці великій, мишу в клітці маленькій, жабу в череп'яному глечику, а також кілька гострих, добре оперених стріл.

Дар'явауш зрадів таким дарам скіфів: миша жила в землі й уособлювала скіфську землю, разом із жабою скіфи мовби підносили персам свою воду, навіть своє небо — дім птахів, ну, а що означали стріли, було зрозуміло й так — скіфська зброя схилялася перед перською зброєю.

З таким тлумаченням згоджувалися всі радники перського царя. Тільки царський родич і списоносець, очільник полку «безсмертних» Гаубарува зважився не розділити із царем його радість.

— Треба розпитати в того гінця, чи не мають скіфські дарунки якогось іншого значення... — сказав він.

— Я вимагав од скіфського царя прислати мені землю і воду, — стояв на своєму Дар'явауш. — Він і склав мені до ніг свою землю та воду, а окрім них, ще й небо та свою ратну силу! — Тоді знехотя згодився: — Ну, давай послухаємо гінця...

Коли привели того перса, Дар'явауш запитав у нього:

— Що велів тобі переказати словами скіфський цар?

— Він велів переказати: «Якщо ви, перси, не шугнете в небо шуліками, або не сховаєтеся в мишачі нори, або не зникнете в болоті, мов погані жаби, то кожен отримає в горлянку по такій стрілі!»

Ще мить гонець зухвало дивився в очі богорівному, і Дар'явауш зрозумів, що то на нього дивиться доведене до розпачу перське воїнство. Але потім очі згасли й потупилися, і гонець упав долілиць перед своїм царем: за давнім звичаєм, носій поганої звістки мусив померти: це знали всі. Дар'явауш поволі розстебнув пристебнутого до пояса переплетеного золотою смужкою бича, накинув його зашморгом на шию гінця і почав стягувати, аж поки раптом тіло зів'яло й затихло.

Гаубарува винувато глянув на царя, бо цей гонець був із полку «безсмертних», але цар уже вгамував свій шал. Коли задушеного воя винесли, Дар'явауш запитав у свого списоносця, очільника полку «безсмертних» і близького родича:

— Цей твій гонець іще щось розповідав про скіфів та їхнього царя?

— Половина скіфів на конях, коні й люди нагодовані, їх день у день більшає, — сміливо відповів Гаубарува.

— Як же перські боги допустили таке?..

Тепер Дар'явауш не мав іншого виходу, як справді перемогти скіфів.

Але скіфів уже добрий тиждень ніхто не бачив, наче вони згоріли в цих степах.

Цар царів звелів покинути укріплення на Оарі й шукати скіфів десь на заході.

Іншої дороги назад, до Дунаю, не знали навіть ольвійські провідники, через те перси мусили рухатися тією самою випаленою смугою, якою досі йшли на схід.

Так тривало страшних пів тижня, голод у перському війську скосив багатьох людей.

Останні тижні скіфи також переживали неабияку скруту, бо на боротьбу з персами стали не всі племена. Тоді скіфський цар почав заманювати персів у землі тих племен, що досі уникали раті. Так йому пощастило підняти на боротьбу майже весь свій народ.

Тепер він уже міг розраховувати на перемогу. Хоча персів і досі ще було вп'ятеро більше, ніж скіфських ратників, однак, виснажені голодом і переходами, чужинці не могли б вистояти навіть уп'ятьох проти одного.

Але цього разу вже Дар'явауш уникав січі; він з останніх сил поспішав на Дунай, сподіваючись чи не божого дива. Перси, наче мухи, гинули від голоду, людоїдства та хвороб.

Тоді скіфський цар вирішив трохи підгодувати персів.

Три дні нападники мовби несподівано натрапляли на кількатисячні череди великої худоби та величезні отари овець. І коли перси повірили, що це давносподівана божа ласка, скіфи знов опинилися в них на дорозі. Ними вже не можна було ні знехтувати, ні обминути — і на ранок обидві раті зійшлися.

Справдилися надії скіфського царя — він одержав перемогу; і все-таки персам уночі після січі пощастило втекти.

Цілу ніч у їхньому таборі горіли незліченні багаття, цілу ніч огидно для скіфського вуха ревли мули та віслюки; коли ж скіфи перед сходом сонця закликали персів сурмами до нової січі, у перському таборі виявилося лише кілька тисяч покинутих напризволяще, знесилених од голоду поранених і калік[1].

Отже, Дар'явауш зробив розпачливу спробу добігти до Дунаю, перш ніж іонійські греки Гістіея встигнуть розібрати міст, хоча на ремінці в того залишилося вісім чи дев'ять вузликів.

Скіфський цар не міг так просто відпустити звідси персів, які сплюндрували його землю і хотіли поневолити народ. Цар послав навпростець до Дунаю свого князя Пугача з хорошим військом.

[1] *Каліка* — людина з інвалідністю, хто позбувся якої-небудь частини тіла або втратив здатність рухати нею.

Пугач устиг до переправи того самого дня, коли греки вже лаштувалися розібрати міст і пустити його за водою, прострочивши понад умову з Дар'яваушем зайвих чотири доби.

Князь Пугач розповів грекам про поразку персів у битві зі скіфами. Недобиті перси втекли з ратного поля обманом, уночі.

— Дарій та перси — наші спільні з вами супостати[1]! — сказав Гістієєві й іншим іонійським тиранам схожий на бика-тура в плечах князь. — Допоможіть нам наздогнати персів, а ми звільнимо вас навіки з-під їхнього ярма.

— Що ми мусимо для цього зробити? — з радістю відгукнувся Гістіей.

— Розберіть оцей ваш міст і пустіть його за водою, щоб перси не змогли втекти через Дунай, — відповів йому князь Пугач.

Серед греків знявся схвальний гомін.

— Жодне еллінське[2] місто на азійському березі та прилеглих островах віднині не підкорятиметься Дарієві! — захоплено вигукували вони.

Князь-богатир Пугач разом зі своїм військом подався назустріч персам, що прямували до рятівного мосту через Дунай.

Греки врочисто й по-південному запально поклялися допомогти скіфам остаточно добити перське військо, ще в присутності Пугача почали розбирати міст, та коли комонники скіфського князя зникли за верболозами, мілетський тиран Гістіей скликав усіх зверхників і корабельних начальників-навтілархів і сказав до них так:

— Чи варто стрибати від радості, що скіфи можуть остаточно розгромити Персію? Ми присягалися Дарієві берегти цей міст...

— Ми свого слова дотримали й навіть більше — замість шістдесяти днів берегли його шістдесят чотири! — здивувалися тирани грецьких іонійських міст. — Ми не порушили клятви!

Гістіей підняв руку й спробував угамувати найзапальніших земляків:

— Усі ми — тирани у своїх містах завдяки персам, бо перси ненавидять народовладдя. Якщо ми й надалі хочемо втримати владу над співвітчизниками у своїх руках, то мусимо триматися перського царя, а не скіфського.

Гістієєві заперечив тиран Херсонеса Геллеспонтського Мільтіад:

— Якщо Дарій виведе бодай розбите військо зі Скіфії, то наступною жертвою персів буде європейська Еллада: Афіни, Дельфи, Спарта... Еллада перестане існувати!

— Ти родом афінянин і через те твоє перше слово було про Афіни! З-поміж усіх еллінів тільки афіняни ворогують із персами, бо самі хочуть верховодити в усій Елладі та на нашому іонійському узбережжі! — дорікнув Мільтіадові Гістіей.

Це несподівано припинило суперечку, можливо, тому, що мілетський тиран обізвав Мільтіада афінянином, яких в іонійських містах недолюблювали через їхнє намагання верховодити в усіх загальноеллінських справах.

Відчувши такий злам у настроях, Гістіей вирішив кувати залізо, доки гаряче, тож запропонував усім зверхникам іонійських кораблів:

— Давайте розберемо міст на три стадії від берега. Так скіфи думатимуть, що ми дотримуємо даного їм слова, а якщо все зрозуміють і вирішать нас приструнити, то їхні стріли не долітатимуть до нас. А якщо персам раптом пощастить випередити скіфів і добігти сюди раніше від них, бо немає прудкішого від страху смерті, то ми враз при-

[1] *Супостáт* (заст.) — ворог, недруг, супротивник.
[2] *Елліни* (книжн.) — давні греки.

точимо розібрану частину й дамо їм змогу врятуватися від погоні... Присягаю Зевсом, — Гістіей урочисто підняв угору правицю, — Дарій по-царському віддячить кожному з вас!

Після обіду греки почали розбирати міст окремими плотами й припинати їх посередині мосту, де в дно неглибокої тут річки було вгороджено цілі соснові стовбури. Для певності греки ще й заякорювали обрубаний край мосту всіма наявними на кораблях дворогими якорями Анахарсіса, що доводився рідним дядьком теперішньому скіфському цареві...

Перси почали підходити до напіврозібраного мосту в кінці сьомого дня. Два з половиною місяці тому греки-іонійці з острахом і захопленням милувалися військом Царя всього світу, особливо полком «безсмертних», чиї коні тяглися чотирма різнобарвними, яскравими смугами-струнами через нескінченний міст, — по дві тисячі п'ятсот білих, гнідих, сірих і чорних, мов літня ніч, коней... Тепер перси були майже всі, крім великих очільників, обідрані, закіптюжені сажею та попелом і худі, мов жива смерть. Тепер ці напівбоги нагадували дику орду чи отару смертельно нажаханих овець, за якими женеться вовча зграя.

— Оце твої володарі світу! — сказав Гістієві його супротивник Мільтіад.

Греки ще цілий наступний день доточували до мосту відірвані раніше плоти та закріплювали їх навскіс проти течії вгородженими в дно сосновими палями.

Найнажаханіші перси не чекали наведення мосту й намагалися подолати могутню річку плавом, але охлялі руки та ноги не могли змагатися з невгамованими хвилями.

Багато миршавого трупу попливло до гирла того дня. Ще більше залишилося на піщаному березі померлих від ран і хвороб, а найбільше потонуло вже після того, як греки наростили міст аж до берега й перси кинулися рятуватися скопом.

Перед очима в кожного бовваніла тисячоголова та тисячорука примара страшного скіфа, ще жахливіша від того стоголового пса з мідними зубами, що стереже кордон між цим і тим світом, — священний міст Ціннвад.

Царська колісниця прогуркотіла мостом аж на третій день після появи тут перших перських воїв. Дар'явауш навіть не глянув у бік Гістіея, але прислав Гаубаруву сказати, що найясніший ніколи не забуває про відданих йому людей.

Мілетський тиран пишався такою оцінкою свого подвигу, але йому було дуже незатишно під зневажливими поглядами своїх земляків, які бридилися і ним, і нужденним виглядом «володарів світу».

Скіфи й цього разу з'явилися зненацька — на другий вечір після втечі перського царя.

Останні дні всі чекали їх із хвилини на хвилину, та коли перші скіфські комонці доскочили злучини між гирлом річки Порати та мостом, це здалося персам громом із ясного неба, несправедливою карою лихого божества.

Майже ніхто з персів не намагався чинити опору, бо ніхто не знав, де його загін і воєвода та й чи є ще на світі той загін.

При появі передових скіфських тисяч перси ще дикішим скопом кинулися до мосту, який і так ледве витримував стількох людей, а тепер занурився на пів ліктя у воду; тож хто був на мосту, той брів мало не по коліна; кому ж не дісталося і щілинки в тому тугому натовпі, ті кидалися до мосту з боків, чіплялися за зрізи колод і в такий спосіб намагались утекти від кари небесної. Один воїн із полку списоносців, бовтаючись отак поза мостом у воді, схопився обома руками за чобіт крайнього мечника з давно розбитого полку «безсмертних» і почав задирати ногу, щоб і собі зіп'ястися на рятівний міст.

Мечник і сам ледве тримався на краєчку мосту, — на цьому щойно зібраному відтинку греки не встигли поставити поруччя, — тож витяг із піхов меч і рубонув по руках списоносця.

Той заверещав, схопив ротом дунайської води й із розплющеними очима, неначе щоб і на тому світі не забувати свого кривдника, пішов на дно.

А на березі творилося дедалі страшніше. Скіфи валяли персів, наче визначену для плетіння кошиків молоду лозу, насуваючись чимраз ближче до води й до мосту, а переобтяжений, довжелезний мостище вгинався від сильної течії та нагадував туго напнутий лук.

Греки теж не чекали, поки скіфи захоплять їхні кораблі, а посадили веслярів за весла й швидко перепливли на ще не досяжний для скіфів правий берег. Для скіфів перси були просто вороги, зате греки — зрадники, а зрадників чекала найганебніша смерть. Грецькі дієри[1] та трієри крутилися попід правим берегом і не зважувалися ні покинути його, ні пристати. Лише одна дієра — бойовий корабель із сотнею гоплітів[2] у дерев'яному череві та з двома довгими рядами весел на кожному борту — раптом, наче жива істота, спинилася, нерішуче постояла, нарешті зважилася і повернула майже з того берега на цей.

Тут уже гасала розпалена легкою перемогою скіфська кіннота. Побачивши грецький корабель, який поводився досить підозріло, неперевершені у світі скіфські стрільці нап'яли тятиви та заходилися розстрілювати веслярів, яких видно було крізь отвори для весел. Майже кожна стріла влучала в ціль, весла дієри швидко збилися з ладу й почали заважати одне одному; тоді на кормі з'явився чоловік у натертому до блиску бронзовому гривастому шоломі й підняв угору обидві руки, благаючи не стріляти.

— Є тут князь Пугач? — крикнув він грецькою мовою до скіфів.

Хтось один перетлумачив, скіфи перестали стріляти та дали пораненому кораблеві змогу пристати. Грека в шоломі пустили на берег і повели кудись поміж кущами рокити, звідки вже майже не було чути бойового лементу коней та людей.

Князь-богатир Пугач сидів на стосі перських щитів, а інший скіф перев'язував йому руку під ліктем полотняною шматиною.

— Я — Мільтіад із Херсонеса, що на Геллеспонті! — сказав, струснувши чорною гривою, підведений до князя Пугача грек.

— А чи живий той ваш головний воєвода... як його... що присягав мені своїми богами? — спитав, змірявши грека важким поглядом, князь Пугач.

— Живий... — потупив очі Мільтіад. — Краще б Кера наклала на нього руку. Перський цар Дарій утік...

— Оце ти прийшов таке мені сказати? — удруге, цього разу здивовано, глянув на нього скіфський князь, руку якого було проткнуто перським мечем чи перським списом.

— Я прийшов, щоб залишитися в тебе! — вигукнув Мільтіад.

Знахар закінчив перев'язувати руку й пішов із легким поклоном; можливо, то був жрець котрогось скіфського божества, бо зовні нагадував безбородого євнуха: мав на собі довгий, до п'ят, подібний до жіночого, одяг. Князь Пугач обережно торкнувся руки й сказав:

---

[1] *Дієра (трієра)* — у Стародавній Греції бойовий корабель, на якому веслярі займали місця у два (три) яруси з обох бортів судна.

[2] *Гоплі́ти* — давньогрецькі піші воїни з важким озброєнням.

— Якщо хочеш — можеш залишатись у мене. Піди скажи моєму огнищанинові, що беру тебе замість того вівчаря, що добровільно пішов на погибель, нібито заблукавши, до персів із двохтисячною отарою овець разом із веснянними ягнятами.

Мільтіад не знав цих скіфських хитрощів.

— Для чого твій вівчар «заблукав» до персів? — перепитав він.

— Щоб перси не втекли до вашого мосту раніше, як за два місяці…

— І щоб скіфи застукали їх на своєму березі, — завершив думку пораненого скіфського князя Пугача Мільтіад. — Як же ви самі проґавили персів? — спитав він.

— Коли людина рятує голову, то перевершує хитрістю навіть саму себе!.. — буркнув князь, а тоді раптом розпачливо ляснув здоровою рукою по лобі: — Дурна довбня!.. Ми чекали, що перси побіжать до вашого триклятого мосту навпрошки, ще й «хитро» підказали їм цю дорогу. Там степ залишився невипаленим, і в тиверців залишилися неприбрані поля… А Дарій пішов знайомою окружною дорогою, де вітер ганяв тільки сажу та попіл… Хоч на тому згарищі з голоду сто тисяч персів полягло, та й тут іще тисяч до сотні…

Мільтіад раптом усвідомив, що цей скіфський архонт[1] розмовляє з ним еллінською мовою, хоча й із чужинським приголосом, але ніякого бажання розпитувати його про це в Мільтіада не було. До того ж рудовусий велетень аж ніяк не нагадував обличчям грека.

Скіф гнівно глянув на Мільтіада, той мимоволі зіщулився під його поглядом і глухим голосом запитав:

— Ти справді хочеш зробити мене рабом-підпасичем?

— А чого ж! Греки — найкращі у світі раби. Греки народжені бути рабами! — з несподіваним юначим запалом прогримів скіфський князь. — Якби ви захотіли визволитися з перських кайданів, то не рятували б свого пана — перського царя!.. Тепер підійдіть до нього, і він надіне вам золоті нашийники. Іди й ти з усіма своїми греками! — бридливо окислився князь Пугач і перший пішов геть.

Скіфи почали підтручувати Мільтіада в бік берега, де залишився його корабель. Волочачи по землі чорну гриву шолома, херсонеський тиран, мов у лихоманці, шелестів губами: «Греки — найкращі у світі раби… Греки — найкращі у світі раби…»

4. Завдання.

1. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження
   - **А** Сварог — бог творчої сили природи, покровитель ковальства та шлюбу
   - **Б** Ярило — бог сили й хоробрості, а також весняної родючості
   - **В** Перун — бог грому та блискавки, покровитель війська
   - **Г** Дажбог — бог дощу, річок і родючості

2. Прочитайте уривок.
   «…Безперервним потоком пливла широка жива річка — величезне військо Царя царів Дар'явауша. Одні говорили, ніби воно налічує вісімсот тисяч, другі — що тисячі тисяч, а треті казали, що найвірогідніше — як зірок на небі в безмісячну ясну ніч».
   У цьому фрагменті НЕМАЄ
   - **А** епітета
   - **Б** гіперболи
   - **В** порівняння
   - **Г** персоніфікації

[1] *Архо́нт* — у Стародавній Греції вища службова особа, яку обирали на певний строк.

3. Визначте героя за його словами.

Герой	Слова героя
А князь Пугач	**1** *«— Якщо ви, перси, не шугнете в небо шулі-ками... або не зникнете в болоті, мов погані жаби, то кожен отримає в горлянку по такій стрілі!»*
Б скіфський цар	**2** *«— Якщо відчуваєш у серці мужність — спи-нися і поміряємося силою. Мене ще ніхто у світі не перемагав».*
В цар Дар'явауш	**3** *«— Коли переможеш скіфів, тоді й тобі по-ставимо такі статуї, як фараонові Сесострі-су».*
Г жрець бога Птаха	**4** *«— Коли людина рятує голову, то перевершує хитрістю навіть саму себе!»*
Д списоносець Гаубарува	

4. ***Метод Квінтиліана***[1]. Дайте відповіді на запитання за оповіданням «Дарунки скіфів».
- ***Хто*** автор оповідання «Дарунки скіфів»?
- ***Що*** подарували скіфи персам?
- ***Навіщо*** перський цар пішов на Скіфію?
- ***Як*** скіфам удалося перемогти персів?
- ***Де*** відбуваються події твору?
- ***Чим*** відзначився скіфський цар?
- ***Коли*** відбуваються події твору?

5. Назвіть усі причини зацікавлення перського царя Скіфією. Яка з них основна? Як вона характеризує Дар'явауша?

6. Випишіть з оповідання географічні назви, з'ясуйте в інтернеті їхні сучасні відповідники. Знайдіть і покажіть ці географічні об'єкти на карті.

7. Кого скіф назвав *«найкращими у світі рабами»*? Чому він їх так назвав?

8. На конкретних прикладах доведіть, що твір «Дарунки скіфів» за жанром — історичне оповідання.

9. Виразно прочитайте за особами ті уривки оповідання, що містять діалогічне мовлення. Визначте групу-переможця.

10. Домашнє завдання.
1. Створіть мультимедійну презентацію про побут і життя скіфів.
2. Підготуйтеся до стислого усного переказу оповідання І. Білика «Дарунки скіфів».

Подумайте й розкажіть

- Чи можна скіфів вважати предками слов'ян?
- Який епізод оповідання І. Білика «Дарунки скіфів» вам видався найцікавішим? Чим саме?
- За допомогою чого автору історичного твору вдається перенести читачів у далеке минуле?

---

[1] *Мéтод Квінтиліáна* — 7 ключових запитань *(хто? що? навіщо? як? де? чим? коли?)* для з'ясування відомостей про яку-небудь подію чи об'єкт дослідження. Цей метод запитань використовував у своїй науковій роботі давньогрецький філософ Квінтиліан.

§ 4–5. РУСЬ, ЇЇ КУЛЬТУРА ТА ПИСЬМЕНСТВО

Про що ви дізнаєтеся?

- Яким було письменство в Русі?
- Що таке *билини́*, або *старі́ни*?
- Чим прославився Ілля Муромець?

1. Русь, її культура та письменство.

Русь (або Руська земля) — східноєвропейська феодальна держава зі столицею в Києві — сформувалася в другій половині IX ст. та проіснувала до XIII ст. Давньоруська культура орієнтувалася у своєму розвитку на середньовічну Візантію. У Русі розвинулася давньоруська писемність, яку запровадили Кирило та Мефодій. Усі відомі твори було написано кирилицею: Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава 1073 та 1076 рр., «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повість минулих літ» Нестора Літописця. Це писемні пам'ятки, на основі яких можемо скласти уявлення про поширення писемності в Русі.

Сторінка з «Повісті минулих літ»

За часів князя Володимира Великого в Києві було відкрито школу для дітей із його найближчого оточення, бібліотеки. На початку XII ст. в Києво-Печерській лаврі створено літопис «Повість минулих літ». Його упорядник Нестор Літописець подав картину світової історії, описав місце слов'ян і Русі в тодішньому світі, утвердив ідею взаємозв'язку історії всіх народів і засудив княжі міжусобиці. Разом з історичною писемністю в Русі розвивалася і оригінальна література (житія святих, художні оповіді), основою якої була усна народна творчість — пісні, перекази, легенди. Окреме місце посідали билини, або старини, київського та новгородського циклів. Найвідомішим твором цього жанру є *«Билина про Іллю Муромця та Солов'я»*.

2. Усний народний епос.

Одним із найпопулярніших жанрів усного народного епосу в Русі були *билини*, або *старини*. Це перекази про давнину, про героїв-захисників, у яких утілилися мрії та прагнення простого люду. Билини складали талановиті люди з народу, імена яких не збереглися. Їх передавали з уст в уста. Билини виконували музиканти-співці речитативом у супроводі гусел.

Теорія літератури

Билі́ни, або ***старі́ни,*** — жанр героїчного епосу, епічні пісні про події часів Русі. Головною ознакою билини є її герой-богатир, наділений надлюдськими силами. Тому у творах цього жанру часто вживаною є гіпербола.

Гіпе́рбола — художній засіб, що полягає в навмисному перебільшенні з метою посилення виразності: *Не стільки сам бив, скільки конем топтав, ні один мурза, ні татарин не міг втекти й спастися.* Протилежною гіперболі є ***літота*** — применшення якої-небудь ознаки предмета чи людини.

Речитати́в — протяжне проказування, що наближається і до декламації, і до співу.

Більшість билин розпочинається ***зачином***, де повідомляється про місце подій або те, куди й звідки прямує богатир: *«Гей, у славному та у городі, у Муромлі, та у тому селі, та Карачаєві...»*

Далі, в ***основній частині***, розгортаються події в строгому порядку. Оповідь ведеться повільно, без поспіху. Щоб наголосити на важливих моментах, широко використано прийом повторення, зазвичай триразового.

Кінцівка билин нагадує висновок з усього її змісту або підсумок: *«Тут-то славному козаку Іллі Муромцю славу співають, по всіх землях, по всіх ордах...»*

Билини багаті на епітети *(старий дуб, добрий мо́лодець, матір рідна, славний город, чисте поле)*, гіперболи *(як зашипить він на повен шип, всі трави-мурави зов'яли)*, повтори та ін.

Гуслі. *XII ст.*
Реконструкція

До речі...

Ілля́ Му́ромець, або ***Ілько́ Му́ровець,*** — легендарний богатир часів Русі. Він жив у XII–XIII ст. За однією версією, народився в місті Моровійську, що неподалік Чернігова, а за іншою — у місті Муромі, що нині в Росії. За легендою, Ілля до тридцяти років не міг ходити, тож просидів усі ці роки «на припічку». Потім він чудесним чином зцілився, після чого став бравим воїном. Згодом здійснив багато подвигів, зокрема поборов Солов'я-Розбійника. Ілля Муромець похований у Києві, його мощі зберігаються в Дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

3. «Билина про Іллю Муромця та Солов'я».

- Прочитайте «Билину про Іллю Муромця та Солов'я» та виконайте завдання.

БИЛИНА ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВ'Я

(Скорочено)

Гей, у славному та у городі, у Муромлі,
Та у тому селі, та Карачаєві,
Гей, то не старий дуб к землі нагинається,
Ой то добрий молодець Ілля Муромець
Батьку-матері уклоняється:
«Благослови, батьку та матір рідна,
У славний город Київ з'їздити,
Сонечку стольнокиївському
Князю Володимиру служити,
Віри християнської та боронити!»
Сам на доброго коня сідав,
У чисте поле виїжджав,
Озера-річки перепливав,
Ліс ламав,
Під город, під Чернігів, під'їжджав,
Під городом, під Черніговом,
Не ворон чорний небо укривас,
Не туман налягає,

Пам'ятник Іллі Муромцю. *м. Київ. 2018 р. (скульптор А. Кузнецов)*

Стоїть сила-силенная,
Днем від куряви сонця красного,
Ніччю місяця ясного
Не видати.
Стоять три царевичі,
Мурзи[1] погані, татарове[2],
З коршем[3] сили до сорока тисяч,
Хочуть город Чернігів узяти,
Всіх упень рубати,
Церкви божії скидом пускати.
Тоді ж то старий козак
Ілля Муромець добре дбав,
Меча в руки брав,
Почав він гуляти,
Поганих мурзів-татарів наїжджати:
Куди їде —
Туди вулиця,
Куди верне —
Туди провулок.
Не стільки сам бив,
Скільки конем топтав,
Ні один мурза, ні татарин
Не міг втекти і спастися.
Трьох царевичів живими вціймав,
Словами промовляв:
«Ей ви, царевичі та царенята,
Чи мені вас у полон брати,
Чи мені вам буйні голови з пліч зняти?
А то краще їдьте у свої царства
Та по всьому світу розкажіть,
Що свята Русь не пуста стоїть,
Що святу Русь могутні богатирі бережуть».
Тут відкриваються ворота
У Чернігів-город,
Виходять чернігівці,
Низько вклоняються,
До козака Іллі Муромця
Словами промовляють:
«Живи-то у нашому городі
Чернігові воєводою,
Суди всіх по-правильному,
Всі тобі повинуватись будемо».
Старий козак такеє промовляє:
«Не хочу я жить у вас воєводою,
Покажіть мені пряму дорогу

[1] *Мурза́* — титул знатного татарина.
[2] *Тата́рове* — татари; загальна назва степових кочівників у билинах.
[3] *Кори* — військовий загін.

Пам'ятник
Іллі Муромцю.
м. Київ. 2018 р.
Фрагмент

У славний стольний Київ-город».
Тоді ж то чернігівці слова промовляють:
«Ой то пряма дорога у славен город Київ
Заросла лісами Бринськими,
Уже тридцять літ простою дорогою
В Київ не їжджено.
Сидить Соловей-Розбійник
На семи дубах,
На миль[1] тридцять
Ні кінному, ні пішому
Пропуску немає.
Як засвистить Соловей по-солов'їному,
Як закричить він по-звіриному,
Як зашипить по-змііному —
Так усі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються,
А хто близько з людей,
Так всі мертві лежать». (...)
Бере ярий лук[2],
Бере стрілу калену,
Натягнув тятиву шовкову,
Сам до стріли словами промовляє:
«Лети, моя стріло калена,
Вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
Та попади, стріло, Солов'ю в праве око!»
Як вилетіла стріла вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
А попала Солов'ю в праве око,
А вилетіла стріла лівим вухом.
Упав Соловей із семи дубів,
Та Ілля Муромець того придбав,
Солов'я стрімко в кайдани кував,
А до булатного стремена в'язав,
Сам простою дорогою
У город Київ вирушав.
Гей, як приїхав Ілля Муромець у город, у Київ,
Приїхав до сонечка-князя у широкий двір,
Ставив коня серед двору княжого,
Солов'ю-Розбійнику наказував:
«Гляди ж, Солов'ю, не відступай від доброго коня,
Бережи ти коня мого богатирського,
Від мене тобі, знай, нікуди не втекти».
А сам доброму коню наказував:
«Гей, ти, мій добрий коню богатирський,

[1] *Ми́ля* — в Україні до метричної системи побутувала козацька миля — міра довжини, що дорівнювала 8,35 км.

[2] *Я́рий лук* — бойовий лук.

Бережи проклятого Солов'я,
Щоб він не відв'язався від стремена булатного мого».
Сам ввійшов він у палати княжії,
Хрест-то він клав по-писаному,
Поклін-то вів по-ученому,
Вклонявся на чотири сторони
Сонечку-князю з княжною Апраксією.
Говорить Володимир, князь стольнокиївський:
«Звідкіля ти, славний молодче,
З якої землі, якої матері,
Якого роду-племені єси?»
Промовив Ілля:
«Єсть я із города, із Муромля,
Із села, із Карачаєва,
Ілля Муромець та і син Іванович,
А приїхав я у стольний город Київ
Послужити більше, князю мій, вірою-правдою,
Оборонять Русь святую,
Віру християнськую православную».
Говорить тут князь Володимир стольнокиївський:
«А якою, добрий молодче, дорогою ти їхав
В стольний город Київ —
Прямоїжджою чи окружною?»
Промовить Ілля Муромець такії слова:
«Сьогодні рано з рідним батьком і ненькою прощавсь,
На полудник хотілось мені в тебе правувати.
А прилучилось мені три причини:
Що перша причина — Чернігів-город від облоги виручати,
Що друга причина — на п'ятнадцять верст
Мости через річку Смородину мостити,
А що вже третя причина — Солов'я-Розбійника
Із сімох дубів збивати,
У город Київ проводжати,
Тобі, князю, гостинця дарувати.
Так уже прямою дорогою
Приїхав я із города Муромля
У славний город Київ, князю».
Так тут князь Володимир стольнокиївський
Зі своїми князями та боярами
Виходили вони на широкий двір
Подивитися на Солов'я-Розбійника.
Говорить Володимир-князь:
«Ой, ти, Солов'ю-Розбійнику,
Засвищи ти по-солов'їному,
Закричи ти по-звіриному,
Засичи ти по-зміїному».
Говорить йому Соловей-Розбійник:

«Ой, князю Володимир стольнокиївський,
Не твій я слуга,
Не у тебе і хліб їв
Та зелен-вино пив,
А Іллі мені розказувать».
Так тут промовив Ілля Муромець:
«Засвищи, Солов'ю, напівсвисту,
Закричи ти та напівкрику,
Зашипи ти та напівшипу!»
Говорить Соловей-Розбійник:
«Запечатались мої криваві рани,
Налийте мені чару вина зеленого!»
Так тут налили чару зелен-вина
На півтора відра.
Випив Соловей чару зелен-вина —
Як засвище Соловей на цілий свист,
Як закричить він на повен крик,
Як зашипить він на повен шип —
Всі трави-мурави зов'яли,
Листя з дерев посипалось,
А в князя з теремів високих криші зривало,
Всі хрустальнії скельця повипадали,
По всьому городу, по Києву,
Всі вагітні кобили ожеребились,
Всі гості на княжому дворі,
Всі бояри та воєводи
На землі, як снопи, лежать.
Сам князь Володимир стольнокиївський
По двору кругом біжить,
Куньовою шубою вкривається.
Каже Ілля Муромець:
«Чого ж ти, Солов'ю-Розбійнику,
Мого наказу не послухав,
Я ж велів тобі свистіти напівсвисту,
І кричати напівкрику,
Шипіти напівшипу».
Говорить йому Соловей-Розбійник:
«Уже, либонь, прочував я свій кінець
І тому свиснув на повний свист,
Крикнув на повний крик
Та зашипів на повний шип».
Тут старий козак Ілля Муромець
Брав Солов'я за білі руки,
Повів його на поле Куликове
Та відрубав йому буйну голову.
Так з тої пори не стало
Солов'я-Розбійника на святій Русі.
Тут-то славному козаку Іллі Муромцю
Славу співають
По всіх землях,
По всіх ордах,
Однині й довіку,
А вам на многі літа!
(Записано від кобзаря З. Штокалка, переказ Валерія Шевчука)

Гра «Так — ні» *(за «Билиною про Іллю Муромця та Солов'я»).*

1. Твір складається із зачину, основної частини та кінцівки.
2. У творі три головні герої: Ілля Муромець, Соловей-Розбійник, князь Володимир.
3. Ілля Муромець — вигаданий персонаж.
4. Твір про Іллю Муромця за родовою ознакою ліричний.
5. Соловей-Розбійник упав із трьох дубів, на яких сидів.
6. Соловей-Розбійник одразу виконав прохання князя Володимира.
7. Ілля Муромець конем потоптав велике військо під Києвом.
8. В описі вчинків Іллі Муромця використано гіперболу.
9. Щоб виконати бажання князя, Соловей-Розбійник попросив вина зеленого.
10. Князь, бояри та воєводи від свисту Солов'я-Розбійника на землі, як снопи, лежали.

4. Завдання.

1. «Билину про Іллю Муромця та Солов'я» створено в епоху
   - **А** Античності
   - **Б** Середньовіччя
   - **В** Відродження
   - **Г** Просвітництва

2. Автором «Билини про Іллю Муромця та Солов'я» є
   - **А** митрополит Іларіон
   - **Б** Нестор Літописець
   - **В** князь Володимир
   - **Г** народ

3. Прочитайте фрагмент.

   ...Листя з дерев посипалось,
   А в князя з теремів високих криші зривало,
   Всі хрустальні скельця повипадали...

   В уривку НЕМАЄ
   - **А** епітета
   - **Б** інверсії
   - **В** гіперболи
   - **Г** персоніфікації

4. ***Метод Квінтиліана.*** Дайте відповіді на запитання за «Билиною про Іллю Муромця та Солов'я».
   - ***Хто*** такий Ілля Муромець?
   - ***Що*** він умів робити якнайкраще?
   - ***Навіщо*** він знищив військо під Черніговом?
   - ***Як*** Ілля Муромець переміг Солов'я?
   - ***Де*** відбуваються події твору?
   - ***Чим*** прославився Ілля Муромець?
   - ***Коли*** відбуваються події твору?
5. Відомо, що козацтво виникло в XV ст., а події билини відбуваються на межі XII й XIII ст. Поміркуйте, чому В. Шевчук називає Іллю Муромця *козаком*?

   Підказка. Фольклорні твори від свого народження передавали з уст в уста протягом тривалого періоду. У різні часи люди змінювали в них якісь слова, додавали свої рядки, ще щось переінакшували, унаслідок цього нині існує багато варіантів тієї самої пісні, думи, билини та ін. Період славного козацтва не міг не позначитися на ... .
6. Визначивши кульмінаційний фрагмент твору, прочитайте його виразно.
7. Назвіть жанрові особливості билини. Проілюструйте свою відповідь конкретними прикладами з «Билини про Іллю Муромця та Солов'я».
8. Чим «Билина про Іллю Муромця та Солов'я» близька до казки?

9. Поділіть текст на частини за змістом, до кожної з них доберіть заголовок. Запишіть їх як пункти плану. Стисло перекажіть «Билину про Іллю Муромця та Солов'я» за планом *(усно)*.

10. **Домашнє завдання.**
    1. Підготуйтеся в групах до інсценізації фрагментів «Билини про Іллю Муромця та Солов'я».
    2. Створіть буктрейлер до «Билини про Іллю Муромця та Солов'я».

Подумайте й розкажіть

- Що ви знаєте про Іллю Муромця?
- Чому народ, описуючи своїх героїв, використовує гіперболу?
- Яке враження на вас справила «Билина про Іллю Муромця та Солов'я»?

§ 6–7. СВОЄРІДНІСТЬ ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Про що ви дізнаєтеся?

- Яке воно, *давнє українське письменство*?
- Що таке *монументальний* та *орнаментальний стилі*?
- Чого навчав своїх дітей князь Володимир Мономах?

Володи́мир Мономáх (1053–1125) — великий князь київський, представник династії Рюриковичів. Організатор успішних походів проти половців. Розширив руське законодавство, додавши до нього свій «Статут». Автор дидактичної праці «Повчання дітям» — видатного давньоруського світського твору, у якому засуджував князівські міжусобиці й закликав до об'єднання руських земель. Володимир Мономах був останнім князем, який зумів об'єднати навколо Києва майже три четвертих усіх руських земель.

1. Своєрідність давнього українського письменства.

Історія давньої української літератури бере свій початок з XI ст. і завершується наприкінці XVIII ст., тобто охоплює епохи Середньовіччя, Відродження (Ренесансу) і Просвітництва. У давній українській літературі виокремлюють чотири періоди.

1. ***Період монументáльного стилю*** *(XI — перша пол. XII ст.).*

Твори монументального стилю мають такі особливості:

1) проста будова (виклад зазвичай завершується повчанням);

2) мало художніх засобів (здебільшого епітети й порівняння);

3) усю увагу зосереджено на змісті;

4) основні теми — династична та державна єдність Русі; християнський оптимізм щодо майбутнього об'єднаної Русі.

До найвідоміших творів монументального стилю належать трактат «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Житіє Феодосія Печерського», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора Літописця, Київський літопис.

2. ***Період орнаментáльного стилю*** *(друга пол. XII — XIII ст.).*

Твори орнаментального стилю мають такі особливості:

1) складна (мозаїчна) будова, багата тематика, екскурси в минуле, ліричні відступи;

2) багато художніх засобів (окрім епітета й порівняння, часто вживана гіпербола);

3) утвердження культу аскетизму — стриманості, відлюдництва, відмови від життєвих благ, радощів життя;

4) на зміну християнському оптимізму приходить песимізм.

До цього стилю належать героїчна поема «Слово про похід Ігорів», проповіді Кирила Турівського, Києво-Печерський патерик (збірка оповідань про ченців Києво-Печерської лаври), Галицько-Волинський літопис.

В XI–XIII ст. популярними були такі жанри: літопис (хронологічний запис подій), житіє (опис життя святого або праведника), проповідь, оповідання, старина (билина), повчання.

3. ***Ренесанс*** *(XV — початок XVI ст.).*

Український ренесанс позначився поверненням до зразків античного мистецтва (ідеалом стає краса форми), посилюється увага до особистості, її внутрішнього світу, до життя простих людей. Найвідомішими представниками українського літературного ренесансу є *Павло Русин* і *Станіслав Оріховський*.

4. ***Українське бароко*** *(XVII–XVIII ст.).*

Цьому періоду притаманні врочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Твори бароко поєднують релігійні та світські мотиви, образи, тяжіють до різноманітних контрастів, алегоричності. Найяскравішими представниками українського літературного бароко є *Іван Величковський, Самійло Величко, Іван Вишенський* та *Григорій Сковорода*.

Зауважте!

Назву доби *(Ренесанс, Середньовіччя, Просвітництво)* пишемо з великої букви, а назву стилю — з малої. Порівняйте: *доба Ренесансу — твір, написаний у стилі ренесансу.*

2. «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

«Повчання дітям» Володимир Мономах написав наприкінці свого життя. У ньому він закликав своїх синів до праці й науки, до того, щоб вони охороняли інтереси держави. У добу міжкнязівських чвар князь навчав їх тримати слово, *«не давати сильним губити людину»* й зауважував, що сам не давав кривдити ані бідного смерда, ані вбогу вдову.

Умовно «Повчання...» складається з двох частин: у першій князь Володимир Мономах дає конкретні поради своїм дітям, а в другій розповідає, *«як трудився в походах і на ловах із тринадцяти років»* (отже, друга частина автобіографічна). Про що ці поради? Ось кілька з них:

- «У домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі.
- На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтеся на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайтеся без міри, ні солодкому сну.
- Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні.
- Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте.
- Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.
- Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтеся, як батько мій, дома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах».

Пам'ятник Володимиру Мономаху. *м. Прилуки (скульптор С. Кантур)*

Як бачите, минуло вісім століть, а повчання князя і нині актуальні. Коли читаємо настанови Володимира Мономаха, перед нами постає привабливий образ мудрої, освіченої і відважної людини, яка *«день і ніч, на спеці й на холоді»* не давала собі *«упокою»*, трудилася на благо країни.

Теорія літератури

Повча́ння — жанр давньої християнської літератури, до складу якого входить урочиста чи повчальна проповідь (слово) і дещо вільне за формою звернення (бесіда) до читачів.

- Прочитайте «Повчання дітям» Володимира Мономаха та виконайте завдання.

ПОВЧАННЯ ДІТЯМ

(Фрагмент)

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим, і батьком своїм, і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збираючись уже помирати, звертаюся до вас з оцим словом.

Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтеся з неї, а приймiть її до свого серця, і не лінуйтеся, а щиро трудіться.

Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано на світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі Твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину та які різні й багатоликі людські обличчя; якби всіх людей зібрати, то кожен має свій вид та образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні з раю-вирію летять до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси та поля. Усе це дано людям на користь, на їжу й на радість їм. І знову скажемо: великі блага послані нам, грішним людям. Ті ж птиці небесні, коли їм звелено, то заспівають і звеселяють людей, а коли ні — то, маючи й мову свою, оніміють.

Сторінка з «Повчання дітям» Володимира Мономаха. *XII ст.*

Прочитавши отсі слова, діти мої, похваліть Творця всього земного й небесного, а все, що далі, — то мого слабого розуму повчання.

Насамперед не забувайте вбогих, а як можете, то по силі годуйте їх і подавайте сиротам.

І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте та не веліть убивати його; якщо й завинив хто в смерті, не губіть християнської душі.

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то спитайте свого серця, на чому ви зможете

стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.

Ніколи не майте гордощів у своєму серці й розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми.

Старих шануйте, як батька, а молодих, як братів. Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків: при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними й молодими мати згоду та бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

У домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтеся на тіуна[1] або отрока, щоб не посміялися люди ні з дому вашого, ні з вашого обіду.

На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтеся на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайтеся без міри, ні солодкому сну. Сторожу самі наряджайте й уночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано. Зброю не скидайте із себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина зненацька гине. Брехні остерігайтеся, і пияцтва, й облуди, від того душа гине та тіло.

Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло й шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас.

А куди б не прийшли та де б не зупинилися, напійте та нагодуйте нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею та питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні.

Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені буде не соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтеся, — як батько мій, дома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю і добром виправдав життя своє». Так я кажу, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям, або їхати на полювання, або збирати данину, або лягти спочивати. Спочинок у полудень дається людям за труди: після трудів спочивають і звір, і птиця, і люди *(переклад В. Яременка)*.

3. Завдання.

1. «Повчання дітям» Володимир Мономах написав у
   - **А** X ст.
   - **Б** XI ст.
   - **В** XII ст.
   - **Г** XIII ст.

[1] *Тіу́н* — господарський управитель князя або боярина.

2. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження, що твір «Повчання дітям» Володимира Мономаха

А є суто релігійним твором
Б написаний у часи Русі
В є духовним заповітом нащадкам
Г розповідає про моральні орієнтири

3. Прочитайте уривок.

«Старих шануйте, як батька, а молодих, як братів. Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків: при старших годиться мовчати, премудрих слухати...»

У цих рядках НЕМАЄ

А епітета
Б антонімів
В порівняння
Г персоніфікації

4. Що ви знаєте про князя Володимира Мономаха?
5. Що таке *повчання* як літературний жанр?
6. У якому віці Володимир Мономах написав повчання? Чи можна його настанови сприймати як батьківський заповіт?
7. Знайдіть у тексті твору «Повчання дітям» епізоди, які свідчать про набожність оповідача, і прочитайте їх.
8. Поміркуйте, до якого стилю — монументального чи орнаментального — належить «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Обґрунтуйте свій вибір, використовуючи текст твору.

9. Напишіть формальне есе на тему «Моральні принципи й традиції колись і тепер». Поміркуйте, чи змінилися моральні принципи та традиції від часів Володимира Мономаха. Проілюструйте свої думки прикладами з «Повчання дітям» і сучасного життя.

10. Домашнє завдання.

1. Випишіть у зошит п'ять найважливіших, на вашу думку, порад Володимира Мономаха. Вивчіть їх напам'ять.
2. Опишіть марку К. Штанко «Київські князі. Володимир Мономах» і прокоментуйте зміст усіх трьох частин зображеного *(письмово)*.

К. Штанко. **Київські князі. Володимир Мономах**

Подумайте й розкажіть

- Яке враження на вас справив Володимир Мономах?
- Чи складно читати твори давньої літератури? Чому?
- Яку пораду Володимира Мономаха ви дали б собі?

§ 8–9. ОБРАЗ РУСІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Які київські князівни стали королевами інших європейських країн?
- Як іноземці сприймали Київ дев'ятсот років тому?
- За які заслуги князя Ярослава народ нарік *Мудрим*?

Раїса Іва́нченко (1934 р.) народилася в м. Гуляйполі Запорізької області.

Історикиня, письменниця, публіцистка.

Найвідоміші твори: романи «Зрада, або Як стати володарем», «Гнів Перуна», «Золоті стремена», «Отрута для княгині».

1. Коротко про історичну прозу Раїси Іванченко.

Раїса Іванченко прославилася творами на історичну тематику. У них на основі історичних фактів вона змалювала наше далеке минуле, майстерно відтворивши о́брази людей того часу, їхню психологію і суворе буття, повернувши нам забуту спадщину й нагадавши, звідки ми та де наше коріння.

Роман *«Гнів Перуна»* найбільше приваблює тим, що в ньому зроблено першу в українській літературі спробу створити художній портрет Нестора Літописця — автора «Повісті минулих літ». Письменниця у творі порушує проблеми: 1) боротьба нової християнської релігії зі старою язичницькою; 2) загроза з боку степовиків-половців; 3) постійні чвари між князівськими дворами.

Тема Русі й державності набула продовження в романі *«Зрада, або Як стати володарем»*. Авторка показала постатей, які розбудовували державу, і тих, хто її нищив. Своєрідним продовженням цього твору став роман *«Отрута для княгині»*. Головна героїня, княгиня Ольга, зображена мудрою державною діячкою — жінкою, яка змогла потіснити владолюбних мужів, підступних варягів і сісти на давньому київському престолі. Письменниці вдалося надзвичайно яскраво зобразити ту атмосферу підступів, чвар, змов, боротьби не на життя, а на смерть, серед яких вистояла й утвердилася княгиня Ольга. Тема жінки в епоху Русі простежується і в історичному оповіданні ***«Ярославни»***, з яким ви сьогодні почнете ознайомлюватися.

Історичні твори Р. Іванченко набули великої популярності, бо письменниця художньо відтворила давню епоху на ґрунті реальних, а не сфантазованих історичних подій і явищ.

2. Історична основа оповідання Раїси Іванченко «Ярославни».

Головними героїнями оповідання «Ярославни» стали три дочки-королеви — *Анна*, *Єлизавета* й *Анастасія*. Реальні та вигадані події утворюють цікаву картину, що передає дух середньовічної доби. Русь у творі — могутня держава з розбудованими містами, неозорими просторами. Володар і повелитель цієї держави — *князь Ярослав Мудрий*. Його психологічний портрет змодельовано

відповідно до літописних свідчень. В оповіданні наголошено на державній і культурній політиці великого князя. Міжнародний авторитет очолюваної ним держави був настільки великим, що з різних країн тягнуться до Русі чужоземні каравани; сусідні володарі горнуться до могутнього повелителя, прагнуть поріднитися з ним. Крім того, Ярослав Мудрий зображений і як чуйний батько, якому на очі навертаються сльози при згадці шлюбних зобов'язань доньок. Однак у ставленні до долі дітей перемагають державницькі інтереси. На думку Р. Іванченко, основна заслуга Ярославових доньок полягає в тому, що з батьківської землі понесли вони в чужі краї спокій, добро й книжну мудрість, бо найбільше багатство людей — їхній духовний скарб.

- Прочитайте оповідання Р. Іванченко «Ярославни» та виконайте завдання.

ЯРОСЛАВНИ

Оповідання

Човни наближалися до берега. Гребці правували повільніше. Інгварові ж не терпілося. Він пильно вдивлявся в той бік, де на крутому березі Дніпра-Славути купчилися густо-зелені шапки незайманих лісів.

Над верховіттями, помітив ще здаля, здіймалися золоті бані храмів, ніби шоломи не бачених раніше могутніх руських богатирів. Він чув про них ще у своїй рідній землі. Чи не Ілля Муромець постав ото на горі на сторожі? Загородив пращею[1] і списом дорогу недругам? А може, Микула Селянинович одягнув рицарські доспіхи та вийшов зустрічати їх — посланців далеких варягів[2]?

Інгвар озирається: навколо буяє земний рай. Навіщо шукати ще його на тому світі? Тож і приходили сюди його прародичі з бойовими дружинами, щоб завоювати ці простори.

Багата земля народжує відважних і сильних. Русичі відбили всіх, хто хотів зломити їх. Вони утвердили свою державу й силою меча, і силою розуму, і багатством. Скільки бачив усього, доки їхав до стольного града Києва!

На крутих берегах річок та озер, від самого Новгорода Великого, біліють палаци й церкви, височать муровані та дерев'яні вежі укріплених градів, городищ. На луках усюди густі череди худоби: коні, бики, вівці, дикі тури, корови...

Його рідний край не має таких просторів. Кам'янисті береги, холодні тяжкі хвилі розбиваються об валуни й скелі на бризки... Колючі вітри вистуджують землю, навіть у затишних долинах...

А тут — багатий і безконечно великий край. Недарма свейський[3] король Олаф породичався з господарем цієї землі — віддав за князя Ярослава Володимировича свою доньку — Інгігерду. І недаремно тепер його володар, відважний вікінг королевич Гаральд, посилає сюди своїх гінців із такою делікатною справою... Горда князівна Єлизавета припала Гаральду до серця, ще коли він служив у дружині князя Ярослава. Сватався до неї Гаральд, старостів засилав — відмовляла йому

А. Орльонов. Портрет Єлизавети Ярославни, королеви Норвегії

[1] *Пра́ща* — стародавня ручна зброя для метання каменя.

[2] *Варя́ги* — давньоруська й візантійська назва скандинавів.

[3] *Све́йський* — шведський.

князівна. Помандрував тоді Гаральд зі своїми воями до Італії і Сицилії слави шукати. А його, Інгвара, попросив знову їхати до князівського дому, сватати за нього Єлизавету. Делікатне доручення! Складне!

Інгвар замислився і не помітив, як їхні човни нарешті стукнули носом об піщаний берег.

Їх уже зустрічали рибалки та княжі люди.

— Хто будете й звідки? — суворо супив сиві брови вусатий русич, ніби це не його послав сюди князь із шаною до варязьких гостей. Але звичай є звичаєм — його ламати не можна.

— Від землі варязької люди! — бадьоро відповідає тлумач зі свити Інгвара. Той Івор бував тут не раз і знав руські звичаї. Дотепний у нього тлумач! — Вітання князеві й князівні привезли та подарунки від королевича Гаральда!

— Кому подарунки? — лагіднішає княжий гридь[1] та окидає зором навантажені вщерть човни.

— Князеві Ярославові та його доньці Єлизаветі! — весело вигукує Івор, гордовито оглядаючи княжих людей.

Інгвар киває головою: так, так... їм...

— Тоді з богом! Гей, ви, люди! — гукає страж до своїх челядників. — А допоможіть-но далеким гостям вибратися із човнів і в князівський двір подарунки віднести: це вже від варягів!

— Хіба хтось іще просить собі в королеви найпрекраснішу вашу Ярославну? — тихо запитує Івор у гридя.

— Уже посли польські прибули сюди...

— Он як! — Сплескує руками тлумач. — Невже ми запізнилися?

— Честь нашій землі з усіх усюд іде, — гуде басовито й поважно голос гридя. — У всіх кінцях землі слава лине про нас, — веде свою мову далі та ховає посмішку в сивих вусах.

Великою вервечкою розтяглися слуги Інгварові й княжі челядники. Крутим Боричевим узвозом піднімалися до князевих палаців на горі. Хоч і не звикати їм долати нерівні та скелясті дороги, але тяжкі шкіряні мішки з подарунками стримували ходу.

Треба перепочити. Інгвар удихає на повні груди п'янке повітря, здивовано спиняється. Прямо перед ним, біля підніжжя горба, розтяглася низка білостінних хатліплянок. Вони утворюють вулицю, що ніби витікає з-поміж двох високих горбів і вливається в широкий гомінкий потік набережної, запрудженої більшими будівлями, кам'яницями, торговими дворищами та церквами.

Золоті ворота. *м. Київ*

Інгвар здогадався: це Поділ. Той самий Поділ, про який він чув від своїх торгових людей.

Угорі, над головою, на тих високих горбах, починався княжий град. Звідти лунає мелодійний дзвін, що стелиться понад усім містом, над луками, річкою та зеленими заріччями.

Дзвонять на горі.

[1] *Гридь* — нижня верства княжої дружини (у давній Русі).

Інгвар підходить до тлумача:

— Іворе, нехай наші люди йдуть на княжий двір, а ми до храму. Там, певно, свято!

Пройшли через розчинені ворота. І перше, що впало у вічі, — білостінна багатоглава будова. Стрімко врізались у небо округлі бані мурованого храму, увінчаного вгорі золотим хрестом.

— То дітище князя Володимира — Десятинна церква, — пояснює Івор.

Він усе тут знає, цей Івор.

Переступають поріг — і потрапляють у прохолодно-мармурову врочистість. У храмі — повно людей, від їхнього дихання задушно й парко. Барвами веселки переливається мозаїка Богородиці, — блакитно-синя хустка та великі сумовито-карі очі Божої Матері дивляться на гостей стривожено: із чим прийшли люди? Ноги ковзають по дзеркальній поверхні підлоги із сірого й білого мармуру. Мармурові колони гінко піднесли на своїх плечах склепіння центральної бані. Там відлунюють кришталеві голоси хору хлопчиків: ніби янголи співають у піднебессі.

Ювілейна монета, присвячена тисячоліттю із часу спорудження Десятинної церкви. *1996 р.*

Чув ще вдома Інгвар, що князь Володимир після хрещення Русі в заможних і знатних русичів забирав дітей і віддавав до книжної науки. Відтоді тут були школи при церквах і монастирях. З бідніших вони готували простих священників і дяків. Боярських же дітей навчали за всіма правилами візантійської освіти й книжності. Недаремно київський княжий двір славився освіченими людьми — у всіх землях, при всіх дворах. Тож і прозвали тепер князя Ярослава Мудрим. Інгвар нетерпляче шепоче у вухо своєму тлумачеві:

— А що, Іворе, русичі швидко навчаються книжного письма?

— Швидко, господарю мій, — так само пошепки відмовляв Івор. — Вони здавна до тої науки вдатні, бо ще до хрещення Русі були в них свої вчені люди та грамота своя — черти й ризі. Римським і грецьким письмом також писали свою слов'янську мову. Про це ще згадував чорноризець Храбр.

— Ти щось плутаєш, Іворе. Адже слов'янам письмена дали болгарські просвітителі Кирило та Мефодій. У русичів те ж письмо, що й у болгар.

— Це правда, мій добрий повелителю, але освіта на Русі була й раніше. І великий Кирило, якого тепер усі слов'яни мають за святого, коли був у хозар у 860-му літі від народження Христа, бачив у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами.

— А як думаєш, Іворе, пощастить нам у нашій справі? Чи згодиться нарешті князівна Єлизавета покинути свій дім, і цей град пишний, і ці сади райські?

— Не знаю... Адже в нас немає ні таких палаців, ні храмів, ні книгозбірень. Он поряд — Софійський собор. Князь Ярослав його будує. Уже майже закінчений. Зараз багато писців переписують книги візантійські за наказом князя. Він хоче закласти бібліотеку при тому храмі, як при візантійському дворі. Ярославові дочки допомагають у тій справі.

Софія Київська. *XI ст.*

— І Єлизавета?

— Напевне.

— Бідний Гаральд, адже він неписьменний! Щоправда, на всі землі прославив хоробрістю своє ім'я. Його подвиги знають в Італії та Сицилії. Він — майбутній король Норвегії. Невже князівна не покине отчий дім заради нього?

— Хтозна. Адже двічі князівна відмовила королевичу...

Їхній шепіт заважав людям — на них обурливо озираються...

Інгвар зітхнув. Так... Двічі горда красуня в золотій гривні[1] відмовила великому вікінгу. Їй було мало його любові. Знала, що вона — дочка славного й мудрого князя, воліла мати своїм чоловіком не тільки відважного та сміливого воїна, а й із вишуканим розумом та освітою.

Бідний Гаральд!.. Він знайшов славу сміливця на чужих полях, але не здобув серця київської князівни. Тепер повертав у північні краї. Шукатиме слави на туманних берегах Британії та Скандинавії. Ах, бідний Гаральд!.. З яким нетерпінням чекає він повернення Інгвара! Сидить зараз у Новгороді зі своїми воями. Не наважився сам їхати до Києва, тож і послав свого бувалого товариша. Йому, Інгвару, будь-що потрібно поговорити із самою Єлизаветою. Він тоді розповість їй про гучні подвиги Гаральдові та про те, що він склав навіть пісню про Єлизавету.

Інгвар витягує шию, щоб розгледіти князів, що стоять обіч вівтаря, напружує зір, удивляється в обличчя князівен, що стоять біля княгині. Де ж вона, кохана дівчина Гаральда?

Варязькі посли не встигли отямитися, як уся святкова процесія рушила з Десятинної на подвір'я. На чолі її князь Ярослав Мудрий, зі спокійними, лагідними очима, з пишною, довгою, уже сивіючою бородою. Поряд із ним розповніла кругловида княгиня Ірина, та, яку Інгвар пам'ятав ще свейською королівною Інгігердою.

Слідом м'яко ступають у розшитих золотистими узорами чедигах[2] їхні сини й дочки. У білих заморських атласах, оздоблених сріблястою заполоччю, у дорогих хутряних накидках. На грудях у князівен — важкі золоті гривни; на високих шапках молодих княжичів — соболі й куниці; довгі сорочки із широкими рукавами внизу також розшиті узорами. Так уже віддавна велося в землі Руській — чи ти князь, чи смерд, а одяг був розшитий узорами квітів, трав і звірів. Вірили пращури, що ті символи допомагали їм у житті.

Тісним кільцем оточили бояри й дружинники княжу сім'ю, як тільки вона вийшла з Десятинної. Усі прямують до Святої Софії. Натовп оточує врочисту процесію — смерди, пастухи, будівничі, пічники, кожум'яки, гончарі, рибарі. Чорний люд[3] київський несміло здіймає очі, утягує голови в плечі й поспішливо хреститься. Мабуть, і справді Бог возлюбив багатих за їхні діла, а їм, простолюдинам, уготовив за якісь гріхи довічну бідність і тяжку працю!..

— Помилуй нас, Господи!..

У Софійському храмі ще пахне глиною та свіжою фарбою. Подекуди стіни ще не прикрашені розписами, але пишний вівтар сліпить очі золотом.

З-під високого склепіння центральної бані насторожено й суворо дивляться на молільників блискучі, мінливі, немов живі, очі Богоматері. У вишині іскриться блакитно-білий одяг Христа, що, здавалося, тільки-но зійшов із небесного трону й повис у бездонній сині неба...

---

[1] *Гри́вна* — металева прикраса у формі обруча, яку носили на шиї.

[2] *Чеди́ги* — чоботи-сап'янці.

[3] *Чо́рный люд, чернь* — простий народ.

Падають ниць смерди й простолюдини. Хилять голови бояри та дружинники. Схиляють свої високі шапки й заморські гості. Лише князь сміливо дивиться Богові в очі, бо він — великий князь Русі, обранець Бога на землі.

І тому цей храм, і ці диво-фрески, яких немає ніде в навколишніх землях, задумав і збудував він, Ярослав Мудрий.

І це йому, повелителю землі Руської, співає хор ангелів і виголошує з амвона[1] своє слово проповідник.

— Чуєте? Проповідник говорить про цей собор. Каже, що Софія — церква дивна й славна всім окружним сторонам і такої другої не знайдеться в усьому північному краю — від сходу до заходу! — знову схиляється тлумач до вуха свого властелина.

— А що, і не знайдеться! — захоплено всміхається варязький посол. — І таких чарівних князівен нам теж не знайти. Котра з них Єлизавета? — Очима вказує Інгвар на княжу сім'ю.

— Ото біля княгині, вища, — то Анна. Вона ще не засватана. А за нею — наша... Ота, що коса — як корона... А третя — Анастасія. До неї угорський король сватів прислав! — Івор знав достеменно всі таємниці княжого дому.

Принишкли гості. А в храмі лунає осанна Богові за його велику милість до Русі.

Князь Ярослав гордо оглядає народ. Із задумою позирає на своїх синів, що стоять за ним: чи ж будуть вони достойними продовжувачами його справи? Знав добре: княжичі вміють тримати в руках мечі. Але ж мечі ті можна повернути й проти себе! Чи зрозуміють вони, що не лише силою зброї можна зміцнювати та примножувати багатства своєї держави? Але й миром, науками, книгами, бо в них вища мудрість і вища сила народу.

Бо якби не так, то не тяглися б сусідні володарі до Русі. А каравани купців? Скільки зараз їх на торгових дворищах Подолу! З Ренесбурга, Праги, Кракова, Любека, Старграда, Сігтуни, з Візантії, від арабів...

Що купці? Вони завжди перетинають дороги Русі. А от сусідні володарі — королі та князі — горнуться до нього й шукають дружби з ним, великим князем руським. Приїхали посли від франків, угрів, ляхів, а то вже, кажуть, двоє нових зайшло — то від варягів.

Знає князь: не тільки подарунки й свою повагу привезли вони сюди. Ні! Дочкам його судилося стати королевами. Що ж, велика честь його княжому дому. Знатні родичі. Адже він не тільки батько, але й господар великої Руської держави, — отож мусить думати про спокій і славу її. Для того й одружив свого улюбленця сина Всеволода з візантійською царівною, донькою імператора Костянтина Мономаха. Другого сина — Ізяслава, ось він, зліва, — одружив із сестрою польського князя Казимира Відновителя. А за Казимира віддав свою сестру Добронегу.

На очах у князя сльози. Сльози й на очах у князівен. Вони пишаються батьковим домом, родичами, тією честю, що йде до них звідусіль. Вони захоплено слухають дивний спів, що дзвенить під склепінням храму, удивляються в ці сяючі розписи, у сумні очі Божої Матері та владні очі Богового Сина. Лише княгиня Ірина — зовні сувора й спокійна. Може, від того, що в її тілі тече холодна кров суворих свеїв, а може, тому, що вона вміє приховати свої сльози...

Та Інгвар мало дослухався до проповідника. Він зрозумів, як важливо для їхньої країни закріпити дружбу з Руссю... Справа Гаральда — справа їхньої будучини[2].

---

[1] *Амво́н* — підвищення в церкві перед царськими вратами, з якого виголошують проповіді.

[2] *Буду́чина* — майбутнє.

Золотокоса дівчина із золотою гривною на грудях — це чарівна, добра фея, яка мусить принести їхньому краю спокій і мир. Адже коли маєш за плечима могутнього сусіда — хто наважиться тебе образити?

І вже уявляв Інгвар, як оповідає Єлизаветі сагу про далеку, сувору, але добру свою землю... Як він розповість їй і про нові подвиги Гаральда, а потім — про його пісню...

О, бідний Гаральд! Нерозділене кохання зробило його відважним вікінгом і поетом. Пісня Гаральда... То стогін серця... Якщо в князівни Єлизавети б'ється живе серце в грудях, а не камінь, воно відгукнеться на той поклик... Бо ж чи є в людини така сила, що може вистояти проти вогню великого й самовідданого кохання? Воно билося в тій Гаральдовій пісні:

Ми, браття, літали по хвилях і морях,
Від рідного краю літали далеко!
На суші й на морі ми бились жорстоко,
І води, і тверді підкорені нам!
О други! Як серце в сміливців кипіло,
Коли кораблями, зімкнувши ряди,
Кормою залізно розрізавши хвилю,
Гаральд налізав на простори землі!
Тільки діва руська в золотій гривні
Гордує мною...

Інгвар тепер пильно вглядається в розумні очі Єлизавети. У них неспокійно мерехтіли відблиски свічок. Інгвар ловив стрімкі рухи її тонкої руки, нетерпляче пристукування чобітком. Ні-ні, гаряче серце ганяє кров по тілу князівни! Воно не може не відгукнутися на палке кохання. О, тоді це буде найбільша перемога відважного вікінга!..

Місія Інгвара завершилась успіхом. Улітку 1045 року Єлизавета виїхала до Норвегії. До суворих скелястих берегів, що омивали хвилі холодного моря. Далекий шлях не лякав її: князівна знала, що чекає на неї теплий прийом людей, палка любов Гаральда й корона королеви.

Доля судила їй через двадцять років овдовіти — Гаральд Суворий загинув у війні з Англією в 1066 році. Єлизавета Ярославна стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена...

Ніколи раніше кияни не бачили подібних видовиськ, як того весняного дня. Гриміла й двиготіла від веселощів княжа гора. Рікою лилися вино та меди, не згасали вогнища, де смажилися баранці й телята, не змовкали музики.

Князівна Анна покидала отчий дім і виїздила до нареченого. Уже були готові вози з багатими скринями — золото, срібло, персидські килими, грецькі шовки, хутрові кожухи й Аннине вишивання — червоно-чорним і сонячно-зеленим. То на згадку про теплу та привітну батьківську землю бере Анна. То барви рідного краю.

Стоїть Анна, зіпершись на одвірок. Окидає посмутнілими очима далекі луки задніпровські. Чи є там, на далекій Сені, отакі зелені й квітучі кручі? Чи ж так само плеще хвиля об берег піщаний? Чи ж співають таких ніжних веснянок?

Ніби вгадують думки князівни дівчата-подолянки. Ведуть хоровод, пісня тягнеться за піснею:

Кривого танцю йдемо,
Кінця 'му не знайдемо,
То в гору, то в долину,
То в ружу, то в калину.

А ми кривому танцю
Не виведемо кінця,
Бо його треба вести,
Як віночок плести...

Невідомий художник.
Анна Київська. *XIX ст.*

Уже не сплете свого вінка Анна, не кине на гойдливі хвилі Дніпра — судженого визначила їй доля. Що чекає її там, за глухими лісами, серед невідомих людей? Кому поскаржиться? Кому повідає тугу свою?

Метнулася до гридниці — гості п'ють, грають дудники, висвистують сопелі, дзвенять бубни, викаблучуються скоморохи. Святі отці заборонили ці давні руські веселощі, але люди не забували їх. Церковні обряди не витіснили цих «бісівських» чуд. Це «ідолослуженіє», як записав один ревнивий хрестолюбець, а не шлюб — «пляска, гульба, пісні міські, сопілки, бубни й уся жертва ідольська, бо моляться вогневі під овином Мокоші, Симу-Реглі, Перуну, Волосові, скотарському богові, Хорсові, Родові, Рожаницям і всім проклятим богам їхнім...» Анна всміхається: хай пишуть чорноризці своє, а люди нехай моляться всім богам, у яких вони вірують і яких шанують.

Князівна нишком витерла долонею сльозину зі щоки, підбігла до різьбленої полиці, зняла книгу в золотому, плетеному окладі. Візьме із собою це Євангеліє і ще багато книг. Адже це вона захотіла переписати для себе ці книги, і їх переписав найкращий писець. А майстер-чудотворець виготовив ці дивні узори окладу із золота... Вона читатиме там ці книги, і їй буде здаватися, що вона вдома. Анна навчить і дітей своїх читати книги й любити їх...

Гуде княжий двір веселощами. Та Анна тікає від гамору, біжить на поляну, де дівчата співають їй своїх прощальних пісень.

Уже розпалили вогнище, і подолянки схилили голови під іскрами, поклоняються богові Сварожичу, кидають у полум'я коровай і зарізаних курей. Моляться і Сварогові, і Перунові, і Родові, і Рожаницям, аби помогли Анні вистояти життєві бурі й грози, аби дали багатство та силу, череди худоби та багато дітей...

Єпископ Готьє Савояр задоволено поглядав на своїх сподвижників, з якими він нарешті завершив так блискуче свою державну місію.

Що ж, недаремно вони пробули тут від самої зими. Нарешті вмовили князя Ярослава поріднитись із королівським домом Капетингів. Чи ж оцінить належно король Генріх їхній подвиг? Адже це було не так просто — умовити Ярослава погодитися на шлюб своєї другої доньки Анни з немолодим французьким королем. Та й те сказати — князь, певно, добре знає про стан справ їхнього Генріха, хоча вони, присягаються Богом, ані словечком не обмовилися про його скруту.

Єпископ Готьє сумно зітхнув. Він, представник міста Мо, і його люди не від доброго життя так піклуються про цей шлюб. Хіба цей плюгавий, пристаркуватий жонолюбець Генріх їм потрібен? Далебі, ні. Вони бажають добра своїй державі, яку розвалили всевладні васали. Немає тепер єдиної країни — уся вона поділена на маленькі володіння, де владарюють графи та герцоги, де розбійничають їхні дружини. О, ці васали пожирають країну розбоєм!..

Король... Який же це король? Він не може виїхати з території свого домену без величезної збройної охорони! Бо на нього тут же нападуть із цих замків, як з осиних гнізд, розбишаки герцоги, пограбують, а то ще й голову знесуть...

Це не те, що тут, на Русі. Тут влада князя священна. Тут його силу підпирають і військо, і бояри, і церква. Недаремно князь так щедро будує храми. Ось цей красень — Софійський собор... Він, єпископ Готьє, не відмовився б правити церковну службу в такому соборі... А який хор!

Сьогодні вони знову йдуть до Софії. Князь хоче на прощання влаштувати їм врочисту церемонію. Кажуть, що викликав зі свого княжого села Берестова отця Іларіона. Того самого, що недавно виголосив на честь князя в церкві Благовіщення своє знамените «Слово о законі і благодаті»... М-да!.. Цікаво, що ж це за «Слово...», що про нього слава за межами Русі рознеслася.

Французькі посли, що прибули до київського двору навесні 1049 року, з нетерпінням оглядали натовп у соборі. Князь Ярослав не поспішав з'являтися на врочисту службу. Чи затримувався у справах, а чи змушував відчути свою вищість довгим очікуванням?

Чаділи лампади. Мерехтіло золото багатого іконостаса та чудотворних мозаїк Святої Софії. Єпископ Готьє побожно склав руки на грудях — як добре закінчується їхня подорож! Звів очі догори — і раптом... Серце його спинилося! Він раптом зустрівся очі в очі з Богоматір'ю.

Насторожено, вона ніби суворо запитувала його: «Чи ж добре діло зробив, єпископе?» Так, так, він присягається всіма святими, що кращого в житті не робив для своєї Вітчизни, адже союз його короля з могутньою Руссю надасть сили й ваги його королівству! Французькі міста, ремісничий лад, купецтво, дрібніші васали мріють про те, аби зміцнилася влада короля, адже свавілля великих герцогів і графів розорює в першу чергу їх!..

«А доля Анни тебе не тривожить, єпископе?» — доскіпується Божа Матір.

«Доля Анни!.. О!.. Це правда, Матір Божа, доля її буде нелегкою в нашому маленькому королівстві та з таким чоловіком... Але французькі королеви зате можуть обрати для свого серця іншого... Таємно, звичайно!.. І це не буде гріхом, бо всі ж розуміють...»

— Ідуть!.. Ідуть!... — зашерхотіло навкруг.

Готьє злякано озирнувся: до них урочисто наближалася процесія на чолі з князем. Біля вівтаря їх зустрічав молодий, високий, огрядний священник. Світло-сині очі під крутими надбрів'ями, над високим чолом в'юнке русяве волосся. Це отець Іларіон.

Готьє ближче присувається до тлумача — він конче хоче знати, про що говоритиме у своєму «Слові...» знаменитий Іларіон. Так, так... Славить увесь князівський рід — Володимира Хрестителя, Ярослава Мудрого, якого називають у християнстві Георгій, його дружину Інгігерду-Ірину, синів і дочок Ярославових, які продовжать їхній рід. Іларіон у своїй проповіді славить князя та його справи, звертаючись до померлого батька його — Володимира:

Встань, о чесна главо, з гробу твого встань, прожени сон!
Ти ж бо не вмер, а спиш до спільного для всіх пробудження...
Встань, глянь на дитя своє, Георгія...
Глянь на улюбленця свого...
Глянь на внуків твоїх і правнуків,
Яко живуть,
Яко хранимі суть Господом,
Яко благовір'я держать — по завіту твоєму.
Глянь на град, величністю сяючий,
Глянь на церкви квітучі,

Глянь на християнство ростуще,
Глянь на град, іконами святих освіщаємий.

Рокоче оксамитовий бас отця Іларіона. Здригаються та відлунюють стіни, мерехтить золото й срібло вівтаря, ніби прагне ввібрати в себе та заховати для нащадків цю гордість і цю величаву осанну, що живим птахом б'ється в кожному слові проповіді.

Та отець Іларіон ніби нічого не помічав, ніби звертав до прийдешніх поколінь своє величне «Слово о законі і благодаті». Воно й справді дійшло до них, пройняте гордістю за діяння великі на Руській землі.

Проте єпископу було не просто втямити, що говорив священник і чому так упевнено дивиться на похилені голови князь Ярослав. Готьє щоразу звертається до свого тлумача. Той пояснює:

— Проповідник — надто мистецький оратор. Його стиль дуже піднесений і пишний, я теж не в усьому достойний пізнати його. Він славить добу великого Ярослава та його діяння. У проповідника піднесений настрій сьогодні, бо князь Ярослав задумав його поставити митрополитом на Русі. Князь Ярослав не хоче мати тепер у себе грецьких митрополитів.

— Чому не хоче?

— Князь хоче мати в церковних справах незалежність од Візантії. Отож проповідник і дає зрозуміти всім, що добрі справи Володимира Святославича та його сина — це особлива милість Бога до їхньої землі, і Він освячує всі їхні діяння!

«І справді, мудрий князь, — думає про себе Готьє. — Адже в нас Папа Римський утручається навіть у сімейні справи королів».

А тим часом отець Іларіон пишномовно й гордо виголошує:

Похвалимо ж і ми, по силі нашій,
Малими похвалами нашого учителя і наставника,
Що створив велике й гідне подиву,
Великого кагана нашої землі Володимира,
Внука старого Ігоря, сина славного Святослава,
Який у роки свого владарювання
Мужністю і хоробрістю уславився в багатьох країнах,
А перемоги й сила якого і тепер згадуються та уславляються,
Бо не в безсилій і не в невідомій землі владичествував,
А в землі Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі.

...Сірими журавлиними ключами спливали роки. Сумовито хлюпала хвиля холодної Сени. Нагадувала про бистроплинний шумливий Славутич і про зелені прибережні кручі, на яких п'ялися до неба стрімкі бані храмів. Не було для Анни вороття на ту землю. 4 серпня 1049 року вона вінчалася з французьким королем Генріхом I у Реймському соборі.

Того дня Анна подарувала єпископу цього собору своє Євангеліє. Воно було переписане глаголицею — давнішнім руським письмом. І донині зберігається там цей унікальний витвір давньоруської писемності...

Ні, Анна не мала сили повернутися на рідну землю, але мала Анна-Агнія владу — вона змогла сюди, на галльську землю, перенести куточок тієї рідної краси. І королева Франції будує кілька церков, подібних до київських. Фрески та мозаїки їхні нагадували київські. Одна з тих будов, споруджена в 1060 році в місті Санлісі, збереглася до наших днів.

Через одинадцять років Анна овдовіла. Придворна знать оголосила її регентшею малолітнього спадкоємця трону Філіппа I. Анна-Агнія стала фактичною правителькою країни: утверджувала державні закони, підписувала — теж кирилицею — най-

А. Орльонов.
Портрет Анни Ярославни,
королеви Франції

важливіші державні акти. Кирилицею ж пороблені й написи на стіні санліської церкви Вінсана...

То Аннина туга за рідним краєм уписала світлий спогад у муровані стіни собору. То дочка Ярослава Мудрого залишила слід високої освіченості та культури, що жила в її роду...

Життя Анни Ярославни було нелегким. Французькі хроніки пов'язують її ім'я з іменем графа Рауля III Крепі-і-Валуа. Після смерті Генріха I Анна офіційно вийшла заміж за нього, хоча Папа Миколай II заборонив цей шлюб. У 1075 році вона востаннє підписала разом із сином державний документ...

Століття прошуміли над землею. Засипали забуттям стежки, якими колись ходили володарі людських доль і бідняки, бо всі люди підвладні часові. Вітри й дощі, війни та лихоліття безжально поруйнували палаци й храми. Неспинна тлінь перетворила на порох давні письмена, поховала в невідомості доблесні подвиги, відвагу та хоробрість. Лише сліди людської мудрості, щедрості душі — нетлінні, як і незгасна пам'ять про творців духовних скарбів...

У прохолодних сутінках Софії Київської в біломармуровій гробниці під важким, багаторізьбленим віком покоїться прах князя Ярослава Мудрого. Він звеличував землю силою свого розуму й духовного поступу.

У далекому французькому місті Вільєрі, на старому занедбаному кладовищі, серед сухих бур'янів знаходиться загадкова могила із зображенням на кам'яній плиті жінки в короні. Латинський напис повідомляє, що там упокоїлась Агнес. Легенди доповнюють це надто скупе повідомлення: то могила достопам'ятної дочки Ярослава Мудрого — Анни, королеви Франції. Вона принесла на галльську землю книги, любов до науки, будувала прекрасні храми й палаци... Вона допомагала своєму чоловікові — королю Франції — зміцнювати свою владу в боротьбі з васалами...

В угорських літописах розповідається про ще одну дочку князя Ярослава — Анастасію-Асмунду. Вона принесла із собою на береги Дунаю не лише любов до свого чоловіка — короля Андрія I, але й любов до науки та знань...

У мелодійних сагах норвезької землі збереглася пам'ять про горду русокосу дівчину в золотій гривні, яка зробила норвезького короля Гаральда Сміливого поетом, а на сувору землю північної країни принесла спокій, добро й мудрість книжну...

Справді-бо, найбільше багатство людей — їхній духовний скарб...

3. Завдання.

1. Найменше уваги в оповіданні Р. Іванченко «Ярославни» приділено

А Ярославові Мудрому
Б Анні
В Єлизаветі
Г Анастасії

2. Увідповідніть героїню з країною, королевою якої вона стала.

Героїня	Країна
1 Анна	**А** Угорщина
2 Єлизавета	**Б** Норвегія
3 Анастасія	**В** Польща
	Г Франція

3. Увідповідніть кожне слово з його лексичним значенням.

Слово	Лексичне значення
1 амвон	**А** стародавня ручна зброя для метання каменя
2 гривна	**Б** давньоруська й візантійська назва скандинавів
3 гридь	**В** нижня верства княжої дружини (у Русі)
4 праща	**Г** металева прикраса у формі обруча, яку носили на шиї
	Д підвищення в церкві перед царськими вратами, з якого виголошують проповіді

4. Пригадайте такі позасюжетні елементи, як пейзаж, інтер'єр, портрет. Знайдіть приклади цих елементів у тексті твору й зачитайте їх. Яку роль вони відіграють в оповіданні?

5. Знайдіть і прочитайте епізод, у якому сказано, що Анна з повагою ставиться і до християнської, і до язичницької віри.

6. Як іноземці сприймали Київ і членів родини Ярослава Мудрого? Дайте відповідь цитатами з оповідання.

7. Кому належить викладена нижче думка? Прокоментуйте її. Кого позначено виділеним займенником?

*«Чи зрозуміють **вони**, що не лише силою зброї можна зміцнювати й примножувати багатства своєї держави? Але й миром, науками, книгами, бо в них вища мудрість і вища сила народу».*

8. За допомогою яких засобів авторці вдалося передати в оповіданні давній колорит Русі?

9. Проведіть віртуальну екскурсію, об'єктами якої є історичні персонажі й споруди, що використані в цих параграфах як ілюстративний матеріал *(усно)*.

10. Домашнє завдання.

1. Поділивши оповідання Р. Іванченко «Ярославни» на частини за змістом, складіть і запишіть його план.
2. Підготуйтеся до стислого усного переказу оповідання Р. Іванченко «Ярославни» за планом.
3. Підготуйте коротке повідомлення про заслуги князя Ярослава, завдяки яким народ нарік його *Мудрим*. Скористайтеся матеріалами інтернету *(за бажанням)*.

Подумайте й розкажіть

- Чим стародавній Київ вражав тодішніх іноземців?
- Роль якого персонажа ви зіграли б у кінофільмі за оповіданням Р. Іванченко «Ярославни»? Поясніть свій вибір.
- Про яку з дочок Ярослава Мудрого ви хотіли б дізнатися більше? Чому?

ЗАПОВІДЬ ЛЮБОВІ: БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

§ 10–11. БІБЛІЯ — ОДНА ЗІ СВЯЩЕННИХ КНИГ

Про що ви дізнаєтеся?

- Хто та коли написав Біблію?
- Про що розповідає Євангеліє від Матвія?
- Що таке *послання* як жанр?

1. Історія створення Біблії, її автори.

Біблія (від грецьк. βιβλια — *книги*) — це передусім священна книга християн та іудеїв. Проте ми розглядатимемо її на уроках української словесності як одну з найвидатніших пам'яток світової літератури.

Ця найдавніша книга світу, написання якої тривало з XII ст. до н. е. по II ст. н. е., містить твори різних жанрів: *міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми)* та ін. По суті, це «божественна бібліотека», яка складається з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, що сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг[1], а до Нового — 27.

Хто ж автор Біблії? Відомо, що написання цієї найдавнішої у світі книги тривало багато століть, її творили представники шістдесяти поколінь, тому автор у Біблії не один. Дослідники нараховують понад сорок творців Біблії, серед них — люди різного соціального стану: вихований у знатній єгипетській сім'ї Мойсей, митник Матвій, цар Соломон, рибалка Петро та ін. Біблію писали в Азії, Африці та Європі трьома мовами — давньоєврейською, арамейською і грецькою. Єремія писав свої твори у в'язниці, Лука — під час подорожей, Мойсей — у пустелі, а деякі автори — навіть під час воєнних походів. Започаткував Книгу Книг Мойсей, а завершили — апостоли Христа.

Рембрандт.
Євангеліст Матвій.
1661 р.

Як уже було зазначено, Біблія складається з двох частин — Старого й Нового Заповіту.

Старий Заповіт містить:

- літописно-розповідні книги (П'ятикнижжя Мойсея, чотири Книги Царств, Книга приповістей Соломонових та ін.);
- художні книги (твори пророків, книга Іова, Псалтир, Пісня Пісень та ін.).

З літературного погляду найцікавіші епічні фрагменти Біблії, у яких розповідається про створення землі, неба, світла, тварин і перших людей — Адама та Єви (про вигнання їх із раю через гріхопадіння), про всесвітній потоп і Ноїв ковчег, про виведення Мойсеєм єврейського народу з єгипетської неволі.

[1] У православних — Старий Заповіт містить 50 книг, у протестантів — 39, у католиків — 47.

Новий Заповіт складається з:

- Євангелій (усього чотири — від святих Матвія, Марка, Луки й Івана);
- історичного твору (Дії святих апостолів);
- послань[1] (21 послання апостолів) та Апокаліпсиса.

Книги Нового Заповіту розповідають про життя Ісуса Христа, про Його вчення та вчинені Ним чудеса, про Його смерть і воскресіння. Отже, в основі поділу Біблії на Старий і Новий Заповіт є народження Ісуса Христа.

Святе Письмо закінчується пророцтвом Апокаліпсиса, у якому описано передбачення і видіння, які відкрилися апостолові Івану Богослову, — кінець світу, що мав статися через занепад віри та падіння моралі.

До речі...

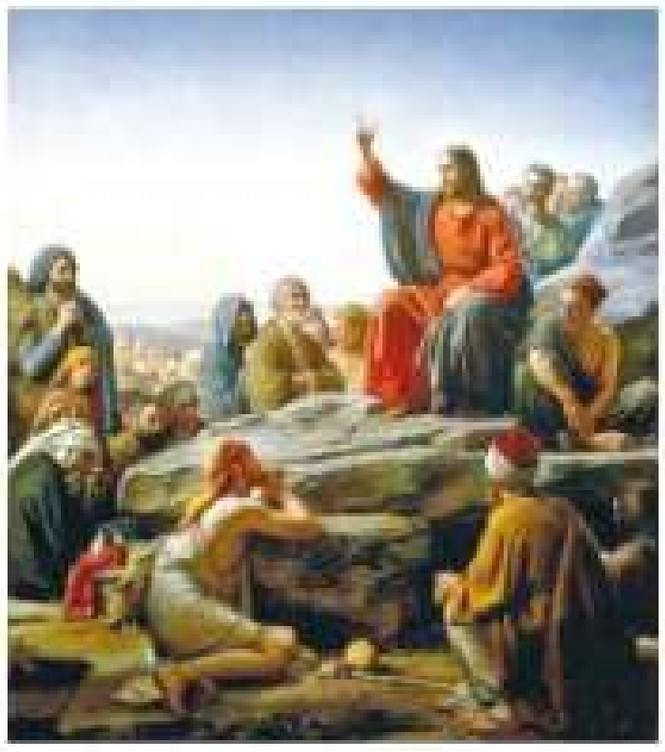
Спроби перекласти Біблію українською мовою відомі ще із XVI ст. Повний переклад Святого Письма почали здійснювати письменник *Пантелеймон Куліш* із видатним ученим-фізиком *Іваном Пулюєм*, а завершив його *Іван Нечуй-Левицький*. Одним із найкращих вважають також переклад *Івана Огієнка*.

2. Євангеліє від Матвія.

Новий Заповіт розпочинається із чотирьох оповідей (Євангелій) про життя Ісуса Христа. Вони описують «радісну новину» про Сина Божого, розповідають про Його життя і смерть на хресті за гріхи всього людства, а також про воскресіння. Перша оповідь — Євангеліє від Матвія.

Євангеліст Матвій був митарем (збирачем податків), одним із дванадцяти учнів Ісуса Христа. Своє Євангеліє він написав орієнтовно в 50-х роках н. е.

Композиційно твір поділено на 28 глав. Перші дві з них вступні, останні (глави 26–28) розповідають про страсті, розп'яття і воскресіння Ісуса Христа. Центральна частина Євангелія — це наука Ісуса у формі промов. Основні елементи Його морального вчення записано в нагірній проповіді (глави 5, 6, 7). Згідно з Євангелієм від Матвія, Ісус виголосив свої повчання на схилі гори, скерувавши їх до своїх учнів у присутності великої юрби народу. Нагірна проповідь містить суворі етичні принципи, скажімо, не лише *«не вбивай»*, але й *«не гнівайся»*, *«помирися з братом»*. Однією з найвідоміших її частин є молитва ***«Отче наш»***.

К. Блох. Нагірна проповідь Ісуса Христа. *XIX ст.*

6 : 9–13

9 Ви ж моліться отак: «Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє.
10 Нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі.
11 Хліба нашого насущного дай нам сьогодні.
12 І прости нам провини[2] наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим.

[1] *Посла́ння* — літературний жанр у формі листа або звернення до конкретного адресата чи широкого загалу. Найдавнішими є саме біблійні послання Івана Богослова, апостола Павла, апостола Петра та ін.

[2] У деяких перекладах: *Прости нам борги наші*.

13 І не введи нас у спокусу, але визволи нас од лукавого. Бо Твоє є Царство, і сила, і слава навіки. Амінь!»

Зверніть увагу!

1. У церковних і релігійних текстах із великої букви пишемо займенники, ужиті замість слів *Бог, Божий: Нехай святиться ім'я Твоє!* У текстах інших жанрів і стилів такі займенники пишемо з малої букви.

2. Традиційно без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Новий Заповіт, Псалтир, Коран, Тора*.

З-поміж основних заповідей християнства, які є основою загальнолюдської моралі, найвідоміші такі:

- «Шануй батька свого й матір свою!
- Не вбивай!
- Не кради!
- Не свідчи неправдиво на ближнього твого!
- Не пожадай нічого того, що є власністю ближнього твого».

Про дві головні (або найбільші) заповіді йдеться в *главі 22: 34–40* Євангелія від Матвія.

22 : 34–40

34 А фарисеї, почувши, що Він привів садукеїв у мовчання, зібралися разом.
35 І один із них, законник, спокушаючи Його, запитав, кажучи:
36 «Учителю, яка найбільша заповідь у законі?»
37 Ісус сказав йому: «Полюби Господа, Бога твого, усім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумом твоїм».
38 Це є перша й найбільша заповідь.
39 Друга ж подібна до неї: «Возлюби ближнього твого, як самого себе».
40 На цих двох заповідях утверджується весь закон і пророки.

Довідка

У Євангеліях часто згадуються *садукеї* та *фарисеї*, бо Ісус перебував у постійному протистоянні з ними. Садукеї та фарисеї були панівною верствою Ізраїлю. Садукеї належали до категорії аристократів, заможної верхівки, тож їх мало цікавили прості люди. Велику прихильність народу мали представники партії фарисеїв, які належали до середнього класу підприємців, а отже, більше спілкувалися зі звичайними людьми.

Про віру й спасіння ідеться в *главі 25*. Тут ключовою є така думка: той, хто допоміг нужденному, допоміг Богу. Милосердя, безкорислива допомога, доброта, любов — це морально-етичні дороговкази, ті чесноти, які підносять людину, ведуть до світла.

25: 31–40

31 Коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі Ангели з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї.
32 І зберуться перед Ним усі народи, і Він відокремить одних від інших, як пастир відокремлює овець від козлів.
33 І поставить овець праворуч від Себе, а козлів — ліворуч.

34 Тоді скаже Цар тим, що праворуч від Нього: «Приходьте, благословенні Отця Мого, успадкуйте Царство, уготоване вам від створення світу.
35 Бо Я жадав був — і ви дали Мені їсти; жадав — і ви напоїли Мене; був мандрівником — і ви прийняли Мене.
36 Був голий — і ви одягнули Мене; був хворий — і ви відвідали Мене; у в'язниці був — і ви прийшли до Мене».
37 Тоді праведники Йому у відповідь: «Господи, коли ми бачили Тебе голодним — і нагодували; або спраглим — і напоїли.
38 Коли ми бачили Тебе мандрівником — і прийняли; або нагим — й одягли.
39 Коли ми бачили Тебе хворим чи в темниці — і прийшли до Тебе».
40 І Цар скаже їм у відповідь: «Істинно кажу вам: так, як ви зробили це одному із цих братів Моїх менших, то зробили Мені».

3. Завдання.

1. Слово *Біблія* походить із грецької мови, у якій воно означає

А слова
Б книги
В письмо
Г спасіння

2. До Нового Заповіту належать усі названі твори, ОКРІМ

А П'ятикнижжя Мойсея
Б Євангелія від Матвія
В послань апостолів
Г Апокаліпсиса

3. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження, що Матвій —

А учень Ісуса Христа
Б збирач податків
В євангеліст
Г пророк

4. Коли було написано Біблію? Назвіть імена кількох авторів Святого Письма. Хто ці люди?
5. Яка будова Біблії? З творів яких жанрів вона складається?
6. За яким принципом Біблію розділено на Старий і Новий Заповіт?
7. Що таке *Євангеліє*? Кого з авторів цього жанру ви знаєте?
8. Яка головна (і найвища) заповідь Ісуса Христа? Назвіть основні біблійні заповіді.
9. Напишіть есе на тему «Чому саме Біблія є однією з найвідоміших у світі книг?».
10. Домашнє завдання.

1. Прочитайте «Притчу про блудного сина» й навчіться її переказувати.
2. Дослідіть наведені нижче фразеологізми біблійного походження *(за матеріалами інтернету)*. Підготуйте коротку розповідь про три стійкі сполуки *(на вибір)*.

- Блудний син,
- вавилонське стовпотворіння,
- вовк в овечій шкурі,
- голос волаючого в пустелі,
- іти на Голгофу,
- поцілунок Іуди,
- манна небесна,
- нести свій хрест,
- одним миром мазані,
- сіль землі,
- Хома невірний.

Подумайте й розкажіть

- Чого навчає Біблія?
- Яких біблійних персонажів ви знаєте?
- Який біблійний сюжет вам найбільше запам'ятався? Чим саме?

§ 12–14. БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Про що ви дізнаєтеся?

- Хто такий *цар Давид* і чим він прославився?
- Хто такі *Варвара Великомучениця* та *Варвара Ханенко*?
- Що таке *Barbarazweig*?

Лі́на Косте́нко (1930 р.) народилася в м. Ржищеві, що на Київщині. Поетеса.

Найвідоміші твори: романи у віршах «Берестечко» й «Маруся Чурай»; збірки поезій «Проміння землі», «Вітрила», «Неповторність», «Сад нетанучих скульптур».

1. Коротко про Ліну Костенко.

Яким було дитинство відомої української поетеси? Про це якнайкраще розповідають її вірші. Коли Ліні було шість років, вона з родиною переїхала до Києва, де навчалася в школі на Трухановому острові. Навесні острів часто затоплювало, тож згодом поетеса назвала це місце Київською Венецією:

Я виросла у Київській Венеції.
Цвіли у нас під вікнами акації.
А повінь прибувала по інерції
і заливала всі комунікації...

Наприкінці цієї ж поезії Л. Костенко згадує про своє воєнне дитинство й про спалені війною будинки на цьому ж острові:

А потім бомби влучили у спокій.
Чорніли кроків[1] обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
моєї дерев'яної Венеції.

Про своє *«дитинство, вбите на війні»* поетеса згадує в іншому вірші. Сьогодні її рядки про війну, на жаль, звучать актуально:

Мій перший вірш написаний в окопі,
на тій сипкій од вибухів стіні,
коли згубило зорі в гороскопі
моє дитинство, вбите на війні.
Лилась пожежі вулканічна лава,
стояли в сивих кратерах сади.
І захлиналась наша переправа
шаленим шквалом полум'я й води.

Чому люди розпочинають ві́йни? Чому вони готові нехтувати одну з основних заповідей Біблії *«Не вбий!»*? Як добро може протистояти злу? Чому важливо не піддаватися спокусі гріха? На ці й інші запитання дають відповіді Святе Письмо й сучасні поетичні твори з біблійними мотивами.

[1] *Кро́ква* — два бруси, на яких тримається дах будівлі.

Довідка

Скульптура царя Давида поряд із його гробницею

Цар Давид (бл. 1010–970 рр. до н. е.) — русявий, гарний із виду, сильний, красномовний, добре грав на лірі (його часто зображають із цим музичним інструментом). Був пастухом. Він показав себе людиною надійною і сміливою, перемагаючи лева й ведмедя, захищав своїх овець. Бог послав пророка помазати Давида на майбутнього царя. З помазанням на Давида зійшов Дух Божий із того дня і на майбутнє. Найбільше він відомий своїми натхненними віршами-псалмами, які й досі вважають узірцем віри та молитви.

2. Біблійні мотиви в поезії Ліни Костенко «Давидові псалми. Псалом 1».

Кни́га псалмі́в, або ***Псалти́р***, — одна з книг Старого Заповіту Біблії. Вона складається з псалмів (пісень), авторство яких приписують Давидові — цареві давнього Ізраїлю. Псалми призначалися для співу з музичним супроводом, вони виражали хвалу й поклоніння Богові. Давидові псалми перекладали Т. Шевченко й І. Франко. Своя поетична версія псалмів є і в Л. Костенко. Перший псалом розповідає про те, що праведник блажен (тобто щасливий), бо не має справи з нечестивими, грішними, губителями, а день і ніч навчається закону Господа. За це праведник уподобиться дереву — і свого часу матиме і листя, і плоди, і все, що потрібно для життя. Поетеса порівнює праведного з плодючим *«древом над потоком»*. А душа грішника, *«сіра й напівмертва»*, буде горобцем, і *«дощі розмиють слід його сандалій»*.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

ПСАЛОМ 1

Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем,
Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.
І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.
І не зміняє совість на харчі, —
душа його у Бога на плечі.
І хоч про нього скажуть: навіжений,
то не біда, — він все одно блаженний.
І між людей не буде одиноким,
стоятиме, як древо над потоком.
Крилаті з нього вродяться плоди,
і з тих плодів посіються сади.
І вже йому ні слава, ні хула
не зможе вік надборкати крила.
А хто від правди ступить на пів метра, —
душа у нього сіра й напівмертва.

Не буде в ній ні сили, ні мети,
лиш без'язикі корчі німоти.
І хто всіляким ідолам і владам
ладен кадити херувимський ладан[1],
той хоч умре з набитим гаманцем, —
душа у нього буде горобцем.
Куди б не йшов він, на землі і далі,
дощі розмиють слід його сандалій,
Бо так воно у Господа ведеться —
дорога ниць в землю западеться!

Гра «Так — ні».

1. На дитячі роки Л. Костенко припадає воєнне лихоліття.
2. Л. Костенко народилася в Києві.
3. Псалом — один із жанрів біблійних творів.
4. Ліричний герой Л. Костенко стверджує, що блажен той, хто посадив дерево.
5. Ліричний герой наділяє людину, яка відступає від правди, епітетами *сіра* й *налівмертва*.
6. Ліричний герой Л. Костенко навчає читачів *«кадити херувимський ладан»*.
7. У творі душу блаженної людини порівняно з горобцем.
8. Ліричний герой стверджує, що грішні люди не залишають своїх слідів в історії.
9. Образ вужа в «Псалмі 1» Л. Костенко має негативний відтінок.
10. «Псалом 1» Л. Костенко написано у віршованій формі.

Дзві́нка Ма́тіяш (1978 р.) народилася в м. Києві.
Письменниця. Перекладачка.
Найвідоміші твори: романи «Реквієм для листопаду» та «Роман про батьківщину»; збірка оповідань «Історії про троянди, дощ і сіль», повість «Мене звати Варвара».

3. Коротко про Дзвінку Матіяш.

Дзвінка Матіяш пише художні твори як для дорослих, так і для дітей. Перекладає вірші польських і білоруських поетів. Любить подорожувати не лише Україною чи Західною Європою, а й у далеке минуле. У Дзвінки це добре виходить. Якщо ви хочете сісти в машину часу та здійснити мандрівку в минуле, то мерщій починайте читати повість ***«Мене звати Варвара»***.

4. «Мене звати Варвара».

Це захоплива й тепла історія. У ній — чудеса, що можуть трапитися в житті кожного, хто вірить у магію та відкритий для нових вражень. Головна героїня Варвара отримує в школі завдання підготувати коротке, але цікаве повідомлення про своє ім'я. Власне, із цього й розпочинається подорож героїні, яка фіксує все, що з нею стається, у щоденник.

- Прочитайте повість Дз. Матіяш «Мене звати Варвара» та виконайте завдання.

[1] *Кади́ти ла́дан (фімія́м)* — завадто вихваляти когось, лестити комусь.

МЕНЕ ЗВАТИ ВАРВАРА

Повість

(Скорочено)

Бувають у житті такі події, після яких життя цілковито змінюється. Раз і назавжди. Так, ніби вас розвернули на сто вісімдесят градусів — і ввечері все вже зовсім інакше, ніж було зранку.

Ніколи й не думала, що таке може статися зі мною. Наче я героїня фільму чи книжки. Але саме такі змінювальні події відбулися зі мною двадцять першого листопада 20... року. (...)

Того листопадового вечора, точніше листопадової ночі, я почала вести щоденник: вирішила записувати нові думки, відчуття, емоції та здогади, щоб їх не забути. А ще — щоб упорядкувати й зберегти для самої себе. Можливо, я перечитаю ці записи, коли мені буде багато років — наприклад, сорок. (...)

Отож усі наступні дні те, що наповнювало мене й вихлюпувалося фонтаном, я записувала в щоденник. Ніколи раніше не думала, що стану людиною, яка веде щоденник, бо досі не відчувала такого бажання та потреби. У мене занять і так більше, ніж досить: школа, басейн двічі на тиждень, спортивні танці — раз або два на тиждень, залежно від настрою.

А коли хочеться просто зайнятися нічого неробінням і розслабленням, ми з Маргаритою (це моя найліпша подруга, з першого класу сиджу з нею за однією партою) гуляємо вулицями найкращого міста у світі, їмо морозиво в теплу пору року й вафельні трубочки — у холодну. Гріємося в торговельних центрах, розглядаючи вітрини бутиків. Одним словом, не до щоденника.

Найкраще місто у світі — це Київ, бо ж, напевно, ви не знаєте, про яке місто йдеться. Ми з Маргаритою живемо в Києві й дуже цим пишаємося. Нам дуже пощастило. Якщо ви також кияни чи киянки — пощастило й вам.

Вечорами мені тим паче аж ніяк не до щоденника. Я роблю уроки, а потім читаю все, що написав сер Конан Дойл про Шерлока Голмса. І самотужки опановую дедуктивний метод. А на це потрібно, хочу вам сказати, чимало часу.

Між іншим, забула представитися. Мене звати Варвара, я живу в Києві та навчаюся в школі номер... Зрештою, навіщо вам номер? Та ні, я не боюся, що ви вирішите відвідати нашу школу. І дізнаєтеся щось про мене, чого вам знати не треба. Зрештою, ви мене не впізнаєте, якщо випадково побачите в шкільному коридорі, бо моя зовнішність середньостатистична — нещодавно я дійшла такого висновку. Це ні добре, ні погано. Просто факт.

А школа в нас непогана. Наша класна керівничка Ольга Миколаївна теж дуже навіть нічого. Вона трохи строга, але дозволяє нам те, про що в паралельних класах можуть лише мріяти. Ну, наприклад, нам можна приходити до школи в порваних джинсах і спідницях вище коліна на десять сантиметрів. Ну а в А-класі — тільки на п'ять, їм менше пощастило. (...)

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

Наша класна керівничка Ольга Миколаївна викладає українську мову та літературу. Вона фанатка диктантів (ми їх пишемо, здається, уже на кожному уроці). А ще вона любить, щоб ми розвивали творче мислення і пізнавали нове. Тому час від часу дає нам завдання на різні творчі теми — треба підготувати виступ хвилин на десять і розповідати так, щоб аудиторії, тобто решті однокласників, було цікаво.

Такі творчі заняття в нас відбуваються раз на місяць. Тоді замість мови й літератури маємо два уроки виступів підряд. Переважно на таких уроках весело та справді можна дізнатися про щось цікаве. (...)

А в листопаді була тема імен. Треба було дізнатися про значення свого імені й придумати, як цікаво про нього розповісти. Можна було розповідати про себе, а можна — про якихось видатних людей, що мали це ім'я і на яких хочеться бути трішечки схожими. Одним словом, варіантів багато.

Але — ви собі можете таке уявити! — я взагалі забула про це завдання. Навіть цікаво, як може щось отак вилетіти з голови? Адже власне ім'я — це дуже цікава тема. Я хотіла дізнатися щось важливе про ім'я Варвара, це точно. І зовсім про це забула. Ну, як таке може статися? (...)

Отож сиджу я поруч із Маргаритою, яка явно все підготувала про своє ім'я, і швиденько шукаю в гуглі потрібну мені інформацію. (...)

Ну от прочитала, що Варвара — ім'я грецького походження та означає чи то чужоземка, чи то щось пов'язане з ва́рварами. А варвари, самі розумієте, не мій орієнтир. (...)

З видатних жінок, яких звали так само, як мене, першою на очі мені потрапила свята Варвара. (...) Історія цієї жінки доволі дивна й не надто мені сподобалася. Ну гаразд, Варвара жила в третьому столітті, тоді взагалі життя було зовсім не подібне до нашого, але те, що я прочитала, — то вже якось занадто.

Батько у Варвари був справжній деспот і садист. Він забороняв Варварі робити те, що їй подобається, і зачинив її в спеціально збудованій вежі. Начебто для того, щоб уберегти її від поганого товариства. (...)

Було тільки сказано, що Варварин батько дуже хотів видати дочку заміж за достойного, на його думку, кандидата. (...)

Християнські погляди Варвари чомусь страшенно розлютили її батька. І він захотів, щоб дочка від них відмовилася, щоб слухалася тільки його. А переконати її він вирішив у зовсім негуманний спосіб: бив дочку, знущався з неї, а це, як на мене, дуже страшно. (...) До того ж я вважаю, що це нормально, коли в людей різні погляди. Особливо, якщо йдеться про батьків і дітей.

От, наприклад, ми з татом багато що сприймаємо цілком по-різному. І це чудово. Мій тато, звісно, у шоці від болотяно-зеленого лаку для нігтів на лівій руці й від яскраво салатового на правій, але йому б і на думку не спало мене за це сварити. Так само, як і за погляди. Хоча поки що з поглядами в нас усе більш-менш одностайно.

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

А Варварі в ті далекі часи було дуже важко. Вона любила читати, а не цікавилася модами, коштовностями та всілякими дівчачими штучками. Проте її батько вважав, що дівчата мають цікавитися тільки цим. Дивний він був чоловік, дуже дивний. І за типом темпераменту — дуже неврівноважений холерик із садистичними нахилами. Він мені зовсім не сподобався. (...)

Ольга Миколаївна вичікувально дивиться на мене. Починаю з того, що ім'я Варвара — дуже таємниче й загадкове. І що я коротко прочитала про життя святої Варвари, і є в ньому багато незрозумілого для мене, тож маю це обміркувати. Але почну з того, що означає це ім'я — а із цим також не все однозначно. (...)

Увечері спитала маму, чому мене назвали Варварою. Мама відповіла, що із цим питанням до тата, бо це він має розповісти мені всю історію. Гм, цікаво. Уся історія — значить, вона є і вона довга.

— Знаєш, Варусю, я завжди хотів мати доньку, — починає тато, відсьорбнувши ковток кави й відламавши шматок пекучого чорного шоколаду. — Хоча здебільшого чоловіки мріють про сина. Хлопці — це добре. Але вони такі шалапути. А от дівчинка... Принцеса. Мені бракувало в домі маленької принцеси, бо твоя мама — велика принцеса. А дві принцеси — завжди краще, ніж одна. Тож, хоч у нас було двоє синів, а багато хто зупиняється на двох дітях, мені хотілося, щоб у нас із твоєю мамою була третя дитина — дівчинка.

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

Ну так, мої старші брати-близнюки — справді шалапути. Добре, що вони зараз уже дорослі й навчилися менше шалапутити. (...) Ось і зараз вони поїхали на чергові баскетбольні змагання до Хорватії. А коли мої братики не грають у баскетбол, то їздять у географічні експедиції, бо вони географи. А ще обидва вчаться в аспірантурі й пишуть дисертацію на якісь географічні теми. Не одну дисертацію, а дві, ясна річ. (...)

А коли мої брати були такого віку, як я зараз, батькам увесь час доводилося стикатися з багатьма цікавими проблемами: наприклад, розбите м'ячем сусідське вікно чи яскраво-зелена ванна як наслідок невдалого експерименту з фарбуванням волосся. А ще на балконі в нас постійно відбувалися рок-концерти — це травмувало наших сусідів усерйоз і надовго. Ну й ще багато всякого.

— Я дуже зрадів, коли народилися хлопці. Двоє синів за один раз — таке не часто буває. Я був дуже щасливий тато, але все одно чекав дівчинку. Я знав, що в мене ще має бути принцеса. Точніше, у нас із мамою. (...)

Одного вересневого вечора ми з мамою вирішили залишити твоїх непосидючих братів дідусеві та бабусі й махнути на тиждень у маленьку відпустку до Відня. Нам захотілося віденської кави, віденського шоколаду, віденської опери, віденських музеїв і погоди. І ще багато чого, що можна знайти у Відні.

А привід поїхати до Відня був — нас уже давно запрошували мої друзі, які туди перебралися. Коли ми їм зателефонували, вони сказали, що чекають нас на Різдво, бо ж немає кращого часу, щоб побачити Відень, ніж кінець грудня. Адже якщо ми приїдемо числа двадцятого, то встигнемо насолодитися Weihnachtsmärkte, тобто різд-

вяними ярмарками, й останніми днями передріздвяного часу, який зветься Адвент (що в перекладі з латини означає «прихід»), і всіма іншими дивами, що передують Різдву, а потім і самим Різдвом. (...)

Отож ми (...) купили квитки на потяг до Варшави, а звідти — на літак до Відня, і вже двадцять першого грудня, у найкоротший день року, із самого ранку гуляли в центрі столиці Австрії, слухали мелодії її вулиць і кам'яниць.

А різдвяного ранку, коли ми снідали за святково прикрашеним столом, наша гостинна господиня Ілона поставила посеред столу склянку з розквітлою гілочкою черешні й сказала, що розцвіла Barbarazweig і що це віщує нам щасливий наступний рік.

— Що таке Barbarazweig? — спитав я, бо ж ніколи не чув такого. Гілочка Варвари? Чи я щось не те зрозумів?

— Ти все правильно, зрозумів, Олексію. Barbarazweig справді означає гілочка Варвари, але це не звичайна гілочка.

Ілона розповіла нам, що в Австрії, а також у Німеччині подекуди ще збереглася давня традиція в День святої Варвари (його тут відзначають четвертого грудня, за три тижні до Різдва) ставити у воду гілочку черешні. Можна яблуневу, вишневу, абрикосову або навіть гілочки форзиції — тоді на Різдво можна милуватися золотим букетом. Але черешнева Ілоні подобалася найбільше. І якщо ця гілочка розцвіте на Різдво, то це дуже добра прикмета: наступний рік буде вдалий і щасливий, усі плани будуть реалізовані, а мрії — здійснені. (...)

За рік, четвертого грудня, у День святої Варвари за західним календарем, ми з мамою поставили у склянку з водою черешневу гілочку. (...) І знаєш, ми навіть не сумнівалися, що двадцять п'ятого грудня наша Barbarazweig зацвіте.

(...) Ми знали: настане день, коли я розповім тобі цю історію, яка розпочалася колись давно в різдвяному Відні. І, можливо, ти захочеш сама поставити гілочку святої Варвари. Адже ти Варвара. А що може бути кращого за гілочку святої Варвари від Варвари?

Тут на мене чекало багато дивного й незрозумілого. Ну от, наприклад, чому її вважали в Україні (і не тільки) покровителькою жінок? Чому саме вона? І кому першому спало таке на думку? Точніше, першій, бо це явно була жінка з дуже багатою фантазією. (...)

Ще я довідалася, що в Україні також був звичай ставити у воду вишневу гілочку у Варварин день (...). Але робили це тільки дівчата. І чия гілочка на Різдво розквітне — та дівчина вийде заміж наступного року. Усе-таки це явно дохристиянський звичай. І, мабуть, пов'язаний із сонцестоянням. Але чомусь наш звичай мені значно менше сподобався, ніж віденська Barbarazweig, яка розцвітала для всіх і приносила щастя всім: дорослим і дітям, чоловікам і жінкам, тим, хто вже вийшов заміж, і тим, хто не збирався одружуватися. (...)

Я активно вивчаю все, що можу знайти, про святу Варвару.

Усі зображення святої Варвари, які можна знайти в інтернеті, я також переглянула. Ікони у візантійському стилі — суворі, народні українські ікони — трохи кумедні. Ікони західні більше подібні до картин, а скульптури — то найцікавіше: Варвара зображена біля вежі, у яку її посадив батько. І вежа лише трішечки вища за саму Варвару. (...)

Мої пошуки захоплюють мене все більше... ось зараз навіть не можу згадати, як саме я знайшла свою Варвару. Усе було так швидко й не те що нелогічно — просто дивно. Заходиш на один сайт, читаєш там щось про когось, переходиш на наступний сайт, довідуєшся щось нове про рідне місто та людей, що жили в ньому сто років тому. І раптом чомусь від усього, що читаєш, перехоплює подих. І ніби починаєш читати між словами й над рядками — не знаю, чи ви розумієте, що я маю на увазі. Коли читаєш

над рядками, відчуваєш, що зір став гостріший. Бачиш значно більше деталей навколо. І деталі розсипаного пазла починають складатися в яскраву картину.

Ну от що такого неймовірного, що в Києві — ще до комуністичного перевороту, який відбувся 1917 року, — можна було побачити в музеї Ханенків, у якому ми з батьками не раз бували, картину «Адам і Єва» (...).

Мене вразило ще й інше: музей Ханенків — це ж музей, створений подружжям. І звали цих чоловіка й дружину Богдан і Варвара. Розумієте, до чого я веду? (...)

Я знайшла видатну, незвичайну жінку з моїм іменем — дуже реальну та сучасну. І вона жила в Києві! Ходила вулицями, якими ходжу я! Уявляєте?

Може, і дивно так казати — сучасну, адже Варвара Ханенко померла 1922 року, себто століття тому. Але я чомусь сприймаю її як свою сучасницю. Сама не знаю, як так може бути. Адже Київ сто років тому був зовсім інакший. Багато вулиць мали інші назви. Люди були інакші. Носили інший одяг, інші зачіски, слухали іншу музику. Не знали, що таке інтернет, смартфони, метро...

М. Неврєв. Портрет Варвари Ханенко

Тож повертаюся до моєї тезки Варвари Ханенко — вона відразу стала моєю улюбленицею, незважаючи на те, що я про неї практично нічого ще не довідалася. Але вікіпедія нам у поміч, як завжди. Моя Варвара (сподіваюся, вона не образиться, що я так її називаю) була дочкою відомого всім киянам власника цукрових заводів, мецената й колекціонера Миколи Терещенка. І народилася в Глухові, бо там її батько мав маєток. (...) У Глухові вчилися Григорій Сковорода та композитори Березовський і Бортнянський. Не чули про таких? А я чула, бо мої батьки цікавляться класичною музикою. Звісно, я поняття не мала, що вони вчилися в Глухові. І що Сковорода гарно співав. Якось це мені не спадало на думку. Шкода, що з тих часів немає жодних записів. Було б цікаво послухати. (...)

Знаєш, дорогий щоденнику, я трохи розчарована, що так мало збереглося фотографій Варвари Ханенко, бо ті знімки, що є, зроблені на основі портретів. А портрет — це все-таки не фотографія, тому на всіх тих зображеннях Варвара виглядає по-різному. Скажу лише, що вона зовсім не схожа на Афродіту. І це плюс, а не мінус. Може, через це вона мені ще більше подобається. У неї гарний погляд. З нею було б цікаво порозмовляти. Наприклад, про її подорожі Європою. (...)

Здається, Варвара Ханенко завжди мандрувала разом зі своїм чоловіком Богданом. Вона вийшла заміж у двадцять із хвостиком років, тобто коли вирішила одружитися, їй було приблизно стільки, як зараз моїм братам-шалапутам.

Поки що все це здається мені таким далеким — одруження, зустріч із людиною, з якою захочеш жити разом. Як зрозуміти, що це саме та людина? (...)

Ще мені цікаво, чи вела Варвара щоденник? Побачила в неті фото її листа до сестри — ох, який у неї нерозбірливий почерк! Я взагалі нічого не змогла прочитати.

Про щоденник ніде нічого не згадано. А саме в щоденниках люди пишуть усіляке дуже важливе. Може, Варварі Ханенко теж було цікаво, чому її назвали Варварою, і як жили інші Варвари, і як вони житимуть, коли вже її не буде? (...)

А ось зараз уявляю: житиме собі дівчинка Варвара в Києві 2200 року — літатиме до школи на повітромобілі. Якщо тоді ще треба буде відвідувати школу особисто. Можливо, вона буде на дистанційному навчанні й паралельно вчитиметься в школі в Києві,

М. Микитюк. Ілюстрація до повісті Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»

десь в Австралії і Канаді. Може, у чотирнадцять років вона побуває на Марсі й на дні океану, їй здаватиметься, що вона ще нічого в житті не бачила. Вона вважатиме, що колись життя було повільне та нецікаве, бо як люди могли жити без польотів на Марс і повітромобілів? Як їм не було нудно? (...)

Чи почує вона щось про Варвару Сабадаш, тобто про мене, худорляву дівчинку, що жила у двадцять першому столітті, складно сказати, бо ж моя історія тільки починається і я не знаю, чи будуть у мене якісь досягнення, чи напишуть про мене у вікіпедії. Зрештою, це не має аж такого великого значення. Про моїх батьків нічого у вікіпедії не сказано, але вони — мегакрутні батьки, і я ними пишаюся. Тому можу сказати: якщо Варвара із 2200 року якимось дивом довідається про черешневу гілочку святої Варвари, вона навіть не здогадається, як їй пощастило. Адже її чекають після цього великі зміни. А зміни — це завжди цікаво. Виявляється, я фанатка змін — здається, я цього ще не записувала в щоденнику. (...)

На другому творчому занятті, присвяченому іменам, яке відбулося наприкінці грудня, я продовжила свій попередній виступ. Ольга Миколаївна відвела мені останні десять хвилин другого уроку й попросила бути лаконічною. У результаті мій виступ тривав пів години. Добре, що це вже був останній урок. І я ще навіть не встигла всього розповісти.

Фото черешневої гілочки, розквітлої і прекрасної, стало справжньою сенсацією в моєму класі. Слово Barbarazweig — також. Тепер у нас його всі вживають. Воно означає щось настільки дивовижне, аж важко уявити, що таке буває. Між іншим, історія моїх романтичних стосунків із цього й почалася. Уже ніхто не вигукує, що я з племені диких варварів і що Варварам відривають носа в торговельних центрах. Я стала Варварою — черешневою гілочкою. Виходить, що я — це щось настільки дивовижне, аж важко уявити, що таке буває. Але я є. Чи я така ж прекрасна, як Афродіта, народжена з морської піни? Звісно, ні, бо мені кажуть, що я ще прекрасніша.))) Отож тепер я Barbarazweig — і мені це подобається. (...)

Більшість таємниць святої Варвари все одно ще не розгадано. Але якщо вона хоче залишатися загадкою — хто ж може їй у цьому перешкодити? До мого дня народження залишається трішки більше місяця. Надворі вже справжня весна, сніг уже майже розтав. Якщо в мій день народження буде гарна погода, садитимемо з дідусем черешню, а якщо ні — на цей день у нас є багато інших планів.

А знаєте, що означає April, April der weiß nicht was er will? А я знаю.))))

Якщо ви ще не розгадали таємницю свого імені — саме час цим зайнятися. Адже мої дослідження виявилися дуже успішними й корисними. Зокрема, для особистого життя. Бажаю вам таких самих і ще більших успіхів!

P. S. Ми з дідусем посадили аж дві черешні святої Варвари. І уявляєте — вони прийнялися.

5. Завдання.

1. Прочитайте уривок.

Блажен той муж, воістину блажен,
Котрий не був ні блазнем, ні вужем,
Котрий вовік ні в празники, ні в будні
Не піде на збіговиська облудні.

У цих рядках НЕМАЄ

А епітета
Б інверсії
В антонімів
Г гіперболи

2. Блаженного в «Давидових псалмах» Л. Костенко стосується рядок

А «душа його у Бога на плечі»
Б «душа у нього буде горобцем»
В «дощі розмиють слід його сандалій»
Г «дорога ниць в землю западеться»

3. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження *(про повість «Мене звати Варвара»)*

А Barbarazweig — це гілочка Варвари
Б розповідь ведеться від першої особи
В історію вибору імені Варвара розповів тато
Г тато Варвари написав дисертацію з географії

4. Чого навчає «Псалом 1» Л. Костенко?

5. Як ви розумієте образ дерева, саду й плодів у творі Л. Костенко?

6. Охарактеризуйте головну героїню Варвару з повісті Дз. Матіяш як дівчину, дочку й учениці. На підтвердження своїх думок використайте цитати з твору.

7. Що ви знаєте про Варвару Великомученицю? Як до неї ставиться головна героїня повісті Дз. Матіяш?

8. Хто така Варвара Ханенко? Чи згодні ви з думкою, що дощі не *«розмили слідів її сандалій»*? Аргументуйте свою позицію.

9. Напишіть цікаву історію про своє ім'я (розкрийте його походження; розкажіть про вибір імені батьками; про відомих людей із таким самим ім'ям).

10. Домашнє завдання.

1. Вивчіть «Давидові псалми. Псалом 1» Л. Костенко напам'ять.
2. Прочитавши повість Дз. Матіяш «Мене звати Варвара» *(скорочено)*, створіть до неї бук-трейлер або напишіть рекламний допис у соцмережі.
3. Підготуйте мультимедійну презентацію на одну з тем *(за бажанням)*:
«Варвара Ханенко як особистість»;
«Варвара Великомучениця — заступниця простих людей»;
«Архітектурні християнські пам'ятки мого міста / обласного центру».

Подумайте й розкажіть

- Які о́брази «Давидових псалмів» Л. Костенко вам найбільше запам'яталися? Чим саме?
- До чого мотивує повість Дз. Матіяш «Мене звати Варвара»?
- Чим підкуповує читачів / читачок літературна героїня Варвара Сабадаш?

ЛІТЕРАТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

§ 15. НАРОДНІ ДУМИ

Про що ви дізнаєтеся?

- Якою була Україна в XIV–XVII ст.?
- Що таке *народна дума* як жанр фольклору?
- Чим прославилася Маруся Богуславка?

1. Україна в добу Ренесансу та Бароко.

У XIV–XV ст. українські землі були спустошені турецькими й татарськими ордами, унаслідок чого ослаблена країна легко була поділена сусідами: Галичину захопили поляки, Закарпаття — угорці. Для захисту своїх земель наш народ створив збройні сили — козацтво, яке прославилося на всю Європу.

У середині XVII ст. український народ піднявся проти феодального, національного й релігійного гніту. На чолі з Б. Хмельницьким козаки розгромили польське військо та магнатів. 1654 року було укладено Переяславську угоду (військово-політичний союз), але вже через два роки Б. Хмельницький розірвав її через зраду московитів. Запровадження кріпосного права та русифікація призвели до повної втрати державності.

Незважаючи на складні умови, українці творили свою культуру, науку й освіту.

Братства. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають численні громадсько-політичні й освітні організації, відомі як братства. Їх засновували, як правило, при православних церквах. Отже, до певної міри вони були й релігійними організаціями, хоча їхня діяльність мала переважно світський характер. До братств належали купці, священники, ремісники та простолюд. Ці організації мали суд, скарбницю, вони відкривали й утримували школи та друкарні, опікувалися хворими й нужденними, будували лікарні й притулки для бідних. Важливі питання братчики обговорювали на загальних зборах, де обирали чотирьох старших братів, які керували братством до наступних виборів. Найдавнішим в Україні було Львівське Успенське братство, яке в 1585 р. організувало школу, де навчалися і викладали відомі діячі. Важливу роль у громадському житті відігравали братства, що виникли в Дрогобичі, Києві, Луцьку, Перемишлі. До Київського братства вступив гетьман П. Сагайдачний разом із Військом Запорозьким.

Освіта. Заснуванням шкіл в Україні уславився князь Костянтин Острозький, котрий створив кілька шкіл на Волині, з-поміж яких найвідоміша — Острозька академія. В академії викладали філософію, богослов'я, математику, астрономію, церковнослов'янську й грецьку мови, латину та польську; лекції тут читали як українські вчені, так і іноземні (здебільшого поляки й греки). Серед усіх братських шкіл найбільше значення мала Київська, заснована 1632 р. в статусі колегії. Опікувався колегією митрополит П. Могила, після смерті якого заклад було перейменовано на його честь.

У Києво-Могилянському колегіумі (з початку XVIII ст. — академія) викладання вели латиною, загальноприйнятою мовою в тогочасній Європі, отже, студенти цього закладу мали безпосередній доступ до досягнень європейської науки й мистецтва. У XVII ст. подібні заклади виникають у Переяславі, Чернігові, Харкові, 1661 р. у Львові було відкрито університет. Про високий рівень освіти в Україні залишив спогад сирійський мандрівник П. Алепський: «По всій землі козаків, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок уміють читати, не залишають сиріт напризволяще, а навчають їх грамоти».

2. Український народний героїчний ліро-епос. Народні думи.

Народні думи. Кожен народ пишається своїм героїчним ліро-епосом: греки — «Іліадою» та «Одіссеєю» Гомера, ісландці — своїми сагами, французи — «Піснею про Роланда», а ми, українці, — «Словом про похід Ігорів» і народними думами.

Ліро-е́пос — проміжний рід літератури, що поєднує ознаки епічного твору (зображення подій, характерів героїв, наявність сюжету) і ліричного (віршована форма, емоційність, ставлення автора до зображеного). Жанри народного героїчного ліро-епосу: народна дума й історична пісня.

Українські народні думи з'явилися в XV ст. — у час виникнення козацтва. У цей період виникли й історичні пісні.

Думи створювали здебільшого після важливих історичних подій. Через жорстокі напади турецько-татарських орд з'явилися думи, названі кобзарями *невільничими плачами*. У них оспівано страждання полонених, їхні муки на каторгах. Саме тоді й виникли думи про боротьбу українців проти турецько-татарських загарбників і неволю — «Козак Голота», «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів із города Азова», «Самійло Кішка» та ін. До нашого часу дійшло чимало дум про боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського поневолення — «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська перемога», у яких уславлено подвиги народних героїв, зокрема гетьмана Б. Хмельницького. Думи про героїчну боротьбу українців із нападниками називаємо ***істо́рико-геро́їчними***.

Також відомі ***соціа́льно-побуто́ві ду́ми***, у них оспівано родинні взаємини («Дума про сестру та брата», «Бідна мати і три сини» та ін.).

Жанрові особливості думи

1. Це твори героїчного або соціально-побутового змісту.
2. За обсягом думи більші від історичних пісень, вони складаються з трьох частин: заспів, або зачин («заплачка»), основна розповідь і закінчення («славословіє»).
3. У думах немає поділу на строфи, як в історичних піснях; рядки найчастіше поєднані дієслівною римою.
4. Думи виконують ***речитати́вом*** — протяжним проказуванням, подібним до співу, супроводжуючи грою на бандурі, кобзі чи лірі.
5. Урочистий стиль посилюється прийомом ретардації — хаотичним повторенням частин тексту з метою уповільнення розповіді.

Ду́ма — це ліро-епічний твір героїчного або соціально-побутового змісту, який виконують речитативом у супроводі кобзи, бандури чи ліри.

На відміну від балади, у думі немає фантастичних елементів. Виконання дум вимагало від кобзарів неабиякої майстерності, тому вони збереглися в репертуарі тільки професійних співців.

О. Сластіон. Портрет кобзаря М. Кравченка. *1902 р.*

Кобзарське мистецтво. Велику роль у становленні й розвитку дум відіграли народні професійні співці — ***кобзарі***, які виконували пісні та думи в супроводі кобзи, бандури чи ліри. Вони передавали наступним поколінням знання про минуле й світогляд предків у доступній формі, що легко запам'ятовується. Такі співці існували в усіх народів: у вікінгів Скандинавії — скальди; у Стародавній Греції — поети-кіфаредн; у середньовічній Франції — трубадури. У ті часи народні співці виконували роль новинарів (тоді ще не було газет, журналів та інтернету). Постійно подорожуючи, кобзарі знали найсвіжіші новини, вони ділилися ними, попереджали людей про небезпеку, можливий напад чужинців. Бувало й так, що влада намагалася обмежити їхній вплив, аби тримати під контролем інформацію на своїх територіях.

З покоління в покоління кобзарі своєю творчістю виховували високу духовність, почуття національної гідності та патріотизм. Т. Шевченко зростав на кобзарських піснях і думах, з поваги до цих народних співців він назвав збірку своїх творів «Кобзар», а в одній зі своїх повістей зауважив: коли б грецький сліпець Гомер воскрес і послухав хоча б одну думу у виконанні українського сліпого співця, то «розбив би на тріски свій козуб, званий лірою, і пішов би міхоношею до найбіднішого нашого лірника». Тяжкі умови кобзарського життя змушували цих незрячих сліпців об'єднуватися в братства, у яких передавали свій досвід учням. Вони не були жебраками, а заробляли собі на життя професійною грою на бандурі та співом. Одні з них виконували думи так, як їх навчили, інші імпровізували, уносячи свої зміни у виконуваний твір. А були й такі, що самі створювали пісні та думи. До нас дійшли імена лише кількох таких творців, а саме: Михайла Кравченка, Петра Ткаченка, Євгена Мовчана, Павла Носача, Євгена Адамцевича.

Неперевершеним бандуристом, якого високо цінувала Леся Українка, був ***Гнат Гончаренко***. Поетеса залишила про нього спогад: «Гончаренко грає ліпше, ніж співає: у музиці він віртуоз межи простими бандуристами». Улюблена бандура Г. Гончаренка нині зберігається в Музеї Миколи Лисенка (м. Київ).

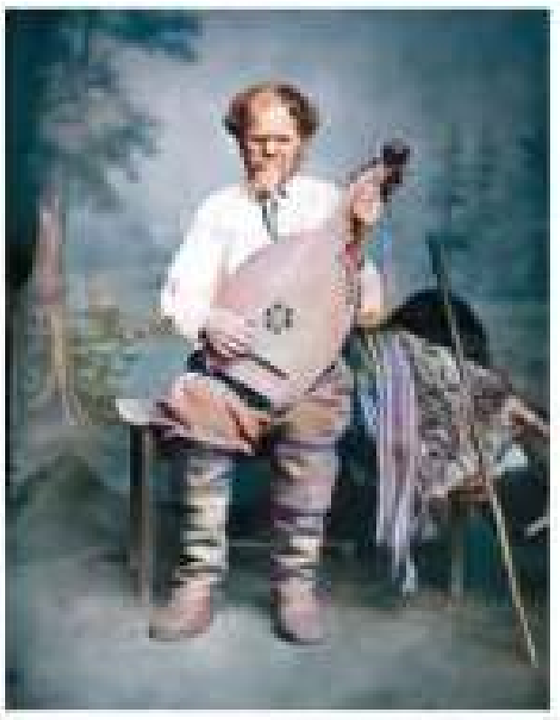
Блискучим імпровізатором був ***Остап Вересай***. Яскравою гранню індивідуальності цього співця було виконання гумористичних і сатиричних пісень. Неймовірного ефекту він досягав грайливістю мелодії, жвавістю ритму, своєрідною мімікою та пританцьовуванням у такт пісні. Він був ніби театром одного актора. Понад 70 років мандрував від села до села — і його ім'я стало легендою. Співом «українського Гомера» захоплювався композитор М. Лисенко. Професор Л. Леже під впливом виконаних О. Вересаєм пісень почав активно пропагувати у Франції українську культуру, навіть читав курс української мови. У Сокиринцях, що на Чернігівщині, створено музей-кімнату О. Вересая, а з 1988 р. проводять фестиваль кобзарського мистецтва «Вересаєве свято».

Бандура. *Поч. XX ст.*

Нині кобзарські традиції продовжують різні творчі колективи. Основне завдання сучасних співців-бандуристів — популяризація

словесно-музичної культури українців. Один із найвідоміших професійних музичних колективів нашої країни — Національна заслужена академічна капела[1] бандуристів України імені Г. Майбороди, створена ще в 1918 р. У колективі працює понад 50 співаків-музикантів. Сучасні кобзарі ***Василь*** і ***Микола Литвини*** створили Кобзарську школу в с. Стрітівці, що на Київщині. Тут учні навчаються мистецтва гри та співу. Одним із професійних кобзарів сучасності є ***Василь Нечепа***, він нині єдиний представник чернігівської кобзарської школи. Вражає дивовижне виконання ним народних пісень і старовинний репертуар митця.

Остап Вересай.
Світлина. 1873 р.

До речі...

2014 р. вийшов у прокат кінофільм «Поводир» режисера й сценариста *Олеся Саніна*, за основу сюжету якого взято мандри Україною американського хлопчика й українського кобзаря напередодні й під час Голодомору (1932–1933 рр.). Ця стрічка здобула гран-прі на Варшавському міжнародному кінофестивалі. Радимо вам переглянути цей кінофільм.

3. Дума «Маруся Богуславка».

Маруся Богуславка — цілком реальна особа, проте документальних свідчень про це немає. Літописи, легенди й перекази розповідають нам про українок-полонянок, які вимушені були стати дружинами турецьких багатіїв і навіть султанів. Дехто із цих жінок допомагав своїм землякам на чужині.

З усних і писемних джерел вимальовується узагальнений образ дівчини-бранки, створений народною фантазією. Маруся Богуславка — дочка священника, яка жила десь у XVI–XVII ст. в м. Богуславі, що на Київщині. Її взяли в полон ординці й віддали до гарему турецького пана. Східний багатій настільки закохався в Марусю і шанував її, що довірив ключі від замку та темниці на час, поки поїхав до мечеті. Відважна українка, скориставшись такою можливістю, звільнила з тридцятирічного полону сімсот козаків-невільників — своїх дорогих земляків. Вона попросила їх передати батькам вітання та сказати, аби вони її вже не чекали, бо вона вже *«потурчилася»*, *«побусурменилася для розкоші турецької, для лакомства нещасного»*.

Ця сміливa дівчина символізує тих українок, які з примусу залишили рідний край, але любили його всім серцем і дбали про своїх земляків, що потрапили в страшний полон. Маруся — один із найсвітліших жіночих о́бразів українських народних дум, у якому втілено високі патріотичні почуття. Українські письменники М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, П. Куліш написали художні твори про Марусю Богуславку з однойменною назвою, а вдячні земляки в м. Богуславі встановили пам'ятник легендарній героїні.

Пам'ятник Марусі Богуславці. *м. Богуслав (Київська область)*

[1] *Капе́ла* (з іт. *каплиця*) — хор церковних півчих; хор узагалі.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невільників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, бідниї невільники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невільники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, бідниї невільники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень».
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам про святий празник, роковий день Великдень сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,

Теє зачувала,
Словами промовляла:
«Ой козаки,
Ви, бідніі невільники!
Та не лайте мене, не проклинайте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невільників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає,
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невільників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, бідніі невільники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи́ християнські утікайте.
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте.
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невільників!

4. Завдання.

1. Дума «Маруся Богуславка» — твір
   - **А** епічний
   - **Б** ліричний
   - **В** ліро-епічний
   - **Г** драматичний

2. У думі «Маруся Богуславка» згадано свято
   - **А** Водохреще
   - **Б** Великдень
   - **В** Трійцю
   - **Г** Різдво

3. Прокльони *«Та бодай ти... щастя й долі собі не мала»* належать
   - **А** турецькому панові
   - **Б** попові з Богуслава
   - **В** Марусі Богуславці
   - **Г** козакам-невільникам

4. **Гра «Так — ні»** *(за народною думою «Маруся Богуславка»).*
   1. Події думи розгортаються в XV ст.
   2. Маруся Богуславка родом із Київщини.
   3. Козаки перебували в турецькій неволі три роки.
   4. Усього в турецькій неволі було сімсот козаків.
   5. Маруся Богуславка до кінця життя залишалася християнкою.
   6. Батько Марусі був священником.
   7. Маруся залишила рідну Україну через кохання до турецького пана.
   8. Думу виконують речитативом.
   9. Дума складається із заспіву й основної частини.
   10. Думу, як і народні пісні, поділено на строфи.
5. Чому Марусю Богуславку називають *легендарною героїнею*?
6. Доведіть на конкретних прикладах із тексту, що твір «Маруся Богуславка» за жанром — дума.
7. Прочитайте та прокоментуйте останні слова Марусі Богуславки про *«розкіш турецьку»* й *«лакомства нещасні»*. У чому виявляється душевна роздвоєність героїні?
8. Поділіть текст думи на частини за змістом, доберіть до них заголовки й запишіть їх.
9. Як зображено Марусю Богуславку в скульптурі *(с. 63)*?

10. **Домашнє завдання.**
    1. Випишіть із думи «Маруся Богуславка» приклади епітетів.
    2. Перекажіть зміст думи «Маруся Богуславка» *(усно)*.

Подумайте й розкажіть

- Якою ви побачили Україну XIV–XVIII ст.?
- Хто такі *кобзарі*? За що їх поважали в народі?
- Охарактеризуйте Марусю Богуславку як особистість.

§16–17. НАРОДНІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Які особливості має *історична пісня* як жанр фольклору?
- Що таке *прототип*?
- Чому українці, оспівуючи своїх героїв, використовують *гіперболу*?

1. Історичні пісні як жанр усної народної творчості.

Українські історичні пісні як окремий жанр виникли в XV–XVI ст., коли нашим землям постійно загрожували грабіжницькі набіги татар із Кримського ханства. Рятуючись від ворожої навали, мешканці українських сіл і міст покидали свій дім і вирушали за Дніпрові пороги. Так боротьба проти нападників перетворила хліборобів і ремісників на воїнів-козаків, які будували укріплення із січених дерев'яних колод. Згодом утворилася Запорозька Січ — суспільно-політична й військово-адміністративна організація українського козацтва, про яку ви більше дізнаєтеся на найближчих уроках з історії України. А зараз розгляньте карту наших земель XVI ст. і порівняйте її із сучасними кордонами. Звичайно ж, український народ возвеличив у піснях своїх славних синів — захисників рідного краю.

Теорія літератури

Історичні пісні розповідають про конкретні або типові історичні події, їхні персонажі — реальні особи. Головною темою творів цього жанру є боротьба українців із турецько-татарськими нападниками та польськими й московськими загарбниками.

До якого літературного роду — лірики, епосу чи драми — належать історичні пісні? Цей жанр поєднує ознаки лірики (віршована форма, емоційність) та епосу (події, герої, сюжет). Тому історичні пісні є жанром ліро-епічних творів.

Історичні пісні — це народні ліро-епічні твори про важливі історичні події та реальних історичних осіб.

Термін «історична пісня» в науковий обіг увів М. Гоголь.

Карта Запорозької держави XVI–XVII ст.

2. Пісні про звитяжну боротьбу козаків із кочівниками.

Г. Єгорова.
Іван Сірко. *2000-ні роки*

Найдавніші історичні пісні змальовують складний період у нашій історії — звитяжну боротьбу козаків із турецько-татарськими ордами в XV–XVI ст., страшне спустошення українських земель, насильство. Одна з найвідоміших пісень цього періоду ***«Зажурилась Україна»*** закликає всіх — від козака до бурлака — дати дружну відсіч кочівникам, провчити їх.

У пісні ***«Та, ой, як крикнув же козак Сірко»*** ми бачимо не лише збірні о́брази козаків чи татар, а й конкретну історичну постать — Івана Сірка, який веде своє військо козацьке на боротьбу з татарами. Іван Сірко — легендарний кошовий ота́ман Запорозької Січі, він здобув 65 перемог у боях, його вважали характерником[1].

У пісні Івана Сірка порівнюють із сизим орлом, а військо — із сонечком. У цих порівняннях легко розшифрувати всенародну любов до своїх захисників.

У пісні «Та, ой, як крикнув же козак Сірко» багато характерних для фольклорних творів художніх засобів, за допомогою яких яскраво оспівано героїзм Сірка та його війська. Серед них:

• повтори *(ми думали, козак Сірко)*; • вигуки *(ой, гей)*; • слова зі зменшено-пестливими суфіксами *(козаченьки, сонечко)*; • постійні епітети *(сизий орел, вороний кінь, битий шлях)*; • художній паралелізм — явища природи *(туман поле покриває)* зображено паралельно з явищами людського життя *(Сірко із Січі та виїжджає)*.

ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ КОЗАК СІРКО

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко.
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана в гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко із Сі́чі та виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Сі́чі вилітали, —
Аж то військо, та славне Запорозьке,
Та на Кримський шлях із Сі́чі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє. —
Аж то військо, та славне Запорозьке,
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху на татар наступає.

[1] *Характе́рник (заст.)* — чаклун, чарівник.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. *1880–1891 рр.*

До речі...

Відомий лист запорозьких козаків до султана Туреччини Мехмета IV 1876 р. підписав Іван Сірко. Цю подію зображає славетне полотно І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

3. Пісні про боротьбу українців з іноземними загарбниками в XVII–XVIII ст.

Наш народ завжди з великою повагою ставився до своїх героїв. Про них складали легенди, перекази, думи та пісні, їх возвеличували у своїх творах письменники. Саме історичні пісні бережуть пам'ять про подвиги національних героїв: Станіслава-Нестора Морозовицького — прототипа[1] славетного Морозенка («Ой Морозе, Морозенку»), Максима Залізняка («Максим козак Залізняк»), Богдана Хмельницького та ін.

В історію ввійшли блискучі перемоги Війська Запорозького під проводом Б. Хмельницького над польською шляхтою під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та ін. У ході Визво́льної війни славний гетьман уперше в історії політичної думки України сформулював ідею створення власної незалежної держави.

Захоплення мудрістю та сміливістю славного гетьмана український народ висловив у пісні ***«Чи не той то хміль»***. Початок твору побудований на художньому паралелізмі, коли явища природи *(хміль в'ється)* зображено паралельно з явищами життя людей *(Хмельницький з ляхами б'ється)*. Хоча картина поразки ляхів (поляків) і жорстока, проте за народними уявленнями це справедлива кара, адже вороги

Пам'ятник Богданові Хмельницькому. *м. Київ*

[1] *Прототи́п* — конкретна особа, факти, життя або риси характеру якої взято за основу літературного чи фольклорного персонажа.

прийшли на українську землю з мечем. Прийом гіперболи типовий для фольклорних творів: у пісні йдеться про сорок тисяч ляхів *«хорошої вроди»*, хоча відомо, що в битві під Жовтими Водами десятитисячне військо Б. Хмельницького розбило дванадцятитисячну армію поляків. У багатьох піснях Жовті Води (інші назви — Золотий Брід, Золота Вода) символізують силу, могутність і непереможність військ Б. Хмельницького.

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду, —
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.
«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води, —
Їде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди». —
«А я ляхів не боюся
І гадки не маю —
За собою великую
Потугу я знаю,
За собою веду, —
А все тото, вражі ляхи,
На вашу біду».
Ой втікали вражі ляхи —
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить,
Вищиривши зуби!
Становили собі ляхи
Дубовії хати, —
Ой прийдеться вже
ляшенькам
В Польщу утікати.
Утікали вражі ляхи;
Де які повки, —
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.
Гей, там поле,
А на полі цвіти —
Не по однім ляшку
Заплакали діти.
Гей, там річка,
Через річку глиця —
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

4. Історичні пісні про визвольні змагання у XX ст.

Однією з героїчних сторінок в історії України є ***бій під Крутами***, коли українці боронили свої землі від наступу російських загарбників. 29 січня 1918 р. на залізничній платформі в Крутах понад пів тисячі українських вояків і студентів дали бій росіянам, які мали десятикратну перевагу в живій силі й артилерії. Боротьба тривала п'ять годин. У ній загинуло близько ста українських бійців — втрати російських військ тоді сягнули 300 осіб. Після бою в полон потрапило 27 юнаків, яких росіяни після страшних знущань жорстоко стратили. Поховали молодих героїв на Аскольдовій могилі в Києві.

Бій став важливою частиною української історичної пам'яті, його увічнено як у фольклорних, так і в авторських творах.

ВИРЯДЖАЛА МАТИ СИНА ПІД КРУТИ ДО БОЮ

Виряджала мати сина під Крути до бою,
Розчесала кучерики понад головою.
Розчесала кучерики понад головою.

— Іди, іди, мій синочку, в бою не здавайся,
Як побореш вороженьків, додому вертайся.
Як побореш вороженьків, додому вертайся.

— Іду, іду, стара нене, вчиню твою волю,
А ти дома молись Богу, щоб вернувся з бою.
А ти дома молись Богу, щоб вернувся з бою.

Стара, стара мати під Крути ходила
Та й шукала між стрільцями найменшого сина.
Та й шукала між стрільцями найменшого сина.

Як знайшла між трупами головоньку сина,
Положила на коліна та й заголосила.
Положила на коліна та й заголосила:

— Люляй, люляй, мій синочку, а я твоя мати,
Боже милий, сину любий, вороже проклятий.
Боже милий, сину любий, вороже проклятий.

5. Завдання.

1. Козацьке військо в пісні «Та, ой, як крикнув же козак Сірко» порівнюється з

А сонечком
Б туманом
В місяцем
Г шаблею

2. Постійний епітет ужито в рядку

А туман поле покриває
Б орли та із Січі вилітали
В сизий орел по степу літає
Г над степом та сонечко сідає

3. Увідповідніть історичну пісню з її провідним мотивом.

Історична пісня	Провідний мотив
1 «Виряджала мати сина під Крути до бою»	**А** перемога козацького війська над поляками під Жовтими Водами
2 «Та, ой, як крикнув же козак Сірко»	**Б** визволення семисот козаків-невільників із турецького полону
3 «Чи не той то хміль»	**В** нерівний бій молодих українських захисників із російськими нападниками
	Г похід козацького війська в Кримське ханство

4. У якому столітті виникли історичні пісні? Що ви знаєте про часи, змальовані в прочитаних піснях?
5. Випишіть по одному прикладу персоніфікації та художнього паралелізму з пісні «Та, ой, як крикнув же козак Сірко».
6. Знайдіть приклади гіперболи в пісні «Чи не той то хміль». З якою метою цей художній засіб використовують у піснях про народного героя?
7. Що таке *художній паралелізм*? Знайдіть кілька прикладів цього художнього засобу в пісні про Б. Хмельницького. Яку роль він відіграє у творі?

8. **Гра «Так — ні»** *(за піснею «Виряджала мати сина під Крути до бою»).*
   1. Події твору відбуваються в XIX ст.
   2. За жанром це — стрілецька пісня.
   3. Твір написано у формі діалогу матері із сином.
   4. За родовою ознакою цей твір драматичний.
   5. Провідний мотив — материнська ніжність.
   6. Син загинув від польських нападників.
   7. На позначення ворога мати використовує зменшено-пестливий суфікс.

9. Поділіть пісню «Чи не той то хміль» на три частини за змістом. Доберіть до кожної заголовок і запишіть у зошит.

10. **Домашнє завдання.**
    1. Заповніть у зошиті літературний паспорт пісні «Та, ой, як крикнув же козак Сірко».

Літературний паспорт		
1.	Назва твору	…
2.	Літературний рід і жанр	…
3.	Провідний мотив	…
4.	Особливості будови	…
5.	Герої твору	…
6.	Художні о́брази	…
7.	Художні засоби	…

    2. Вивчіть напам'ять одну народну історичну пісню *(на вибір)*.

Подумайте й розкажіть

- Хто з персонажів історичних пісень вас найбільше вразив? Чим саме?
- Який зв'язок між картиною І. Рєпіна й Іваном Сірком?
- Що ви знаєте про бій під Крутами?

§ 18. БАРОКОВА ПОЕЗІЯ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *бароко* як мистецький стиль?
- Який вигляд мають вірші з відлунням?
- У чому секрет слави пісні «Їхав козак за Дунай»?

1. Українське літературне бароко.

Баро́ко (від іт. barocco — *вибагливий, химерний*) — це стиль у європейському мистецтві наприкінці XVI — у XVIII ст., що прийшов на зміну ренесансу. Для цього стилю характерні підкреслена врочистість, пишність, складність, а літературним творам властиве поєднання релігійних і світських мотивів, о́бразів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читачів. Цей стиль особливо проявився в літературі й архітектурі нашої країни та набув назви *українське бароко* (а ще *козацьке бароко* — у красному письменстві).

Найяскравіші представники літературного бароко: І. Величковський, С. Климовський та Г. Сковорода — у поезії, С. Величко — у літописанні, Ф. Прокопо́вич — у драматургії.

С. Климовський прославився на весь світ піснею «Їхав козак за Дунай», яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики. А вишукані за формою поезії І. Величковського не залишать байдужими навіть наймолодших сучасних читачів. Тут ідеться про популярний у XVII ст. *курйозний вірш*.

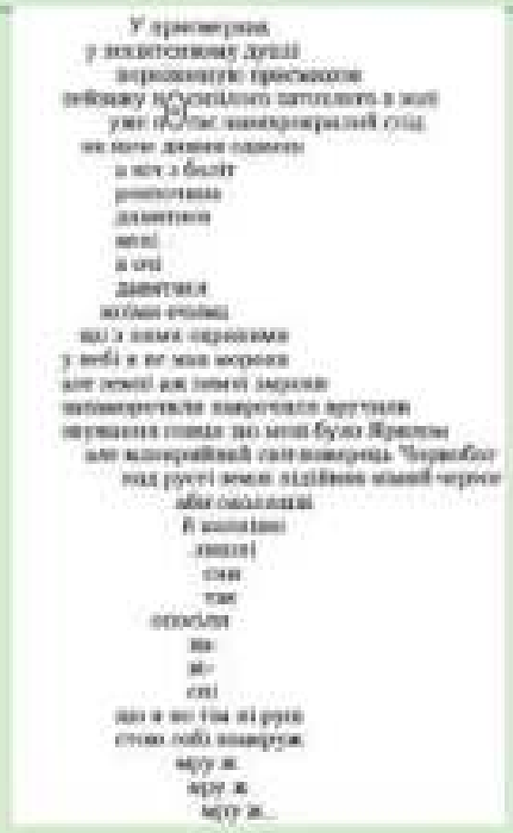
Теорія літератури

Курйо́зний вірш — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерним є поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом. В українській літературі теоретиком курйозного вірша вважають І. Величковського, який жив і творив у другій половині XVII ст. Курйозні вірші він поділяв на жанри: лабіринт, вірш-відлуння, рак літеральний («вірш-паліндром») — вірш, рядки якого можна читати зліва направо й навпаки.

Вірш-відлуння	Рак літеральний
— Одкуду дієт ті ся сицевая досада? — З сада. — Кто ті в саді снідь смертну подаде од древа? — Єва. — Кто же Єву в том прельсти? Змій ли вертоградський? — Адський.	⇦⇨ Анна во дар бо ім'я мі обрадованна, Анна дар і мні сін мира данна, Анна пита мя я мати панна.

Саме курйозне віршування стало джерелом для сучасної української зорової поезії.

Зорова́ (візуа́льна) пое́зія — різновид мистецтва, коли текстовий символ (буква, слово, знак, речення) є елементом зорового образу завдяки особливому його розташуванню в зображенні чи об'єкті. Іноді на позначення такої поезії вживають термін «каліграма».

А. Мойсієнко «Хижих мечем мирим»	М. Мірошниченко «Фенікс-птах...»
	

2. Популярність вірша Семена Климовського «Їхав козак за Дунай».

Авторство твору ***«Їхав козак за Дунай»*** приписують ***Семе́нові Климо́вському*** (1705–1785) — козакові Харківського полку. Цей вірш — зразок української барокової поезії. *Провідний мотив* — прощання закоханих перед розлукою. Про переживання козака й дівчини дізнаємося з їхнього діалогу. За своєю поетикою вірш близький до фольклорного твору, адже в ньому використано весь арсенал народнопоетичних засобів: постійні епітети *(білі ручки, ясні очка, коник вороненький)*; символи *(Дунай, кінь)*; пестливі форми *(ручки, очка, коник, миленький)*; повтори; риторичні звертання. Вірш, написаний живою народною мовою, здобув усенародну (а згодом і світову) славу.

Гравюра І. Розонова. Семен Климовський

ЇХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ

Їхав козак за Дунай,
Сказав: — Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.

— Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш —
Тільки подумай!

— Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зо славою
К собі дожидай.

— Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров, мій миленький,
А все пропадай!

Свиснув козак на коня:
— Зоставайся, молода!
Я приїду, як не згину,
Через три года.

Тебе ж, мила, не забуду,
Поки жив на світі буду.
Коли умру на війні —
Поплач обо мні!

М. Пимоненко. **У похід**

До речі...

Фортепіанні варіації на тему вірша «Їхав козак за Дунай» написав видатний німецький композитор К. Вебер. Геніальний німецький композитор Л. ван Бетховен, який творчо використовував мелодії українських народних пісень, імовірно, почув пісню «Їхав козак за Дунай» від А. Розумовського — сина останнього українського гетьмана К. Розумовського. Композитор написав у 1816 р. на основі цієї пісні варіацію для фортепіано з флейтою, а потім опрацював для збірки пісень народів Європи, надавши українській мелодії елегійності й урочистості.

3. Бароко в українській архітектурі.

Архітектура бароко представлена нині багатьма зразками тієї доби в Києві, Львові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Лубнах та інших містах і цікава порівняно з літературою бароко. Архітектурі бароко притаманні виразність, яскравість, контрастність, велику увагу тут приділено декоративним прикрасам, формам заломів стін і вікон. Передусім у барокові шати вдягалися великі міські храми. Велику увагу приділяли й інтер'єру барокового храму, який ніби пристосовувався до людини, догоджав її духовним помислам. Яскравими зразками барокової архітектури в Україні є брама Заборовського (колишній головний вхід до будинку київського митрополита на території Софійського собору в Києві; *архітектор Й.-Т. Шедель*); будівлі Києво-Печерської лаври *(архітектор С. Ковнір)*; собор Святого Юра у Львові *(архітектор Б. Меретин)*; Андріївська церква й Маріїнський палац у Києві *(архітектор Б. Растреллі)*. Усі названі архітектурні об'єкти є шедеврами світового значення, а більшість із них перебуває під охороною ЮНЕСКО.

4. Завдання.

1. Теоретиком *курйозного вірша* є
- **А** Феофан Прокопович
- **Б** Григорій Сковорода
- **В** Іван Величковський
- **Г** Семен Климовський

2. Прочитайте рядки.

— Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зо славою
К собі дожидай.

В уривку НЕМАЄ
- **А** епітета
- **Б** метафори
- **В** персоніфікації
- **Г** пестливих форм

3. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження
- **А** в основі композиції — діалог
- **Б** за жанром — це історична пісня
- **В** твір є зразком літератури бароко
- **Г** провідний мотив — розлука закоханих

4. Які ознаки має бароко як мистецький стиль?

5. Що таке *курйозний вірш*? Які жанри цього вірша ви знаєте?

6. Згадайте, що таке *рима*. Доведіть, що вірш С. Климовського «Їхав козак за Дунай» римований.

7. Поміркуйте, у чому полягає секрет успіху вірша С. Климовського «Їхав козак за Дунай».

8. ***Робота в групах*** *(по три особи)*. Інсценізуйте вірш С. Климовського «Їхав козак за Дунай», прочитавши його за ролями й використавши відповідні жести.

9. Яка барокова пам'ятка архітектури з поданих у цьому параграфі вам найбільше сподобалася? Опишіть її кількома реченнями *(усно)*.

10. Домашнє завдання.

Створіть курйозний вірш або зорову поезію на тему одного із зимових свят.

Подумайте й розкажіть

- Із чим асоціюється у вас барокова архітектура?
- Який жанр курйозного вірша вас найбільше вразив?
- Який художній образ вірша С. Климовського «Їхав козак за Дунай» вам найбільше запам'ятався? Чим саме?

§ 19–20. ДОБА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *історичне фентезі* як літературний жанр?
- Хто такий *характерник*?
- Яким було дитинство непереможного Івана Сірка?

Марія Морозе́нко (1969–2023) народилася в с. Малині, що на Рівненщині. Письменниця. Літературна редакторка.

Найвідоміші твори: історична поема «Княгиня Ольга»; драма «Князь Святослав»; повість-дилогія[1] «Іван Сірко — великий характерник» та «Іван Сірко — славетний кошовий»; роман-дилогія «Іван Сірко».

1. Марія Морозенко про себе.

«Мій день народження — 15 березня, рік — 1969. Отже, я весняна й найдужче люблю весняні дні. Зростала в багатодітній родині, за характером була, скоріше, хлопчиськом і любила гратися у війнушки, футбол, у "два вогні"...

У третьому класі різко змінилася. Помер мій тато, і я рано подорослішала. І от негадано написала перший вірш, але ховалася з ним, щоб не сміялися. Був уже досвід із запискою для хлопчика... у другому класі, яку так і не наважилася передати. Завела свій перший дівчачий щоденник, у який записувала свої думки про перше таємне кохання.

Мій щоденник чекала незавидна доля. Його, а в ньому й записку, угледіла старша сестра, рідні підняли мене на сміх, і тоді я порвала записку, а щоденник закопала під сливою. Чого саме під сливою, важко сказати. Мабуть, тому, що любила в дитинстві сливи. Так усе й залишилося загубленим у землі, як "скарб", віднайти який навряд чи коли-небудь зможу.

І все-таки не втратила бажання писати вірші. Не побоялася зізнатися вчительці української філології, що пишу. І це була моя перша школа літератури, мої додаткові уроки від моєї вчительки. А потім і від справжнього письменника Євгена Шморгуна.

Від того, що почала писати, мала трохи клопоту — учителі "замовляли" патріотичні вірші, а з ними возили мене на всілякі літературні заходи. А однокласники мали бонуси: дівчата переписували вірші про любов; хлопці, особливо ті, що не любили літературу, часом випрошували на уроки твори. І я писала 3–4 твори за перерву. На хороші оцінки й без повторень.

У старших класах мене негадано-нежданo обрали головою учнівського комітету. Ще рік працювала в школі. А потім відважилась і... поїхала в Київ. Мріяла про журналістику, а вчилася на філологічному.

Тут, у Києві, народилися мої найважливіші творіння: моя сім'я, моя донька, ну й мої книжки. Ось так усе й закрутилося...»

[1] *Дило́гія* — два твори одного автора, пов'язані єдністю задуму.

2. Повість Марії Морозенко «Іван Сірко — великий характерник».

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа... *Фрагмент*

Про Івана Сірка, славного кошового отамана Запорозької Січі, вороги складали казки, якими лякали дітей. Одне лише його ім'я могло посіяти паніку в татарському війську та примусити його відступити.

Перед смертю Іван Сірко написав заповіт, у якому радив своїм співвітчизникам узяти його праву руку й ходити з нею в бій, щоб забезпечити козакам перемогу.

Серед запорожців ходили чутки про те, що Іван Сірко був характерником, мав надприродні здібності й міг перекидатися на вовка. Звідси походить і його прізвисько — Сірко. Саме про цей його дар, про дитинство та юність, про товариша — вовка Сірка М. Морозенко написала надзвичайно цікаву повість.

- Прочитайте повість і виконайте завдання.

ІВАН СІРКО — ВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК

Повість

(Скорочено)

Життя і смерть

Килина Морозиха, відома на всі околиці повитуха в четвертому поколінні, передала свою науку молодій удовиці. Тож віднедавна має спокій: вона рідко приймає пологи, коли вже без неї ніяк не обійтися. Так сталося і цього разу. Килина кинулася рятувати Марію Половчиху, бо пологи були дуже тяжкими. Коли народилося хлоп'я, то виявилося, що в нього біля губи родима пляма (Божий знак!) і вже є зуби — по обидва боки тоненьких ясен стирчали гострі різці. Молода повитуха з острахом вигукнула: «Проклятий!» Баба Килина невдоволено схитнула головою і різко кинула: «Не смій так про немовля! Це буде славний ко...» — і із цим недомовленим словом повалилася на підлогу — вона відійшла в потойбіччя. Дяк, що зашпортався у дверях, ставши мимоволі свідком великої таїни народження і смерті, тричі перехрестився: «Упокоїлася в бозі... при народженні диявольського отродія... 13 серпня 1610 року».

Помилування

Поховали бабу Килину. На світанку, щойно понеділок торкнувся сонячним сяйвом садиб, у дворі козака Дмитра Половця вже стояв чималий гурт на чолі з дяком. Козацька громада прийшла розправитися зі щойно народженим «проклятим» дитям. Дмитро Половець вийшов до невдоволених селян:

— Чого вам треба, люди?!

Дяк, похитуючись, став попереду, поклавши тричі хрест на себе, мляво процідив:

— В доме твойом появілся младенец, коєго должно ізбавіться.

Дмитро Половець голосно засміявся:

— Що це за вигадки, люди?!

Дяк, спантеличений цим несподіваним сміхом, безпорадно озирнувся на людей. Найстарший із-поміж усіх, козак Михайло Діброва, обізвався з натовпу:

— Не гнівайся, Дмитре, на ці слова, не я їх першим промовив, але люди кажуть, що син твій... як мовиться...

Дмитро Половець гнівно звів брови:

— Ти хочеш сказати, Михайле, проклятий, чи не так?

— Та... то не я те кажу... люди говорять.

Половець сердито сплюнув перед себе:

— Дурні баби говорять, а ти й собі подався за ними. Хай там п'яниця-дяк, а то славний козак, від якого я вчився шаблю в руках тримати. Обабився! — Різко, як із плеча, рубонув повітря.

Дяк хитнувся на місці, пориваючись уперед. Михайло Діброва стримав його сильною рукою, блідими від гніву вустами процідив:

— Та як це ти смієш такими словами кидатися?!

— Годі! — громовито вигукнув Половець. Натовп, накритий, немов мокрим рядном, дужим викриком запорозького козака, який відзначився не в одній звитяжній битві, уражено притих. А гнівна блискавиця, прорвавшись із міцних грудей господаря оселі, падала, як хльосткі батоги на пониклі плечі спантеличеної юрби: — Здавна служив наш рід землі рідній. Не було зрадників і перевертнів поміж нас. І не буде повік. Мій син народився на славну справу — біля правої губи має він особливу відмітину, родиму. Це Божий знак. І хто посягне на життя мого сина, мусить спершу позмагатися силою не з немовлям, а зі мною. А те, що має кілька зубів хлопчак від роду — хай і так, знаю, рватиме він цими зубами лютих бусурменів, які нишпорять нашим краєм. Кажу вам як батько, що буде так, а не інакше. Я все докладу задля цього. Чуєте, прославить хлопець наш рід. Великою людиною стане. Не ховатиметься під спідницю, як роблять це «деякі козаки»! — з притиском видихнув ці останні слова.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

Люди мовчали, спантеличені силою мовленої правди. Мовчав і дяк, забувши геть начисто ту «проповідь», яку спробував укласти по дорозі сюди.

Михайло Діброва сказав, що буде кумом Дмитрові, а хлопчика назвуть Іваном. Люди почали розходитися.

Цвіт папороті

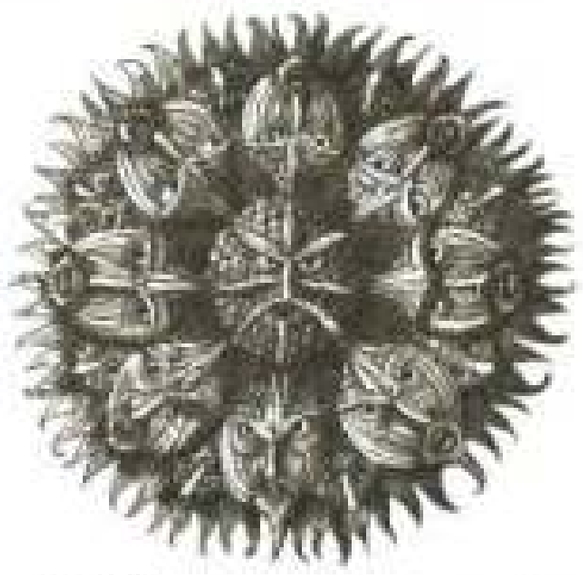
Минуло сім років. Наближалося магічне свято Івана Купала. Іван ледь випросився в матері на молодечі забави. Коли хлопчик розігнався, аби стрибнути через багаття, місцевий авторитет Тарас Чорноплот зробив йому підніжку. Цей Тарас давно тримав зло на малого Половця. Розлючений Іван дістав срібний ніж і почав наступати на свого кривдника. Той вигукнув своїй ватазі: *«Хлопці, кидайтеся на малого вилупка!»* Іван подався навтікача. Пізно ввечері Марія Половчиха кинулася шукати сина. Ходила до самого ранку лісом, проте Івана не знайшла. Засмучена, повернулася додому. А Іван посеред ночі опинився в старому лісі, на галявині. Він знайшов дивовижну квітку — цвіт папороті. І почув біля себе голос...

Народжений удруге

Заворожено хлопець дивився на неймовірної краси квітку, що розгортала перед ним розкішні пелюстки.

— Не стій на місці, дурнику, — гримнув із височини голос. — Цвіт папороті квітне мить. Швидко розріж мізинець, сховай квітку у свій палець.

«Нащо я маю робити це?!» — хлопець думав одне, а робив усе те, що велів йому голос. Срібне лезо ножа торкнулося пальця. Краплі крові впали на розкішний цвіт папороті. Квітка стріпнула пелюстками, поволі складаючи їх докупи.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

— Обтинай ножем голівку квітки та прикладай до мізинця.

Як тільки він це зробив, розкішний бутон, прикладений до рани, узявся вростати в руку. Але хлопцю від цього не було боляче. Гаряча й млосна хвиля огортала тіло — з ніг до голови. Так, наче хтось, розгойдавши його на орелі[1], палахнув у груди жаром. Це все, що він почував цієї миті. Квітка папороті зменшувалася на очах і нарешті зникла. Іванко вражено подивився на свою руку — жодного знаку про те, що сталося! Кров зникла, наче й не було її досі на руках. На пальці не виднілося навіть маленької відмітини шраму.

— Де ділася квітка?

— Проросла у твоєму серці.

— Нащо?!

— Той, хто купальської ночі дістане цвіт папороті, матиме силу велику.

— Яку ще силу?

Голос не відповів йому.

— Яку силу?

І раптом позаду себе Іванко почув небезпеку. Дивним було й те, що, навіть не обертаючись, він знав, хто стоїть за кілька кроків від нього, готуючись до нападу. Великий вовк стояв за його спиною.

Цієї хвилини Іванко почувався якось дивно. Іншого дня він, напевно, злякався б. Чи не помер би зі страху? А тепер, відчуваючи наближення ошкіреного хижака, хлопець не мав ані краплі страху. Натомість у ньому пробудилося бажання боротьби. Він був готовий змагатися зі звіром!

Подих вовка було чути все виразніше. Ось він уже й поряд, на відстані руки. Хлопець різко повернувся і, виставивши вперед лезо ножа, кинувся першим. Звір, здається, цього зовсім не чекав...

* * *

Великий вовк грудьми впав на хлопця, притис його до землі. Від дужого поштовху ніж випав із рук. Гострі ікла нависли над лицем. Ще мить — і вони могли б зімкнутися на шиї. Хлопець схопив руками вовка за щелепу, переборюючи страх і різкий біль, із силою її розтягнув, силкуючись роздерти. Звір подався назад, залишивши на його руках кров'яні пасмуги на шкірі. Не даючи своїй жертві перепочинку, кинувся на хлопця знову. Іванко крутнувся, відвертаючись від зубів хижака, легко підвівся на ноги. Він знав, що не можна дозволити звіру стати над ним ще раз. Удруге вовк не дозволить вирватися. Міцні ікла стислися на нозі. «А-а-а!» — голосно скрикнув хлопець. Такого болю він не відчував зроду. Гостре лезо вовчих зубів різко різонуло тіло, обпікаючи ногу аж до кісток. Вовк упивався зубами дедалі глибше, поривaючись потягнути його за собою. Іванко, перемагаючи біль, заледве втримувався на одній нозі: «Аби тільки не впасти». Туманіючи від болю, ухопив шию вовка руками, спробував стиснути її, але рукам бракувало сили. І тоді хлопець усією міццю тіла навалився на вовка, притис його до землі. Звір заскімлив, намагаючись вирватися. Це йому вже не вдалося зробити. У руці хлопця зблиснуло срібло ножа. Різко чиркнув ним по шиї хижака. За мить вовк лежав перед ним, конаючи в судомах. По густій шерсті скрапувала кров. Іванко непорушно стояв над

[1] *Орéля* — гойдалка.

переможеним звіром, стискуючи в долоні закривавлений ніж. Хлопець не вірив тому, що сталося. Невже він убив вовка?! Поборов найстрашніший свій страх, яким зазвичай батьки залякували його, коли він у чомусь не слухався їх. Власноруч переміг нездоланне.

Позаду почувся приглушений сміх. Хлопець рвучко повернувся. Яскравий сніп місячного сяйва огортав дивну людську істоту, яка стояла перед ним, тримаючи в руках маленьке вовченя, що жалібно скімлило в руках. Розпатлана старезна баба, з горбом за плечима, із ціпком, на який спиралися розчепірені пальці рук, задоволено прошамкотіла:

— Відтепер, Іваночку, ти не втікатимеш від своїх кривдників ніколи. Івана Половця, народженого вдруге, гірше за вовка боятимуться всі вороги. Тримай, це тобі винагорода. Вовченя — твоє.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

* * *

Сон це був чи марево? Не схожим на дійсність було те, що бачилося і чулося йому. Ніби не він був свідком усього того.

Дерев'яні стіни хати з грубих, аж почорнілих від часу тесаних колод, щільно порослих мохом, нависали над ним. Вони б видавалися зовсім жалюгідними, коли б не густе мереживо павутини, на яке не скупилися величезні павуки, що гніздилися по кутках цієї занедбаної оселі, що не відала білої глини. Поміж павутинням, від долівки й аж до сволоку, звисали яскраві грона щільно заплетених кісників різнотрав'я. Якого тільки чар-зілля тут не було! Стара хата наскрізь пропахла травами. Розхитаний дерев'яний лежак, на який гостинно посадила сивокоса баба Іванка, теж проріс травою. Тугим наваром трави дихав і чай, який подала йому господиня в щербатій кварті:

— Пий, хлопче, сили набирайся. Ця трава додає життя. А за рани на лиці та нозі не переймайся — за день усе зійде, тільки ти й знатимеш на своєму тілі сліди опіків і знак вовчих зубів.

— Я хочу додому.

— Підеш і додому. Авжеж, що не зоставлю тебе в себе. Нащо мені такий парубок? — розсміялася сивокоса баба.

Хлопець почервонів.

— Ну-ну, більше не жартуватиму. Не бійся, я не причиню тобі зла.

— Я не боюся.

— От і добре. Пий ліпше чай. Тобі він треба зараз, Іванку.

— Звідки ви знаєте, як мене звуть? — укотре цієї ночі здивувався хлопець.

— Бо я мушу все знати.

— Ви — Баба Яга?

— Хи-хи! — затіпалася від сміху сивокоса. — З виду, мо' й так. А по правді, не слухай казок, дитино.

— То ви не справжні?

— Дурню малий, маєш знати, я справжня.

— А хто ж ви?

— От заладив: «Хто ви? Що ви?» Замалий усе знати.

— Не замалий, — уперто схитнув головою.

— Не малий? — пильно поглянула йому в очі. — Що ж, коли не малий, тоді слухай. Але це зовсім не казочки, Іванку, зовсім не казочки.

Хлопець аж приниш к. Він передчував: те, що почує зараз, для нього надто важливе. Він чітко відчув це.

* * *

— Давно це було. Коли на всій землі нашій не стояли чужі церкви, бо віра в нас була своя, не завезена. А як віра своя, то й сила своя, синку. У той давній час силами природи волхви керували. Усе корилося їм. У спеку могли вони дощ накликати, а в дощову пору хмари з небес прогнати.

— Як це?

— Слухай, не перебивай... А на тому горбкові високому, з усіх сторін видному, на тому самому місці, де цього вечора Марену молодь палила, капище було. Мусиш знати, капище — це особливе місце, де славили люди богів, дітей на життя благословляли й на той світ померлих споряджали. Головні справи вирішували на капищі. І коли хто не знав, як бути та що робити, приходив сюди, до волхва Богодара, який поставлений був богами людям допомагати.

У Богодара донька була — Дана. Гарна, як весняний пагін, що тільки-но розвинувся, зачаровуючи всіх чистотою і ніжністю. Мала вона й особливий дар — змалечку перейняла від батька науку, уміла те, що простим людям не дано знати. Мову птахів і звірів дівчина розуміла. Це їй легко давалося. Сама природа горнулася до її рук. Так воно було...

— І я так хочу! — не стримався хлопець.

— Ти вмієш це відтепер.

— Не вмію.

— Сповна відкриєш усе, коли народишся втретє.

— Як це?

— Зарано все ще знати. Ліпше прислухайся. Чуєш? Про що скімлить вовченя?

— Я знаю, знаю! Воно хоче води! — вигукнув хлопець.

— То дай, це ж твій вірний друг. Мусиш дбати про нього.

Іванко сів навпочіпки перед звіром. Вовченя несміливо ткнулося носиком в його долоню. Підливши в мисочку води, спостерігав, як звірятко пило її, смішно злизуючи язиком маленькі краплі на стінках дерев'яної миски. Коли ж вовченя вдовольнилося, малий, узявши кварту з травами, усівся знову на лежак:

— Розкажіть мені ще про Дану.

— Ти хочеш знати?

— Хочу.

— Що ж, тоді слухай... Якось красуня Дана побачила на узліссі пораненого сокола, який волочив по траві пошматоване крило. Зцілюючи його, дівчина дізналася, що насувається на край наш лихо. З тим і пішла до батька.

Але мудрий волхв, вислухавши її, тільки й відповів на те: «Що пошлють боги, те й матимемо». Бо ж думав Богодар, що лихо навідається до них нескоро.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

Але вже наступного ранку загін хозар наскочив із повелінням: «Відтепер муситe нашій силі коритися, зброю і воїв надсилати, а назавтра збирайте в дорогу доньку волхва, про яку почув наш правитель-каган, що має вона вроду та вміння неабияке — мову звірів і птиць розуміє. Хоче наш каган за дружину її мати. А коли не зробите так, матимете лихо велике. Нікому не буде пощади».

— Тату, що маємо робити?! — з розпачем вигукнула Дана.

Ні слова у відповідь не сказав їй батько. Спершись на корчувату палицю, поплівся на капище. Увесь день провів мудрий волхв на самоті, з богами раду радячи. Темного вечора зустрівся з донькою:

— Велінням богів мусиш, донько, покоритися.

— Ніколи! — гордо заявила красуня.

— Маєш народ наш урятувати.

Зажурилася Дана, сліз не сховала. Та що робити, коли вона одна могла врятувати всіх людей.

— Тату, я поїду до кагана, тільки ж дозволь мені останній дар богам віддати.

— Який?!

— Не хочу невинною дістатися нелюбому чужинцю. Нехай той, хто прийде першим на капище, моїм стане.

Розгнівався батько:

— Чи мислиш, що говориш?

— Не до батька, а до великого волхва Богодара звертаюся. Дозволь мені це зробити, бо інакше втоплюся в забутій криниці, тільки й бачитимуть мене.

— Доню моя рідна, що ж це таке ти намислила?

На коліна стала заплакана Дана перед рідним батьком:

— Великий волхве, пусти мене, чуєш?

Мусив Богодар поступитися.

...Коли підійшла Дана до капища, побачила на місці священному тінь схилену, а неподалік — коня в збруї.

— Хто ти? — здивовано запитала юна волхвиня.

— Я... подорожній. А ти хто?

— Я — Дана, донька волхва Богодара.

— А що ти шукаєш тут, дівчино? — підвівся з трави незнайомець.

— Свого судженого.

— Овва яка! — засміявся той. — Хіба пізньої ночі шукають суджених?

Заплакала ображена Дана й розповіла незнайомцю про своє горе.

Вислухав він її, аж тоді сказав:

— Ні, не буде так, чуєш! Не треба тобі жертву приносити. Боги переклали твою важку ношу на мої плечі. Тож не думай про свій смуток, а йди до батька. Повертайся, дівчино, додому.

— Хто ти, рятівнику мій? — запитала наостанок дівчина.

— Завтра дізнаєшся, — засміявся юнак на це й, скочивши на коня, зник у нічній темряві.

Усю ніч не могла заснути Дана. Хіба їй було до сну? Не спав і батько, боячись і словом образити доньку, що, як думалося йому, здійснила те, що надумала...

А на світанку в цих краях була страшна битва. Русичі на чолі з князем Святославом — відважним і рішучим воїном, який найлютішої битви не боявся, ущент розбили ненависного ворога. Крові ворожої пролилося стільки, що всі ручаї багрянцем клекотіли.

У бою загинув хозарський каган. З великою радістю вітали люди переможців. А найбільше раділа Дана, яка вибігла з горнятком чистої води назустріч руському війську.

Князь Святослав, який їхав попереду воїнів, зупинив біля неї коня. Напившись води, подякував:

— Смачна вода з твоїх рук, Дано.

Голос видав князя. Здивовано звела на нього брови дівчина — нічний співрозмовник сидів на коні! Не стримала дівчина сліз радості:

— Дякую тобі, князю, що врятував мене та вберіг... честь мою.

Волхв Богодар, почувши слова доньки, зрозумів усе. Тому теж поклонився низько славним войовникам, які порятували більше, аніж могли. А князь Святослав — гордий поборник справедливості та честі, як вітер стрімкий, понісся вдалину. Чимало ворогів залишилося на його шляху, яких мав він побороти, щоб захистити землі руські від зла й неправди...

* * *

Як заворожений, слухав Іванко розповідь сивокосої баби. Коли ж та замовкла, не стерпів:

— А де тепер князь Святослав, бабо?

— Гм... Де він тепер, питаєш? Давно це було, синку. Дуже давно. Немає на світі славного князя, підступом побороли його злі вороги. І тільки в душах гордих оживає він іноді, щоб наснагу віддавати іншим. От і тобі, може, передасться якийсь окрайчик, якщо ростимеш удатним і сміливим.

— Я буду таким. От побачите!

— Авжеж, що побачу, — усміхнулася на це.

— Я виросту таким, як князь Святослав, і всіх-всіх ворогів поборю.

— Звісно, що побореш, — не заперечила й у цьому.

І вже зібралася братися до справ, коли ж він, нагадавши щось там собі, вигукнув:

— А Дана?! Що сталося з нею?

Зупинилася на порозі:

— Що з нею могло статися, синку? Стала Дана великою волхвинею. До неї після смерті волхва Богодара люди йшли. Вона їх зцілювала, від біди рятувала. Знаною була на всі усюди. А коли з'явилися християни, поруйнували капища, прогнали волхвів — біда настала. У густих лісах заховалася від їхнього безумства велика волхвиня. За нею пішли й ті, хто не схотів прийняти чужинської віри. Оце й усе, Іванку.

— А потім?.. А що було потім, бабо?

— Нічого... Кажу ж тобі, оце й усе. Я — остання волхвиня з роду Богодара.

— Скільки ж вам років?

— Цього ніхто не знає, — усміхнулася стара.

— То, може, ви — Дана? — підійшов до неї близько, зазираючи в її лице.

— Може, і Дана, — вона засміялася вже вголос.

— Ні, ви не Дана, — зітхнув сумно.

— Чому ж це вже й ні? — зацікавлено позирнула в його оченята.

— Коли б ви були Даною, то були би ще старішою і зостались б зовсім без зубів. Ось так.

— Авжеж, — заливаючись сміхом, сивокоса баба відкрила перед ним рот без єдиного зуба.

Кварта з трав'яним чаєм випала з рук хлопця.

Сірий побратим

Віз, запряжений усіляким крамом, в'їжджав у двір. Бліда й змарніла, стояла Марія Половчиха на подвір'ї, зустрічаючи свого господаря.

— Що це ти, жінко, немов не рада моєму поверненню? — Дмитро Половець, утомлений, а все ж щасливий поверненню додому, підкрутив запилений вус.

— Чи, може, козака іншого собі прийняла?

В очах жінки зблиснули сльози:

— Таке щось скажеш?! Тут так уже змучилася. Боже мій, чоловіче!.. — голосно ридаючи, упала на його груди.

— Що сталося без мене?! — відсторонивши її, Дмитро Половець грізно насупив брови.

— Маю тобі сказа... — і недомовлене слово затихло на її вустах.

— Тато повернувся! — дзвінкий вигук кинувся з-за тину. До воріт радісним сміхом покотився Іванко.

Дмитро Половець пригорнув голову хлопця дужими руками, важкі зморшки розгладилися на чолі:

— Ось так треба зустрічати чоловіка з дороги, жінко! Бачиш, як мій козарлюга зустрічає. А то ти, як і не рада.

— Не зважай, не зважай, соколику, — лебединим помахом горнулася до обох, не знаючи, що робити й що казати з великої радості. Безтямно обхопила голівку Іванка, покрила поцілунками: — Синочку мій, любий!

— Тьху ти! — насмішкувато сплюнув чоловік. — Малий був поряд, а вона он як його вициловує. Так, наче вік не бачила. А мене й обійняти не хочеш?

— Ой, боже ж мій милий! — сміючись і плачучи водночас, пригорнулася до чоловіка. — Що ж це я? Ріднесенький, повернувся, добився додому...

— Та чому було й не добитися, коли в гурті. Ну, ідемо до хати, там і поговоримо, а то завели на подвір'ї не знати що, на сміх людям.

Щаслива Марія Половчиха витерла сльози:

— Ідемо ж до хати, ріднесенькі, — на ходу погладила Іванка по голові.

У її голосі та рухах чулося стільки ніжності та любові! Та як могло бути інакше? Три дні поспіль оббігала сердешна всі яруги й околиці, шукаючи сина. Три дні металася поміж людей, питаючи в них допомоги. Нічого. Ні слуху ні духу.

Й ось тепер найтяжчі дні стали позаду. В одну мить чорне горе змінилося на велику світлу радість. І чоловік, і син були поряд. Що ще треба вірній дружині та люблячій матері? Усе щастя її було разом із нею. Їй так утішно було цієї миті.

Згодом Марія розповіла чоловікові про те, як Іван пропав купальської ночі, як вона блукала лісом у пошуках. Хоча батьки були проти вовченяти, але не зломили впертість сина — дозволили залишити його в домі.

* * *

Іван мало переймався турботами старших Половців. У той час, коли батьки пообідньої пори сиділи під грушею, обмірковуючи історію з його блуканням, він мав своє заняття у дворі — одягнувши на голову привезену батьком «прямісінько із Січі» козацьку шапку, утішаючись цим бажаним подарунком, грався із Сірим. Так він назвав вовченятко, заледве вмовивши батьків залишити звіра в себе.

І хоча це вдалося йому ой як не легко, усе ж навчити сірого побратима «просити» виявилося складнішим. Проморивши вовченя голодом, не поклавши зранку в миску

аніякої їжі, хлопець піднімав угору шмат солонини, змушуючи Сірого тягнутися за рукою. Одначе вовк ніяк не піддавався муштрі. Дивився жадібно на смаковитий шматок, крутився під ногами хлопця, жалібно завивав. Іван підніс солонину до носа свого норовливого «учня»:

— Чуєш, як смачно пахне? Хочеш мати, стань на задні лапки й попроси.

— Та не муч ти бідолаху! — краєм ока батько спостерігав за вправами сина.

— Я не мучу, а вчу, — запевнив хлопець.

— Де ж це не мучиш, коли голодного змушуєш дибки ставати? — не втрималася мати й собі.

— Ой, мамо, не знаєте, а кажете! Якщо я нагодую Сірого, то він зовсім не схоче слухати моєї команди.

— Ти диви, який розумник! — Марія не стримала подиву. — Ліпше матері все знає.

— То знатимемо тепер і ми, жінко, — примруживши хитро очі, зауважив Дмитро. — Щоб син слухався нас, треба он що робити — не давати йому обідати. Так, сину?

— Та то не для людей, — шморгнув носом Іван. — Так тільки звірі піддаються.

І немов на підтвердження його слів, вовченя, порвавшись за солониною, стало на задні лапки.

— Ось бачите?! Бачите?! — хлопець аж завертівся на місці від великої радості.

Запорозькі посланці

У березні 1624 року славне запорозьке козацтво з гетьманом Дорошенком на чолі здійснило морський похід на Кафу. Добре пошарпавши обидва береги, захопивши при цьому чимало зброї і довівши до переляку Царгород, запорожці без втрат повернулися додому. Одразу ж після походу в Мерефу прибули козацькі гінці, ватагу очолював Іван Дуб. Вони прибули із закликом приєднатися до козаків, щоб захищати Україну від турків, а потім — від поляків. Іван Половець почав проситися на Січ, але його серйозно не сприйняли, адже він має ще підрости.

— Ось що, козарлюго. Ми їдемо нині по справах, а ти мусиш знати: козаком стати не кожний може. Якщо вже ти не хочеш повертатися додому, так тому й бути. Дістатися на Січ маєш сам. Без нас і без чиєїсь там допомоги. Але ж знай, малий, — притишив застережно голос Іван Дуб, — дістатися на Січ непросто. Мусиш дев'ять порогів, де вирує страшна вода й стугонить важке каміння, здолати. Пройти, проплисти, пролетіти. Як уже зумієш. Затям наперед: уміють долати пороги одиниці. Тисячі пориваються туди, а потрапляють тільки вибрані відчайдухи. На інших чекає в дорозі смерть або й турецька неволя. Ось так. То що, хлопче, може, передумаєш?

Іван непевно схитнув головою. Козацтво прийняло це за вагання.

— Отож-бо, подумай добре, а вже тоді... Якщо втрапиш, питай Івана Дуба. Чуєш, якщо втрапиш, — додав молодий ватаг зі сміхом, і козацькі коні галопом понеслися вдаль.

* * *

Якби Іван Дуб добре знав хлопця, якого він надумав залякати небезпеками біля порогів, то, мабуть, додав би до своєї розповіді ще чимало всіляких страхів. Хоча й усім тим навряд чи би настрашив малолітнього відчайдуха...

* * *

Відколи Іван Половець знайшов у лісі квітку папороті, щось незбагненне коїлося з ним. Хлопець не міг усидіти на місці. Нудячись у Мерефі, поривався з рідного дому.

Батькам додавав він цим чимало клопоту. Іноді знаходили його за селом, біля пастухів, в інший час — на сусідньому хуторі, а було й таке, що виловлювали з мандрів на далекі села. За це його не раз було добре бито вербовими різками, а сірого друга, якого незмінно хлопець брав із собою, посаджено на ланцюг.

Однак і після всього цього хлопець не давав батькам обіцянок більше не поривати ся в мандри. Він не міг не робити того, що було сильнішим за нього. Те, що прокидалося день за днем у його серці, було незнане й чуже. Управляти ним він не міг. Почувався так, наче іще хтось, значно сильніший, поселився в ньому, і доки він не дізнається, хто це, доти й не знатиме спокою. Найстрашнішим було те, що пізнати «чужинця в собі» сам він не міг. Почував, що йому потрібна допомога, але де її шукати, теж не знав.

І доки він мучився цим, боячись хоча б комусь відкрити страшну свою правду, невідома сила день за днем дедалі сильніше тягла його за собою. І він блукав, як потороча, слідуючи за поривом, не знаючи, чого й куди. Його дивакуватість відштовхувала людей. Не дивно, що мереф'яни не раз перешіптувалися, мовляв, у цьому хлопцеві поселився нечистий.

Іван Половець почувався в Мерефі незатишно. Він був тут чужим. Єдиною близькою людиною з-поміж усіх людей, окрім батьків, був хіба що його хрещений Михайло Діброва. Від нього малий перейняв чимало: навчився плести з лози всілякі ужиткові дрібниці, скакати на коні, розкладати ватру. Цей чоловік мав на нього великий вплив. Він часто втішав хлопця оповідками про славне минуле, вигартуване блиском козацьких шабель, мимоволі засіваючи в душі свого малого похресника бажання якнайшвидше вирости й податися до молодецького козацького гурту. З ним одним хлопець почувався затишно. А поміж своїх однолітків та іншої дітвори не знаходив собі місця. Батьки це бачили, не раз просили сина жити по-людськи, як усі інші діти. Малоліток уважно слухав батьківські настанови про те, що треба більше поратися у дворі, менше тинятися узліссям та околицями, бути привітним до людей.

Слухняно робив це повсякчас. Спритний у роботі, допомагав у господарстві, хилився добрим словом до людей. Але люди самі цуралися його. Бувало й таке, що обзивали «малим перевертнем». П'яничка-дяк, який, не знати чому, мав на хлопчака чи не найбільшу неприховану злість, «нагородив» малого цим прізвиськом. Він же пустив чутку, що хлопець має лютий погляд, мовляв, щойно позирнув на їхню молоду корову Лиску, вона й перестала давати смачне, солодке молоко, яким потішала всю дякову родину досі, а дає лишень кислий перебрід.

Що частіше мовиться, у те більше віриться. Люди відверталися від хлопця, боялися його погляду та забороняли своїм дітям гратися з малим бісеням. Коли він ішов вулицями села, а за ним невідступно слідував Сірий, ворота дворів зачинялися щільніше. Матері ховали немовлят від його гострих очей, щоб він їх, бува, не зурочив.

Батьки Іванові все це чули й усе бачили, але зарадити цьому не могли. Намарно Дмитро Половець погрожував дякові розправою, а Марія потайки подалася до дячихи з торбинкою яєць і шматком солонини з проханням залишити їхнього сина в спокої. Дяк і дячиха хапливо прийняли все принесене, завірили заплакану матір, що від них і слово погане не пішло та й не піде за поріг про її дитину. Та щойно свіжі яйця були випиті, а солонина з'їдена, розмови про «малого перевертня» поширилися між людьми знову. Коли ж, ображений такою несправедливістю, хлопець надумав розпитати про все немислиме, що коїлося з ним у сивокосої баби, чомусь не знайшов до неї дороги. Вибравшись до лісу, блукав мало не пів дня, намагаючись потрапити на ту стежину, якою чарівної ночі вивела його стара ворожбитка. Ліс не допускав його до неї.

Купальської ночі Іван знову подався до лісу. Та цього разу йому зовсім не потала-нило. Єдине, на що він натрапив, це була велика купа попелу посеред хащів і кілька обвуглених дерев біля неї. Чарівна галявина, де відбулося з ним те, чого він ніяк не міг забути й що принесло йому такі невимовні душевні муки, зникла, так, наче її і зовсім не було. Таємничий цвіт папороті, квітка щастя, яка негадано проросла в палкому серці, зробила його нещасним.

На світанку, коли всі у дворі ще спали, хлопець повернувся додому. Сів біля порога, обійняв Сірого й заплакав. Його вірний вовк, лизнувши заплакані руки свого малого господаря, жалібно завив.

* * *

Полегкість прийшла несподівано. Коли Іван почув про те, що в Мерефу прибули козацькі посланці, щось затремтіло в грудях, так, наче серце покотилося пріч, з ніг до голови заливаючи тіло гарячим спалахом. Перед очима постали хвилини спілкування з хрещеним, дитяча уява малювала картини козацької звитяги. В одну мить Іван із роду Половців збагнув, що мусить податися слідом за тими, хто розбудив у ньому ці полум'яні почуття.

Коли ж хлопця перед усіма в саду виставлено на сміх, лють, як густе вариво в кипля-чому казані, закипіла в розбурханому серці: «Бач, нікому й не втямки, що я можу, як усі, бусурманів бити. І шаблю триматиму як слід. Сміються! Та й батько он як гнівається. Не пустить. От лихо! Чому нікому з людей не болить, що це одне, що тільки й може мене порятувати? Бо ж так чую я. А що чується мені, того треба дослухатися і тому слідувати, бо так мусить бути».

Уражений у самісіньке серце своїми невтішними думками, хлопець спинився посе-ред дороги. Рішення прийшло блискавично: «Утекти! Самому піти до козаків і сказати: "Так, мовляв, і так — візьміть мене із собою, не пожалкуєте". Коли добре попросити, певно, що візьмуть. Чув же сам, он як їм треба тепер хлопців у похід. А в мене і зброя вже своя є — срібний ніж, захований на горищі».

Та не так сталося, як гадалося. Іван Дуб і хлопці, які були з ним, виявилися невбла-ганними. Але ж Іван Половець теж був не з тих, хто, як рак, відступає назад, завбачив-ши перед собою якусь заваду. Він був зовсім іншим. Усілякі перепони викликали ярий спротив його душі — що б там не сталося, конче мусив побороти незборене.

Тож і тепер, щойно вляглася курява від копит козацьких баских коней, тішачись на-думаним, Іван Половець погладив свого сірого побратима:

— Ну що, звіряко, подамося на Січ?

Хортиця

Хортиця — величний острів на Дніпрі, місце слави та звитяги козацької, надійне забороло украї-нських земель від татар. Високі скелі, густі плавні, щедра трава й очерети, посновані річками, лиманами й озерами — усе це стало із часом стійким природним оберегом України. Турецькі галери нерідко потрапляли в пастку лабіринтів річок, зашпортавшись у плавнях. Укріплена міцним валом зі встанов-леними на вежах гарматами, Хортиця не мала рівних у стійкості з-поміж інших січових фортифікацій. Звідси вирушали в морські походи бистрокрилі козацькі чайки, тут гуртувалися повстанці Тараса Трясила й Івана Сулими. Козацтво, яке вимуштровувалося на острові, сповідуючи єдину мету — захист рідних земель, жило в простих умовах: вони сплітали курені з лози, укривалися від дощу кінськими шкурами.

На Хортиці не було слабаків, а тим паче дітваків. Але саме такого товариства прагнув малий Іван Половець. А вже чого він прагнув, того мав добитися, хоч би там що.

Коли Іван Дуб, об'їхавши ще багато сіл у пошуках козаків, повернувся на Січ, то побачив там Івана Половця із Сірим. Меж його подивуванню не було.

— Ану ж бо, розкажи нам, як ти сюди добрався без човна. Тільки ж по правді кажи, а не розводь вигадки.

Козаки перезирнулися між собою. У їхніх очах миготіли веселі іскринки сміху. Козацтво потішав цей хлопчисько, який сміливо відстоював своє. Хай, може, трохи й прибріхував. Але ж дитина, що не кажи, геройська. Малий Іван Половець запримітив веселі погляди козаків. Він сприйняв це як насміх над собою. Спаленів ще дужче:

— Мені не треба човна, бо я мав пліт. Сам сплів його з вербового гілля, яке збирав оберемками, підтинаючи срібним ножем. Затим тягав усе це до лісу, де мотузкою зв'язував міцні гілки. Я знаю, як це робити. Мене хрещений навчив. Ось так. А потім ми із Сірим поволі перебиралися плотом. Я обдивлявся всі місця пильно, щоб, бува, у воду не впасти. Біля п'ятого порога заледве не втопився, але зі мною був мій вовчисько. — Хлопчак гордовито позирнув на вовка, який, уклавшись на лапи, прислухався до голосу свого господаря. — Сірий урятував мене, ухопивши зубами за сорочку. Тільки й того, що ось поранився, обдерся. — Він задер сорочину, гордо оголивши перед усіма живіт, посмугований ранами.

Козаки по-новому подивилися на цього хлопчака. У їхніх очах світилася повага. А малий сміливець, опустивши поділ сорочки, гордовито провів рукою по шерстці свого вірного друга:

— Сірий — справжній молодець. Він у мене нічого не боїться.

— Та й ти, бачиться, теж не боязкий, — весело запевнив хтось із гурту.

Козаки підбадьорливо засміялися. Хтось зронив уголос:

— Бравий хлопчак. Чому такого не взяти до коша?

Іванові Половцю дозволили залишитися.

Перевозькі хутори

Дорошенко порадив віддати Івана Половця в науку до волхвині Роди, яка жила на Перевозьких хуторах. Хлопчику зав'язали очі, і він за звуками й запахами природи (у супроводі двох характерників — Вітрогона та Пугача) дістався до баби Роди, яку відразу впізнав: він шукав її ще з тієї купальської ночі, коли зірвав цвіт папороті.

Стара провидиця дивилася поперед себе, немов щось там бачила на полотні дверей, видиме лишень їй. Мов зачарований, так само, як тієї купальської ночі, слухав її голос:

— Станеш великим воїном, коли зречешся малих потреб.

— Як це?

— Як свого часу князь Святослав.

— Ви розповідали мені!

— Слухай іще, знатимеш більше. Не поривайся за золотом, а прихиляйся до віри батьків, не будуй палат, а вибудовуй добру славу про себе й рід свій, не ховайся з питвом-їством від побратимів своїх, а розділи з ними те, що маєш, не стели під бік м'якість постелі, бо ліпшого простирадла, як шовк трави годі й знайти, не носи одяг із дорогої тканини — вбирайся просто та вільно, щоб тіло почувало свободу.

— Це ж легко! — вигукнув зраділо.

— Легко?! — глухо засміялася. — І все те, що здається легким, насправді є надто важкою ношею.

Недарма сказала ворожбитка Рода ці слова. Ой недарма!

Того ж таки вечора Іван Половець послався спати в саду, прямісінько на траві попід яблунею. Біля нього вклався на сторожі його сірий побратим.

Школа характерництва

Сім років, як швидкоплинні хвилі річки, збігли відтоді, як Іван Половець став на службу до характерників. Сім років як один день прожив поміж тими, хто переповідав йому свою непросту науку. Сім літ ішов до пізнання самого себе.

День посував поволі вечір, за ніччю наближався світанок. День за днем, переймаючи знання сивочолих характерників, юнак відкривав для себе незнані таємниці буття. Полегкості ні в чому не було. Важкі випробування змінювалися ще важчими. Його навчали ловити тінь — «відкривай у собі приховану швидкість», учили однаково вправно керувати й лівою рукою, «бо ж ворог не вибирає сторони нападу», наказували рухатися босоніж по гострому камінню — «хто вловлює ритм руху, той ні разу не пораниться», давали поради, як утихомирювати небесні стихії та скеровувати силу блискавиці — «небесний вогонь може бути помічним, якщо ти впокориш його», будили серед ночі до пластунських вправ — «ніч має слугувати тобі в усьому». Учили характерники й не звіданих простими смертними знань. Завдяки їм і волхвині він відкрив таємниці цілющих трав. Відтепер міг лікувати найважчі рани та страшні хвороби. Розумів мову птахів і тварин. Умів переходити простір і час. Стрімкіше вітру сягав височини неба.

Утрата сірого побратима

Під час одного з навчань Іванові було велено сидіти біля криниці й не рухатися. Його довго поливали джерельною водою. Потім вивели на галявину. Хлопець мусив сидіти під сонцем, доки воно не сховається за обрій. Це випробування було найважчим. Згодом Пугач привів Івана до лісу.

Лісова прохолода поволі пробуджувала в ньому життя. Йому тут було легше. І коли його поставили під широким дубом, відчув, як сила дерева переливається в нього. Хлопцю і справді відкрилося потайне — він побачив, як дужий потік енергії столітнього дерева вливається в нього, надаючи тілу сили й моці.

Та щойно він прийшов до тями, як раптово звідусіль на нього насунули якісь озброєні чужинці. Вони наближалися з усіх боків, виставляючи зброю наперед. Іван Половець кинувся оборонятися. Цієї миті він не почував себе людиною. Був здатний побороти все можливе. Мав гострий зір, швидкий рух, велику внутрішню силу. Сила води, сонця і дерева дерев дуба пробудилася в ньому. Він один поборов на місці дванадцятьох яничар, направлених на нього! І коли вже справився з усіма, повернувся іти з місця бою.

Аж раптом його вуха вчули тріск гілок: «Ворог!» Різко повернувся, кинув срібний ніж на рух у кущах. Почулося дике завивання, і разом із цим різко стислося серце.

Хлопець підбіг до куща, розгорнув гілки й зацінів від жаху — перед ним лежав, конаючи в судомах, його лісовий побратим. Він убив Сірого!

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

* * *

Івана Половця заледве було врятовано від смерті. Відколи він закопав у лісі свого вовка, за ним ходили назирці, боячись, щоб, бува, чого не зробив із собою.

Стара ворожбитка Рода сиділа над ним день і ніч, картаючи себе в думках, що не вгледіла, як вовчисько вискочив із кліті й подався до лісу, поривачись за своїм господарем. Разом із характерниками боролася за життя хлопця. Усі гуртом заледве перемогли в ньому смерть.

Народжений утретє

Останнє випробування здавалося неможливим. Потрібно було забути про голод і спрагу та за місяць відшукати в Олешківській пустелі секрет безсмертя.

На сьомий день Іван чекав ранок з острахом. Боявся. Спека перемагала його. Вона випалювала геть до крихти надію на порятунок. Блукаючи тиждень пісками, без крихти хліба й без росинки води в роті, він поволі згасав під спекотним сонцем.

У полудневий час, коли вже геть зморений упав на гаряче простирадло розімлілої до знемоги Олешківської пустелі, готуючись от-от зустрітися зі смертю, знову побачив марево. Повернувшись лицем від сонця, зустрівся поглядом із мудрими очима свого лісового вихованця. Їх він упізнав би серед тисячі інших вовчих очей. Вони були особливі для нього. Заглиблені в його душу.

Розумні очі вірного вовка заблисли над його лицем. Сприйняв це як вірний знак смерті. «З потойбіччя приходять по душі». Щойно це подумав, як йому видалося, що Сірий нахилився над ним, зволожуючи лице жорстким язиком. Це він і справді відчув на собі. І вовка побачив теж зримо й вочевидь. Потягнувся до нього рукою. Сірий відскочив на кілька кроків назад. Спробував підвестися, щоб податися за ним, і не зміг.

— Не залишай мене, друже, — заледве прохрипів.

Вовк очікувально дивився на нього. І тоді Іван потягнувся слідом за звіром, прикриваючи собою розпечену борозну, яка жаром жовтогарячого піску обпалювала все його тіло. Коли доповз зовсім близько до Сірого, той знову відскочив на кілька кроків назад.

«Куди він кличе мене?!»

Вовк тицьнувся носом в обпалені сонцем руки. Від цього доторку Іван відчув полегкість.

Скільки він повз — хтозна. Час тут не мав свого звичного відліку. Спекотний день видавався безкінечністю. Увесь цей час змагання за життя сірий побратим не полишав його. Коли юнак зовсім знеміг, став над ним, потормосив рукав сорочки, зариваючи руку в гарячий пісок.

«Боляче, відпусти! — Поривався вирвати руку. Вовк не поступався. — Що там може бути в цьому мертвому піску?»

Несподівано для себе відчув, як розпечені пальці намацали туге коріння, торкнулися якоїсь рослини, що загубилася в пісках. Слабим поривом руки витягнув її на поверхню. «Що це? Для чого? Невже цьому незнаному корінцю судилося стати моєю останньою поживою в житті?»

Вовк заохочувально дивився на нього. Поклав корінь у рот, спробував розжувати. Поволі... Поволі... Поволі повертались до нього втрачені сили. Слабкий пустельний корінець невідворотно вихоплював його з обіймів смерті.

— Сірий, ти де?! — Підвівся на коліна, озирнувся навкруги. Вовка ніде не було видно. Різонуло прямісінько в серце: «Я ж убив його!.. Мого вовка немає в живих!..»

Упав на пісок, зрошуючи розпечену пустелю пекучими сльозами. І саме в цю мить переходу з межі смерті на межу життя на світ народився Іван Сірко.

Поціленний у серце

Іван (тепер уже Сірко) зустрічає біля Перевозького хутора зеленооку дівчину Софію, закохується в неї. Вона відповідає йому взаємністю.

М. Паленко. Ілюстрація до повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник»

За сім днів Іван Сірко одружився. Просто й тихо, довірившись у цьому старій волхвині Роді. За прадавнім звичаєм вона провела молодят тричі навколо багаття, посадила на вивернутий кожух біля ватри, «щоб багатим життя їхнє спільне було». Одягла обом на голову вінки: йому — з дубового листя, «щоб міцним і дужим чоловіком був», а їй — з різнотрав'я — барвінку, калини, волошки, рути, м'яти, колосся та часнику, «щоб красою і здоров'ям наділити, а від зла оборонити».

А потім, розламавши шматок короваю, волхвиня вмочила його в мед і подала їм, «солодкого життя» молодим бажаючи. І вже коли все було сказано й виспівано нею — перелляла водою шлях молодим, провівши їх до очищення. За підказкою Роди він узяв наречену на руки, переніс її через цю воду…

Наступного дня після весілля Софію було відправлено в Мерефу. А Іван Сірко, благословенний рукою волхвині, помчав на Січ. Його призначення було не тільки в родинному щасті. Він був народжений задля більшого.

До речі…

Продовження історії Івана Сірка читайте в другій частині дилогії М. Морозенко «Іван Сірко — славетний кошовий».

3. Історичне фентезі як літературний жанр.

У 7-му класі ви вже читали роман-фентезі Г. Пагутяк «Королівство». Цього року ви ознайомитеся з новим для вас жанровим різновидом — *історичним фентезі* — на прикладі повісті М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник».

Фе́нтезі — літературний жанр, у якому магія та інші надприродні явища є елементами сюжету, теми чи місця дії.

Історичне фе́нтезі — жанровий різновид фентезі, у якому використано окремі елементи реальної історії світу. Магія, міфічні істоти або інші надприродні елементи співіснують невидимо з матеріальним світом, з більшістю людей, які про це не знають.

Іван Сірко — реальна історична постать. За дослідженнями істориків, він народився на Слобожанщині, у слободі Мерефі (сучасне місто Мерефа Харківської області). Козак справді жив у XVII столітті, був кошовим отаманом Запорозької Січі, за свою військову кар'єру він не програв жодної битви, а здобув перемогу в 65-ти боях. Це відомості з інтернету, тобто елементи реального світу й української історії. Водночас у сюжетну канву повісті про Івана Сірка органічно вплітаються міфічна кількасотлітня Рода, яка живе із часів князя Святослава, магія купальської ночі, казкове «воскресіння» Сірого, який прийшов до спраглого Івана Половця в Олешківській пустелі… Поєднання реальних історичних фактів із надприродними, магічними елементами є характерною особливістю історичного фентезі як літературного жанру.

Знайдіть на карті місто Мерефу й острів, де було розташовано Запорозьку Січ. Прокладіть уявний маршрут Івана Половця від рідного села до Хортиці.

4. Завдання.

1. Іван Сірко від народження мав прізвище

А Дуб
Б Діброва
В Половець
Г Чорнопліт

2. Єдиною близькою людиною Іванка, окрім батьків, був / була

А Рода
Б Тарас Чорнопліт
В Михайло Діброва
Г Килина Морозиха

3. Позасюжетним елементом повісті «Іван Сірко — великий характерник» є уривок

А *«Великий вовк грудьми впав на хлопця, притис його до землі. Від дужого поштовху ніж випав із рук. Гострі ікла нависли над лицем. Ще мить — і вони могли б зімкнутися на шиї».*

Б *«Дерев'яні стіни хати з грубих, аж почорнілих від часу тесаних колод, щільно порослих мохом, нависали над ним. Вони б видавалися зовсім жалюгідними, коли б не густе мереживо павутини...»*

В *«Скільки він повз — хтозна. Час тут не мав свого звичного відліку. Спекотний день видавався безкінечністю. Увесь цей час змагання за життя сірий побратим не полишав його».*

Г *«За сім днів Іван Сірко одружився. Просто й тихо. Довірившись у цьому старій волхвині Роді. За прадавнім звичаєм вона провела молодят тричі навколо багаття, посадила на вивернутий кожух біля ватри, "щоб багатим життя їхнє спільне було"».*

4. Чому щойно народженого Івана Половця названо *«диявольським отродієм»*? Як мереф'яни поставилися до народження дитини в родині Дмитра Половця? Якими словами він зміг остудити розлючений гурт мереф'ян?

5. Що сталося з Іваном купальської ночі? Перекажіть цей епізод повісті.

6. Як Іван Половець потралив на Січ? Як його сприймали козаки? Завдяки чому він зміг розчулити Івана Дуба?

7. Як Іван утратив побратима Сірого? Як він пережив цю втрату?

8. Прокоментуйте слова з повісті про устрій життя українців: *«Серце — у дітях, душа — у пісні, життя — у вишневих садах»*.

9. Візьміть участь у міні-проєкті за історичним фентезі М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник».

Група 1. Історичне тло (Україна в XVII ст.).
Група 2. Іван Сірко — кошовий отаман (діяльність як визначного полководця).
Група 3. Фантастичне у творі (магія як елемент історичного фентезі).
Група 4. Інсценізація фрагмента.
Група 5. Рекламна кампанія твору (рекламний плакат, допис у соцмережі, буктрейлер та ін.).

10. Домашнє завдання.

1. Прочитайте повість М. Морозенко «Іван Сірко — великий характерник» *(скорочено)*.
2. Випишіть із повісті фрагменти, які є прикладом портрета, пейзажу, інтер'єру як позасюжетних елементів.
3. Перегляньте на ютубі відеоматеріал телеканалу СТБ «Іван Сірко — отаман із магічними здібностями» (26 хв 35 с). За побаченим підготуйте коротке повідомлення з найцікавішими фактами про характерника *(за бажанням)*.

Подумайте й розкажіть

- Які надприродні здібності мав Іван Сірко?
- З якими героями світового кінематографа перегукується образ Івана Сірка як надлюдини?
- Чи прочитаєте ви продовження дилогії М. Морозенко про Івана Сірка?

§ 21. ДАВНЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Про що ви дізнаєтеся?

- Коли виникла кримськотатарська література, про що вона?
- Чи вміють фонтани плакати?
- Що здатне розтопити найхолодніше та найжорстокіше серце?

1. Давня кримськотатарська література.

Кримськотатарська література (література киримли[1]) зародилася в XIII ст. в часи Золотої Орди. Одним із перших літературних творів Криму стала поема «Юсуф і Зулейха» *Махмуда Киримли* (XIII ст.).

Розквіт літератури киримли припадає на період Кримського ханства. Чимало ханів були талановитими поетами, зокрема *Гази Гірей II* (1552–1607), відомий також під поетичним псевдонімом *Газаї*. Найбільше народ полюбив його поеми «Троянда й соловей» і «Млинове колесо» (ці твори переклав І. Франко). Пізніше популярності набула творчість мандрівних поетів, які виконували свої вірші в супроводі музичного інструмента саза, завдяки якому цих митців називають *сазистами*. Один із найвидатніших сазистів — *Ашик Омер* (1621–1707), на честь якого в Євпаторії щороку організовують Ашикські читання.

Творчість кримськотатарських поетів тісно пов'язана з Україною. Поет XVII ст. *Джан Мухаммед* у своєму творі «Тугай-бей» розповідає про спільну боротьбу козаків на чолі з Б. Хмельницьким і кримськотатарських воїнів під проводом мурзи[2] Тугай-бея проти поляків.

Самобутній фольклор кримськотатарського народу — приказки, прислів'я, казки, пісні. В основі легенд — фантастичні образи та сюжети, навіяні загадковими контурами скель і глибоких, порослих лісом ущелин, таємничих печер. У переказах значну увагу приділено образам дівчини та жінки. Один із таких переказів — ***«Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці»***, який пропонуємо вам прочитати.

2. Як із каменя зробити сльозу?

- На це й інші запитання ви знайдете відповідь у переказі «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці». Прочитайте переказ і виконайте завдання.

ФОНТАН СЛІЗ У БАХЧИСАРАЙСЬКОМУ ПАЛАЦІ

Переказ

Лютим і грізним був хан Кирим-Гірей. Нікому пощади не давав, нікого не жалів. Дужим був хан, але його сила поступалася перед жорстокістю. До трону прийшов кровожерливий Кирим-Гірей через гори трупів. Він наказав вирізати всіх хлопчиків

---

[1] *Киримли́* — кримські татари.

[2] *Мурза́* — титул феодальної знаті в татар, а також феодал, що мав такий титул.

Бахчисарайський палац. *АР Крим*

свого роду, навіть дуже маленьких — ростом не вище колісної чеки[1], щоб ніхто й не помишляв про владу, поки він, хан, живий.

Коли Кирим-Гірей здійснював набіги — земля палала, попіл залишався. Ні скарги, ні сльози не зворушували його серця. Він тішився кров'ю своїх жертв. Тремтіли люди, жах випереджав ім'я хана.

— І нехай! — говорив він. — Це добре, коли бояться...

Влада й слава заміняли йому все: кохання, ласку, навіть гроші не любив він так, як владу та славу.

Кожна людина має серце. Нехай воно кам'яне, нехай залізне. Постукаєш у камінь — камінь одізветься. Постукаєш у залізо — залізо задзвенить. А в народі говорили: у Кирим-Гірея немає серця. Замість серця в нього — клубок шерсті. Постукаєш у клубок шерсті — яку відповідь отримаєш? Хіба почує таке серце? Воно мовчить, не озветься.

Але настає вечір і для людини. Постарів колись такий могутній хан Кирим-Гірей. Ослабло серце хана, і проникло в нього кохання. І заросле шерстю серце стало зовсім людським. Голим. Простим.

Одного разу в гарем до старого хана привезли невільницю — маленьку, худеньку дівчину. Її звали Деляре. Головний євнух[2] показав дівчину Кирим-Гірею, навіть зачмокав від захоплення, разхвалюючи невільницю.

Деляре не зігріла ласкою і коханням старого хана, а все ж покохав її Кирим-Гірей. І вперше за своє довге життя він відчув, що серце може боліти, страждати, може радіти, що серце живе.

Недовго прожила Деляре. Зачахла в неволі, як тендітна квіточка, позбавлена сонця.

На схилі віку кохати чоловікові дуже тяжко! Від кохання серцю завжди боляче. А коли кохана розлучається із життям — серце плаче кров'ю. Зрозумів хан, як боляче буває людському серцю. Тяжко стало хану, як звичайній, простій людині.

Викликав Кирим-Гірей майстра-іранця Омера й наказав йому:

— Зроби так, щоб камінь через віки проніс моє горе, щоб камінь заплакав так, як плаче чоловіче серце.

---

[1] *Чека́* — стрижень, який уставляють у спеціальний отвір на кінцях осей, болтів для закріплення на них коліс.

[2] *Є́внух* — слуга-доглядач за жінками гарему.

Бахчисарайський фонтан.
АР Крим

Запитав його майстер:

— Чи гарна була дівчина?

— Мало ти знаєш про красу цієї дівчини! — відповів хан. — Вона була юна. Вона була прекрасна, як сонце, гарна, як лань, лагідна, як голубка, добра, як мати, ніжна, як ранок, ласкава, як дитина. Що скажеш поганого про неї? Нічого не скажеш, але смерть забрала її...

Уважно слухав Омер і думав: «Як із каменя зробити людську сльозу?»

— З каменя що візьмеш? — сказав він хану. — Мовчить камінь. Але якщо твоє серце заплакало — заплаче й камінь. Якщо в тебе є душа, повинна бути душа й у каменя. Він розповість і про твоє горе, і про горе майстра Омера. Люди дізнаються, якими бувають чоловічі сльози. Я скажу тобі правду: ти забрав у мене все, чим душа жила: рідну землю, сім'ю, ім'я, честь. Моїх сліз ніхто не бачив. Я плакав кров'ю серця. Тепер ці сльози побачать. Кам'яні сльози побачать. Це будуть пекучі чоловічі сльози — про твою любов і про моє життя.

На мармуровій плиті Омер вирізьбив пелюстки квітки, одну, другу, третю. Усередині квітки — людське око, а з нього повинна була падати на кам'яні груди тяжка чоловіча сльоза, щоб пекти їх удень і вночі, роками, віками. Щоб сльоза набігала в людському оці й повільно-повільно котилася, ніби по щоках і грудях, із чашечки в чашечку.

І ще вирізьбив Омер слимака — символ сумніву. Він знав, що сумнів гризе душу хана: навіщо ж було йому все його життя — веселощі і сум, любов і ненависть, зло і добро — усі людські почуття?!

Стоїть і тепер цей фонтан і плаче. Плаче вдень і вночі...

Так проніс Омер через віки любов і горе, життя і смерть юної Деляре, свої страждання та сльози *(з книжки «Кримські легенди», переклад Р. Вуля та Г. Шляпошнікова)*.

3. Завдання.

1. У переказі «Фонтан сліз...» НЕМАЄ мікротеми
   - **А** зображення фонтана
   - **Б** жорстокість хана
   - **В** майстерність Омера
   - **Г** хобі й розваги Деляре

2. НЕМАЄ персоніфікації в рядку
   - **А** залізо задзвенить
   - **Б** серце заплакало
   - **В** мовчить камінь
   - **Г** фонтан плаче

3. Увідповідніть слово з його лексичним значенням.

Слово	Лексичне значення
1 киримли	**А** представник феодальної знаті в татар
2 мурза	**Б** слуга-доглядач за жінками гарему
3 євнух	**В** майстер із виготовлення фонтанів
	Г кримські татари

4. Згадайте ознаки легенди й переказу як жанрів усної народної творчості. Доведіть, що «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці» — переказ.

5. ***Метод Квінтиліана.*** Дайте відповіді на запитання за переказом «Фонтан сліз...».

- ***Хто*** головний герой твору?
- ***Про що*** Кирим-Гірей попросив Омера?
- ***Навіщо*** Омер вирізьбив на камені слимака?
- ***Як*** змінився хан, коли закохався в Деляре?
- ***Де*** відбуваються події твору?
- ***Чим*** вразила Деляре хана?
- ***Коли*** відбуваються події переказу?

6. Яке почуття здатне змінити навіть дуже жорстоку людину? Чи відомі вам приклади такої зміни в реальному житті або з інших художніх творів? Розкажіть про них.

7. Опишіть Бахчисарайський фонтан кількома реченнями *(письмово)*.

8. Доведіть, що Омер — талановита й мудра людина. Проілюструйте свої роздуми рядками з тексту *(усно)*.

9. Заповніть літературний паспорт переказу «Фонтан сліз...».

Літературний паспорт твору

Назва	
Автор	
Літературний рід	
Жанр	
Тема	
Ідея	
Особливості композиції	
Персонажі	
Художні засоби	

10. Домашнє завдання.
Підготуйтеся до усного переказу твору «Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці» за самостійно складеним планом.

Подумайте й розкажіть

- Чи змінилося ваше ставлення до Кирим-Гірея наприкінці переказу «Фонтан сліз...»? Чому?
- З якими кольорами асоціюється цей твір?
- Які деталі додають переказу екзотики?

§ 22–23. КРИМСЬКІ ТАТАРИ Й УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Про що ви дізнаєтеся?

- Чим твори про Крим колоритні?
- Як мова персонажів здатна їх характеризувати?
- Чим іще вас здивує Санько-характерник із твору В. Рутківського «Джури козака Швайки»?

1. Кримські татари й українці в сучасній українській літературі.

Кримські мотиви здавна посідали особливе місце в українській літературі. Класики українського письменства співчутливо ставилися до покривдженого народу — татар. У новелі «На камені» М. Коцюбинський розповів про життя татар, людську жорстокість і трагічне кохання. Подорожуючи південним краєм, Леся Українка створила цикл поезій «Кримські спогади», у яких, окрім визвольних мотивів, звучить захоплення красою кримської природи. Один із віршів згаданого циклу — «Тиша морська» — ви читали в 6-му класі:

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.

Екзотика кримських ландшафтів, східної архітектури довершує художні картини ще одного твору, який ви вивчали в 7-му класі, — повісті А. Чайковського «За сестрою». Тему татар та українців у сучасній літературі висвітлив і вже відомий вам письменник ***Володимир Рутківський***. У 6-му класі ви читали уривки з його твору ***«Джури козака Швайки»***, а сьогодні продовжите знайомство з героями цієї книжки.

А. Куїнджі. Море. Крим. *1890-ті роки*

М. Глущенко. Біля Нового Світу. *Крим. 1958 р.*

Володи́мир Рутківський (1937–2021) народився в селі Хрестителевому, що на Черкащині.

Український письменник, журналіст.

Найвідоміші твори: роман-фентезі «Сторожова застава» й тетралогія «Джури».

2. Володимир Рутківський та його історична проза.

Володимир Рутківський відомий передусім як автор історичних творів. Його роман *«Сторожова застава»* розповідає про події, що розгортаються 1097 р. в давній Україні, куди випадково потрапляє звичайний український п'ятикласник Вітько Бубненко. Він стає свідком та учасником тогочасних подій. 2013 р. цей твір було екранізовано. Радимо переглянути вам цей фільм із захопливим сюжетом.

Широке визнання письменникові принесла пригодницька тетралогія: *«Джури козака Швайки»* (2007), *«Джури-характерники»* (2009), *«Джури і підводний човен»* (2010) і *«Джури і Кудлатик»* (2015).

У 2011 р. В. Рутківський став лауреатом премії «Книжка року Бі-Бі-Сі» за двотомний історичний роман *«Сині води»*.

3. Пригоди джур тривають.

- Які перипетії чекають на Санька й Грицика цього разу, ви дізнаєтеся, прочитавши розділ «Пастух Рашит» із книжки В. Рутківського «Джури козака Швайки».

ДЖУРИ КОЗАКА ШВАЙКИ

Пастух Рашит

Роман

(Уривок)

— Терпи, Грицику, — прохрипів Швайка й облизав пересохлі вуста. — Терпи, козаче, отаманом будеш!

Швайка ніс на руках Санька. Після того як Санько відвадив татарина, його ніби хто наврочив. Пройде кілька кроків — і зупиняється, начебто прислухається до чогось. На запитання відповідав не до ладу або й зовсім не відповідав. Хіба що погляне так дивно, аж у Грицика по спині починають бігати мурашки. Та ще кволий якийсь став і чоло весь час гаряче.

— Це минеться, — запевняв Швайка. — Я знаю.

А звідкіля він знає, не казав. Тільки коли на Санька щось ніби находило, Швайка брав його на руки й ніс. Як оце зараз. Із самісінького ранку несе. А сонце вже от-от звер-не на захід.

Санько марив. А може, і не марив. Просто йому вчувалося, ніби його й не було на світі та водночас він був. От тільки який він був із себе — Санько сказати не міг. Зате він бачив інше. Часом уявлявся йому сивобородий дід — отой, що привидівся, коли вони з Грициком куняли на Сторожовому дубі. Усміхається дід до нього, як до рідного, і Санько теж йому всміхається. І навколо них бігають вовки, а зверху падає сніг — лапатий, невагомий... А ще Санько чомусь переконаний, що того діда кличуть Кудьмою.

А ще вчувалося йому, ніби турецький султан жаліється польському королеві на них із Грициком. Не на таких, як оце зараз, а вже на дорослих, і чомусь Санько переконаний, що так воно й буде.

А одного разу він побачив Швайку. Страшне побачив. Ніби посадили його татари на палю посеред великого міського майдану, а він глузує з них і проклинає такими страш-

ними словами, що аж волосся стає дибки. А посеред натовпу стоїть у татарській одежі дорослий Грицик — блідий, з прокушеної губи на підборіддя стікає цівка крові. Але не можна Грицикові кидатися на допомогу Швайці, навпаки — він мусить удавати, ніби його тішать муки цього невловимого гяурського[1] шайтана[2]. Бо ж має Грицик передати козакам вісті, які ціною свого життя роздобув Швайка...

Отямився Санько від власного крику. Над ним схилилося стривожене обличчя Швайки.

— Що з тобою, Саньку? — запитав він.

— Ти живий! — вигукнув Санько, і сльози покотилися по його щоках. — Живий!

— А чого б це я мав помирати? — здивувався Швайка. — Ні, ми ще всім покажемо, де раки зимують...

Четверту добу бредуть вони безмежним степом. І не до Дніпра, а в протилежний від нього бік.

— Туди нам поки що не можна, — казав Швайка. — За кожним кущем сидить татарин і чатує, поки ми потрапимо до його лап. А тут нас ніхто не чекає.

І лише сьогодні вони звернули на південь.

Спочатку йшли вночі, а вдень ховалися по байраках чи просто в траві. А тепер, схоже, навіть Швайці було байдуже. Їм аби дістатися до якоїсь річечки чи бодай калюжі. Їсти було що — довкола раз по раз спурхували птахи. А от води не було ані краплини.

Трави стояли високі. Торішні були нарівні з молодими, і коли йти напригинці, то навряд чи навіть найпильніше татарське око побачить. Проте Грицикові вже й пригинатися не сила.

А Швайка все йде та йде. І йтиме невідомо ще скільки. Хіба інколи повернеться до Грицика й підбадьорить:

— Терпи, козаче. Як пощастить, то доберемося.

А як не пощастить?

Пізно ввечері дісталися до невеличкого вибалку, поросłого червонястим верболозом.

— Зараз закінчаться наші муки, — полегшено зітхнув Швайка й опустив Санька на землю. — Це, хлопці, Жовта балка. Десь тут має бути криничка.

Жовта балка була ще зеленою. У низовині, довкола маленької ямки, росло кілька кущиків очерету. Швайка постояв над ямкою, важко зітхнув.

— Погані справи, хлопці, — сказав він. — Немає води.

Усе ж краєм шаблі він заходився розпушувати дно ямки. Нарешті видобув кілька пригорщ вогкої землі, витиснув і процідив крізь сорочку каламутнуватну воду. Хлопцям дав по ковтку, а сам лише змочив вуста. Тоді підвівся.

— Можна б ще покопати, та ніколи, — сказав хлопцям. — Треба тікати якнайдалі звідси, бо ж про це місце не лише я, а й татарин знає.

На другий день, теж під вечір, Швайка вгледів на самому обрії постать якогось вершника. Той стояв на пагорбі й дивився в їхній бік.

Високий на зріст, Швайка мимоволі пригнувся. Хлопцям пригинатися не було чого. Трава вкривала їх із головою.

— Дивно, — мовив сам до себе Швайка й обережно визирнув із трави. — Невже це Рашит? От було б добре. А коли ні? Що ж, треба піти подивитися.

Насамперед оглянув лук і стріли. Тоді поторсав шаблю — перевірив, чи легко вона виходить із піхов. Потім наказав хлопцям, а точніше, Грицикові, бо Санька знову била лихоманка:

---

[1] *Гяу́р* (заст., зневажл.) — іновірець (у мусульман).

[2] *Шайта́н* — у мусульманській міфології злий дух, чорт, диявол.

— Щоб мені сиділи тихо, мов куріпки. І що б не трапилося, не видавайте себе, зрозуміло? А коли мене не буде до ранку — пробирайтеся на захід сонця. Оцією балкою і пробирайтеся. Вона виведе до Дніпра.

Тоді зробив кілька кроків у бік вершника — і щез, мовби його й не було.

Коли Санько прийшов до тями, поруч сидів один Гриць ик.

— А де Швайка? — запитав Санько. Голова розколювалася. Вона здавалася величезною і лункою, наче церковний дзвін, і не підкорялася йому.

— Пішов Швайка, — сказав Гриць ик. — Здається, пішов полювати татар. А ти як почуваєшся?

Санько повів головою. Тоді із зусиллям підняв руку.

— Уже краще, — сказав він. — От тільки б води...

Гриць ик облизнув пошерхлі вуста.

— Немає води, — сказав він. — Спи, Саньку.

І сам незчувся, як заснув. Прокинувся від далекого тупоту. Сонце вже зайшло. Гриць ик обережно висунув голову зі схову й скрикнув із радощів: до них повертався Швайка. І не пішки повертався, а на коні. Поруч біг ще один кінь.

— Живемо, хлоп'ята! — сказав Швайка та завів коней у вибалок. — Живемо! І вода є.

Він дивився, як хлопці п'ють — Гриць ик пожадливо, а Санько повільно, ніби знехотя. А тоді заговорив:

— От же ж повезло, але й повезло! Думав, що доведеться на смерть битися, — аж то, виявляється, мій давній товариш.

— З плавнів? — запитав Гриць ик, витерши мокре підборіддя.

— Та ні, зі степу. Він тут зазвичай коней випасає. Щоправда, зараз повинен бути біля Перекопу, та від когось довідався, що зі мною ніби щось трапилося, і залишився. Пий, пий іще! А зараз ми будемо лікувати Санька...

Швайка розвів невеличке багаття. Потім дістав із саков[1] мідний казанок, укинув до нього пучок якогось запашного зілля, долив води й поставив на вогонь.

— Вип'єш, Саньку, цього зілля — і як удруге народишся. А дістанемося плавнів — тебе там повністю вилікують. О, у нас є такі знахарі! І найкращий серед них — дід Кудьма.

— Дід Кудьма? — здивовано перепитав Гриць ик, котрий вважав, що знає все. — А хто це такий?

— Таких, Гриць ику, на всю Україну, може, два чи три набереться. У наших краях до нього всі нитки сходяться. Ми всі перед ним, наче беззахисні пташенята на долоні...

— І ти теж? — недовірливо всміхнувся Гриць ик.

— І я теж. Бо хто я такий? Простий вивідник, та й годі. А дід Кудьма є голова всьому.

— А де він живе?

— Про це, друже, не кожному треба знати, — ухилився від прямої відповіді Швайка. — А що вже знахар із нього — і мертвого на ноги поставить! Так що, Саньку, якось протримайся до Дніпра — а там тебе миттю вилікують.

— Скільки мороки зі мною, — кволо всміхнувся Санько. — У тебе там, може, якісь свої справи, а я...

— Немає в мене ніяких інших справ, — відказав Швайка й поворушив у багатті. — Коли вже хочеш знати, то зараз ти нам набагато потрібніший, ніж якийсь там Швайка.

— Це ж чому?

— Згодом дізнаєшся. Таких дід Кудьма давно шукає.

— Яких — таких? — запитав Гриць ик.

---

[1] *Саквá* — дві торби, з'єднані одним полотнищем, які перекидають через плече або через спину коня, осла.

— А отаких...

Швайка зробив перелякане обличчя, змахнув на Грицика руками, начебто побачив якусьману, і замогильним голосом почав:

— Цур тобі, пек! Зійди з водою, згинь із туманом... Згинь, згинь!

— То Санько що — ворожбит? — вихопилося в Грицика. Він, звісно, знав про незвичайні здібності товариша, але не думав, що Санько відрізняється від інших хлопців чимось особливим. Он Митько Щелепа вухами вміє ворушити, і волосся на голові в нього піднімається за бажанням. А в нього, Грицика, зір найпильніший і зуби будь-яку кістку розгризуть. Проте його, бач, якийсь там дід Кудьма не розшукує, йому, бач, потрібен саме Санько...

— Еге ж, Грицику, аби ж то Санько був звичайний ворожбит! Ні, він вартий сотні ворожбитів. Невже забув, як він відвів від нас того татарина?

Гриць із шанобливим острахом поглянув на товариша, котрий сам недовірливо, сором'язливо всміхався, почувши ті слова Швайки. Так он, виявляється, який він насправді, цей Санько!

Про ворожбитів, волхвів і відьмаків Гриць знав не менше, ніж про вовкулаків. Він був певен, що вони не набагато кращі від татар. Могли наслати на будь-кого болячку якусь, хворобу або навіть смерть. І ніхто не в змозі боротися з ними. А тут Санько, Санько, який і мухи не скривдить, — і раптом страшний волхв! То як тепер йому, Грицикові, бути з таким товаришем? Адже волхви мешкають у таємничих, недосяжних місцях, вони не мають ані близьких, ні знайомих. А коли Санько стане самітником — він, Гриць, утратить найкращого друга. Ет, як шкода!

І Гриць зітхнув так тяжко, наче вже втратив його. Потім перевів погляд на степ — і йому перехопило подих:

— Татари!

Мить — і Швайка опинився поруч із Гриціком. Та ще за мить знову присів біля вогнища.

— Той татарин не страшний, — сказав він і поворушив патичком[1] у багатті. — То свій татарин.

А той уже з'їжджав у вибалок. Скочив зі свого куцого коника й рушив до Швайки.

— Своя, — по дорозі заспокійливо всміхнувся до Грицика, котрий усе ще тримав лук напоготові. — Якши хлопчик...

— Щось трапилося, Рашите? — запитав Швайка.

Рашит промовчав. Він схилився над багаттям, сипнув до казанка ще якогось зілля і заходився його помішувати.

— Забув, — вибачальним голосом пояснив він Санькові, — вилікуй тебе незабаром...

І лише після цього повернувся до Швайки.

— І ще забув про погані два урус[2], — почав він. — Під'їхали позавчора один, а інший пішки в кущах захований. Здоровий такий, справжній батир, ніякі кущ не сховає... Кінний показав знак Іслам-бека. А Іслам-бек — мій хазяїн. Тоді взяв у мене два коні — і ф'ють[3]!

— А куди вони подалися? — запитав Швайка.

М. Паленко.
Ілюстрація до роману
В. Рутківського
«Джури козака Швайки»

[1] *Патичо́к* — паличка.
[2] *Уру́си* (заст.) — тюркомовна назва представників східнослов'янських народів, зокрема українців.
[3] *Ф'ють, фюїть* — звуконаслідувальне слово, що вживають на означення пташиного свисту.

Рашит махнув рукою в бік Дніпра.

— Потім приходив люди Іслам-бека, — продовжував він. — Сьогодні із сонцем. Я їм сказав про два урус. Подалися по сліду. Подивилися, кажуть: «Це не Швайка...» То між себе кажуть. А мені: «Ти нічого не чув, нікого не дивився». — «А коні?» — кажу. Сміються: «Його теж не бачив». А як не бачив, коли один кінь узяли мої? Мої, а не Іслам-бека!

— Не журися, Рашите, — відказав Швайка й заспокійливо поклав руку на плече татаринові. — Розберемося, що то за уруси. А твого коня повернемо. І не одного.

Рашит ствердно хитнув головою.

— Твоє слово — золотий слово, — сказав він. — Я знаю. Мені мама казали. Вони уруска були.

Це татарин уже мовив до Грицика, який не зводив погляду з прибульця. Тоді перелив у чашку паруючого зілля і подав Санькові. Рідина була гірка, гостро пахла бараняч им жиром та якимись травами.

— Пий, — звелів Рашит. — Усе пий. Завтра будеш здоровий.

— А який на вид той, хто коней забрав? — запитав Швайка.

Видно, ті двоє не йшли йому з голови.

— Злий очі, — відказав Рашит. — Довгий кінський голова. І високий...

Він звівся на ноги.

— Я поїхало... е-е, поїхав. Інші ще не сплять, можуть побачити, що мене нема. А вранці табун пущу сліди топтати. Тоді будемо за Чатир-могила. Ну, бувай здоров!

— Спасибі, брате, — відказав Швайка. — Сам бог тебе послав.

Рашит показав в усмішці білі зуби.

— Мій бог чи твій?

Вони міцно обнялися. Рашит щез у темряві. Швайка довго дивився йому вслід.

— Запам'ятайте, хлоп'ята, — нарешті звернувся він до друзів, — що й серед татар теж є люди. І не так уже й мало. (...)

І Швайка змахнув рукою, наче в ній була шабля.

— Ти його давно знаєш? — поцікавився Грицик.

— Давно. Одразу, як мене з матір'ю потягли на аркані в степ.

— То ти й у полоні був?

— Був, бодай його не згадувати... — Швайка помовчав. — Матір мою забили на смерть. За те, що спробувала втекти. А мене взяла до себе Рашитова мати. Вона теж була з Воронівки... Так що ми з Рашитом немов брати.

Над багаттям повисла мовчанка.

— Виходить, ти воронівський? — нарешті озвався Грицик.

Швайка відповів не відразу.

— Отам, унизу, розвалини знаєте? — запитав він. — То була наша хата. Тепер тільки льох[1] залишився.

— То ти син підстарости Сидірка? — здогадався Санько.

— Ага, — кивнув Швайка. — Ледь-що — я відразу до свого льоху. Рани зализувати.

— А ми ж... а ми думали, що там вовкуляки завелися.

— Знаю, — усміхнувся Швайка. — Бачив, як ви нас хрестили. Я тоді там відлежувався, коли мене татари стрілою проткнули.

М. Паленко. Ілюстрація до роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»

[1] *Льох* — заглиблена в землю споруда зі східцями для зберігання продуктів.

— Ага! — скрикнув зненацька Грицик. — Тепер я знаю, чому мені дід Кібчик вухо крутив. Ти там лежав, а він не хотів, щоб ми навколо гасали, так?

— Метикуватий, — похвалив його Швайка.

Він підвівся, затоптав багаття і накинув зверху кущ старого перекотиполя.

— Поїдемо, мабуть, хлопці, — сказав він. — Саньку, я тебе до себе візьму. Бо ще, бува, звалишся дорогою.

— Не звалюся, — запевнив його Санько. — Мені вже краще. — І вже, коли сидів на коні, стиха додав: — А там, у льосі, був ще один дід. У нього борода аж до пояса, еге ж? І Кудьмою його зовуть.

Швайка смикнувся, мовби його вдарили. Якийсь час пильно розглядав малого товариша.

— Тобі й це відомо, — сказав нарешті. — Ой, Саньку, Саньку, що ж із тебе буде, коли виростеш? — Подумав і додав: — Якщо тільки виростеш.

— Виросту, — пообіцяв Санько.

4. Мова персонажа як засіб характеротворення.

Мова літературного персонажа може характеризувати його:

- *вік* (невміння вимовляти окремі звуки): «— Опозогив! Маму-депутата на все село опозогив. Загаза чогтова!» *(Яришка з повісті Вс. Нестайка «Тореадори з Васюківки»)*;
- *національну належність* (неправильна вимова, уживання помилкових граматичних форм через недостатній рівень знань нерідної мови): «— Твоє слово — золотий слово» *(Рашит із роману В. Рутківського «Джури козака Швайки»)*;
- *рівень освіти* (додержання літературних норм, уживання книжної лексики): «— Великий Кирило, якого тепер усі слов'яни мають за святого, коли був у хозар у 860-му літі від народження Христа, бачив у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами» *(тлумач Івор з оповідання Р. Іванченко «Ярославни»)*;
- *професійну належність* (уживання професійної лексики): «— Куальцекс приймайте... Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці» *(Бочонок із повісті Гр. Тютюнника «Климко»)*;
- *низький рівень загальної культури* (уживання зниженої лексики): «— Ідіотка! Це — телефонний довідник. А ту книжку вона сховала під канапою. Іди й відбери!» *(відьма Гортензія з роману Г. Пагутяк «Королівство»)* та ін.

5. Завдання.

1. Характерником у розділі «Пастух Рашит» є
   - **А** Грицик
   - **Б** Санько
   - **В** Рашит
   - **Г** Швайка

2. Другорядними героями розділу «Пастух Рашит» є
   - **А** Грицик і Рашит
   - **Б** Швайка й Грицик
   - **В** Санько та Швайка
   - **Г** Кудьма й Іслам-бек

3. Увідповідніть слово з його лексичним значенням.

Слово	Лексичне значення
1 шайтан	**А** представник східнослов'янських народів
2 сакви	**Б** дві з'єднані одним полотнищем торби
3 гяур	**В** звуконаслідування польоту пташки
4 урус	**Г** злий дух, чорт
	Д іновірець

4. Гра «Так — ні».

1. Санькові наснилися дід Кудьма й лапатий сніг.
2. Цілюще зілля для Грицика приготував Рашит.
3. Швайка напоїв Санька й Грицика водою, вичавивши її з вологої землі.
4. Швайка знайомий із Рашитом із дитинства.
5. Санька виховувала Рашитова мати.
6. Події розділу «Пастух Рашит» відбуваються в Криму.
7. Іслам-бек — хазяїн Рашита.
8. Коней у Рашита забрав Іслам-бек.
9. Кудьма — простий вивідник.
10. Воронівка — батьківщина Швайки.

5. У якому столітті й де відбуваються події твору «Джури козака Швайки»?

6. Якого літературного героя та історичного персонажа нагадує своїми надприродними здібностями Санько?

7. Проаналізуйте мовлення Рашита, довівши, що мова персонажа є одним із засобів характеротворення.

8. Охарактеризуйте стосунки українців і татар на прикладі героїв розділу «Пастух Рашит».

9. Стисло перекажіть розділ «Пастух Рашит» *(5–7 речень; письмово)*.

10. Домашнє завдання.

1. Складіть і запишіть план за змістом розділу «Пастух Рашит» («Джури козака Швайки» В. Рутківського).
2. Підготуйте мультимедійну презентацію пісні «1944», з якою українська співачка Джамала перемогла на конкурсі «Євробачення–2016» *(за бажанням)*. Використайте український переклад тексту пісні.

Джамала. Конкурс «Євробачення–2016»

Подумайте й розкажіть

- Які нові риси вдачі ви відкрили в козакові Швайці?
- Що пов'язувало Швайку з Рашитом?
- Якому герою з розділу «Пастух Рашит» ви найбільше симпатизуєте? Чому?

§ 24–25. РОМАНТИЗМ І РЕАЛІЗМ ЯК ОСНОВНІ МИСТЕЦЬКІ НАПРЯМИ XIX ст.

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *романтизм* і *реалізм* як художні напрями?
- Яку українську пісню першою було виконано в космосі?
- Хто найяскравіші представники української літератури XIX ст.?

• Перетворіть текстову інформацію на хронологічну таблицю.

1. Україна XIX століття.

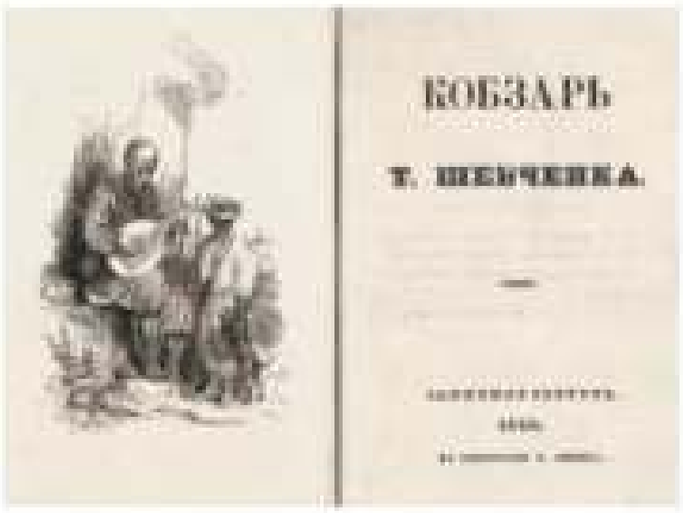
XIX ст. в історії України позначене тектонічними змінами, а саме: зникненням Гетьманщини, Речі Посполитої і Кримського ханства, уключенням українських земель до складу Російської та Австрійської імперій. У цей час відбулася промислова революція: у виробництво широко впроваджували робочі машини й механізми, що поступово почали заміняти ручну працю людей.

На цей період припадає і національне відродження українського народу. Воно розпочиналося з фольклорно-етнографічних досліджень представниками еліти окремішності української нації, вивчення її мови, історії, культури й традицій. У другій половині XIX ст. воно переросло в культурне просвітництво — поширення здобутих знань серед широких народних мас. Це сприяло формуванню національного мистецтва, літератури й науки. Початком відродження національної літератури став вихід у світ 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського — переспіву класичного античного твору.

Обкладинка до поеми І. Котляревського «Енеїда»

Навколо заснованого 1805 р. В. Каразіним Харківського університету гуртується національна інтелігенція (письменники П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, математик М. Остроградський та ін.), виходять друком фольклорні збірки, перші граматики.

Видання збірки «Кобзар» Т. Шевченка. *1840 р.*

1833 р. студенти Львівського університету М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький заснували літературний гурток «Руська трійця», що видавав ***альманах*** народної та власної творчості «Русалка Дністровая».

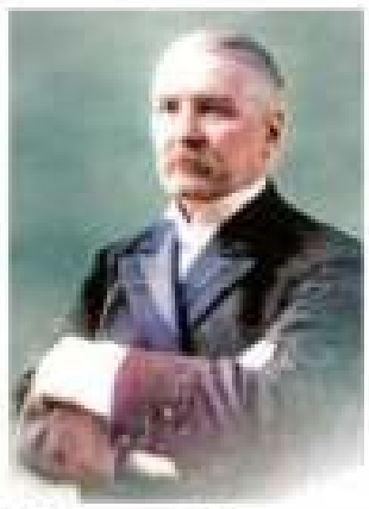
1834 р. відкривається Київський університет. 1840 р. побачила світ друкована поетична збірка Т. Шевченка «Кобзар». У 1845–1847 рр. у Києві підпільно діяло Кирило-Мефодіївське братство, що керувалося традиціями українського визвольного руху. Провідну роль у діяльності цього товариства відігравали М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. Вони прагнули утворити ***конфедерацію*** вільних слов'янських республік і скасувати кріпацтво.

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. *Сучасне фото*

1861 року кріпацтво було скасовано. Цього ж року починають друкувати перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал «Основа», у якому опублікували художні твори Т. Шевченка, Л. Глібова, С. Руданського, П. Куліша, історичні праці М. Костомарова, Т. Рильського, П. Житецького та ін.

Українському національному відродженню перешкоджала політика Російської імперії. 1862 р. царський уряд заборонив понад сто недільних шкіл, а вже наступного року міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний ***циркуляр*** про заборону використання української мови поза побутом. Репресивний характер мав і Емський указ 1876 р. про витіснення української мови з культурної сфери (церква, музика, театр, книгодрукування). Метою цього розпорядження було придушення спроб національно-культурного відродження, зросійщення українців.

Микола Лисенко

Попри те, 1882 р. в м. Єлисаветграді (нині — м. Кропивницький) почала працювати перша професійна ***трупа*** акторів під керівництвом Марка Кропивницького — «Театр корифеїв»: Марія Заньковецька, Микола Садовський, Панас Саксаганський. У музичному мистецтві прославилися Семен Гулак-Артемовський, Микола Лисенко, Соломія Крушельницька.

- Увідповідніть виділене в тексті слово з його лексичним значенням.

Слово	Лексичне значення
1 конфедерація	**А** колектив артистів театру або цирку
2 альманах	**Б** письмове розпорядження, наказ
3 циркуляр	**В** об'єднання самостійних держав
4 трупа	**Г** люди високого суспільного становища
	Д збірка літературних творів різних авторів

2. Романтизм і реалізм як основні мистецькі напрями XIX ст.

Романти́зм — це художній напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. майже одночасно в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Український романтизм розвивався під впливом популярної творчості європейських письменників-романтиків: В. Скотта, Дж. Байрона, П. Б. Шеллі *(англійська література)*; Ф. Шиллера, Г. Гейне, Й.-В. Ґете *(німецька)*; В. Гюго *(французька)* та ін. На ранньому етапі в українській літературі утвердився *фольклорний* (або *народний*) *романтизм* із такими ознаками:

- незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини;
- ідеалізація людських почуттів;

- особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури);
- піднесена, емоційна, насичена яскравими народнопоетичними засобами художньої виразності мова.

Ліричний герой романтичного твору перебуває в гармонії з природою. Це людина сильної волі, мужня, духовно багата (часто самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу). Героя романтичного твору часто зображають у незвичайних обставинах.

Реалізм — літературний напрям другої половини XIX ст., який сформувався спочатку у Франції, а потім і в інших європейських країнах.

Ознаки реалізму:

- правдиве, усебічне зображення типових подій і характерів у типових обставинах;
- характер і вчинки героя пояснюються його соціальним походженням, умовами повсякденного життя;
- прагнення до об'єктивності в зображенні.

Реалісти вважали себе дослідниками, вони ставили за мету вивчити засобами мистецтва стан суспільства, виявити його закономірності, правдиво відобразити життя людей в різних ситуаціях.

- Порівняйте ознаки романтизму й реалізму за таблицею.

Романтизм	Реалізм
зображення винятkового героя в незвичайних обставинах	зображення типового героя у звичайних обставинах
самоцінність особистості, підкреслена незалежність її від суспільства, умов і місця існування	людина в різноманітних соціально-побутових і психологічних зв'язках із навколишнім світом
суб'єктивність автора, ліризм	прагнення автора до об'єктивності
нерозв'язність конфлікту	розв'язання конфлікту, досяжний результат
переважають ліричні й ліро-епічні жанри: пісня, романс, балада, послання	переважають епічні жанри: оповідання, повість, роман

3. Романтична поезія.

Помітним явищем у літературі XIX ст. була діяльність Харківської школи романтиків. Її представники — І. Срезневський, Л. Боровиковський, П. Гулак-Артемовський, В. Забіла, М. Петренко — збагатили українську літературу різножанровими творами. Серед них значного поширення та популярності набула романсова лірика, а також лірика особистої журби (елегії, послання, посвяти, медитації). У цих ліричних жанрах якнайповніше розкривався внутрішній світ людини, її душевні переживання, настрої смутку, меланхолії. Однією з найяскравіших постатей серед поетів-романтиків є ***Михайло Петренко***.

Михáйло Петрéнко (1817–1862) народився в місті Слов'янську Харківської губернії (нині Донецька область).

Поет.

Найвідоміші твори: вірші «Дивлюсь я на небо...», «Взяв би я бандуру...», «Ходить хвиля по Осколу...».

Із спадщини М. Петренка збереглося майже двадцять поезій, написаних протягом нетривалої творчої діяльності поета. Найвідоміший його твір — поезія ***«Дивлюсь я на небо...»***, що набула широкої популярності як українська народна пісня літературного походження. Цей твір був покладений на музику Л. Александровою, випускницею Варшавської консерваторії, дочкою харківського поета й військового лікаря В. Александрова.

Ліричний герой вірша скаржиться на життя, він не задоволений земним буттям, бажає заховатися від сирітського горя. Тут переважають мотиви втечі від реальності, пошуку щастя. Поезію прикрашають риторичні фігури (*«Чому мені, Боже, ти крилець не дав?»*, *«Хіба ж хто кохає нерідних дітей?»*), тавтологія (*«Чужий я у долі, чужий у людей...»*), розлогі метафори підкреслюють приреченість на самотність.

Ліричний герой виступає частиною природи й прагне злитися з нею, поривається до неба, хоче втекти від земних буднів: *«Я б землю покинув і в небо злітав. Далеко за хмари, подальше од світу, шукать собі долі...»* Тугу за гармонією реального життя та ідеалу, їхню несумісність автор передав через народнопоетичні о́брази-символи, характерні для романтизму: космічні символи (*небо* — високість, недосяжність; *сонце* — вища космічна сила, осяяння, слава, велич; *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, постійного оновлення; аналізовані раніше о́брази-символи — *зірки*, *зорі*), земні символи (*земля* — мати-годувальниця, багатство, щедрість, родючість, гріхопадіння; *світ* — приземленість, буденність), абстрактні символи (*крила* — символ мрії, творчості, натхнення), птахи (*сокіл*, *орел* — символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, духовного злету).

Твір пронизаний романтично-меланхолійним смутком, журливим настроєм нездійсненної мрії життя.

«ДИВЛЮСЬ Я НА НЕБО...»

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав.

Далеко за хмари, подальше од світу,
Шукать собі долі, на горе привіту
І ласки у зірок, у сонця просить,
У світлі їх яснім все горе втопить.

Бо долі ще змалку здаюсь я нелюбий,
Я наймит у неї, хлопцюга приблудний;
Чужий я у долі, чужий у людей:
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?

Кохаюся з лихом, привіту не знаю,
І гірко, і марно свій вік коротаю,
І в горі спізнав я, що тільки одна —
Далекеє небо — моя сторона.

І на світі гірко, як стане ще гірше, —
Я очі на небо, мені веселіше!
Я в думках забуду, що я сирота,
І думка далеко, високо літа.

Коли б мені крилля, орлячі ті крилля,
Я б землю покинув, і на новосілля
Орлом бистрокрилим у небо польнув,
І в хмарах навіки од світу втонув!

- За QR-кодом послухайте пісню «Дивлюсь я на небо...» у виконанні О. Пономарьова й поділіться своїми враженнями.

До речі...

«Дивлюсь я на небо...» є першою піснею, виконаною в космосі. Її проспівав український космонавт П. Попович 12 серпня 1962 р. Це улюблена композиція видатного українського конструктора С. Корольова.

4. Віршування.

Трискладові віршові розміри

Щоб визначити віршовий розмір поетичного твору, треба з'ясувати, які стопи (дво- чи трискладові) і скільки їх у віршовому рядку. Двоскладові стопи — *ямб* і *хорей* — ви вивчали раніше. А які ж бувають трискладові стопи? Певна річ, такі стопи містять три склади, один із яких — наголошений. Залежно від того, на який із трьох складів стопи падає наголос, і визначають віршовий розмір.

Трискладо́ві сто́пи		
да́ктиль	амфібра́хій	анапе́ст
наголос на першому складі	наголос на другому складі	наголос на третьому складі
´ ◡ ◡	◡ ´ ◡	◡ ◡ ´

Зобразимо схематично першу строфу вірша «Дивлюсь я на небо...»:

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡
Чому я не сокіл, чому не літаю...
◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡ | ◡ ´ ◡

Вірш написано чотиристопним амфібрахієм.

- Перепишіть уривок із вірша В. Герасим'юка й побудуйте схему. Визначте віршовий розмір.

Я дійду на зорі до найстаршої брами.
Де ключі? У Дніпрі.
А Дніпро — під валами.

До речі...

Цікавою є етимологія назв трискладових стоп: у грецькій мові *амфібрахій* — це «короткий з обох боків», *анапест* — «відбитий назад», а *дактиль* — це «палець».

5. Завдання.

1. Українському романтизму як художньому напряму властиві всі перелічені ознаки, ОКРІМ
   - **А** ідеалізації людських почуттів
   - **Б** незадоволення реальним життям
   - **В** типового героя у звичайних обставинах
   - **Г** особливого тісного зв'язку з фольклором

2. У вірші «Дивлюсь я на небо...» НЕМАЄ образу, позначеного буквою

А	Б	В	Г
			

3. Увідповідніть художній засіб із прикладом.

Художній засіб		Приклад	
1	риторичне запитання	**А**	*«Орлом бистрокрилим у небо польнув...»*
2	порівняння	**Б**	*«Кохаюся з лихом, привіту не знаю...»*
3	тавтологія	**В**	*«Чому я не сокіл, чому не літаю...»*
		Г	*«Чужий я у долі, чужий у людей...»*

4. Що вам ближче до душі — романтичне чи реалістичне сприйняття дійсності? Чому?

5. Побудуйте схему рядків першої строфи вірша Л. Первомайського. Визначте віршовий розмір.

В райдугу чайка летіла.
Хмара спливала на схід.
Може б, і ти захотіла
Чайці податися вслід?
Сонце на заході впало.
Райдуга згасла в імлі.
Темно і холодно стало
На неспокійній землі.

6. Знайдіть фольклорні ознаки у вірші М. Петренка «Дивлюсь я на небо...».

7. Наділіть ліричного героя вірша М. Петренка «Дивлюсь я на небо...» характеристиками, використавши для цього якнайбільше прикметників і дієприкметників *(письмово)*. *Ліричний герой — стривожений, ... , ...*

8. Доведіть, що вірш М. Петренка «Дивлюсь я на небо...» романтичний.

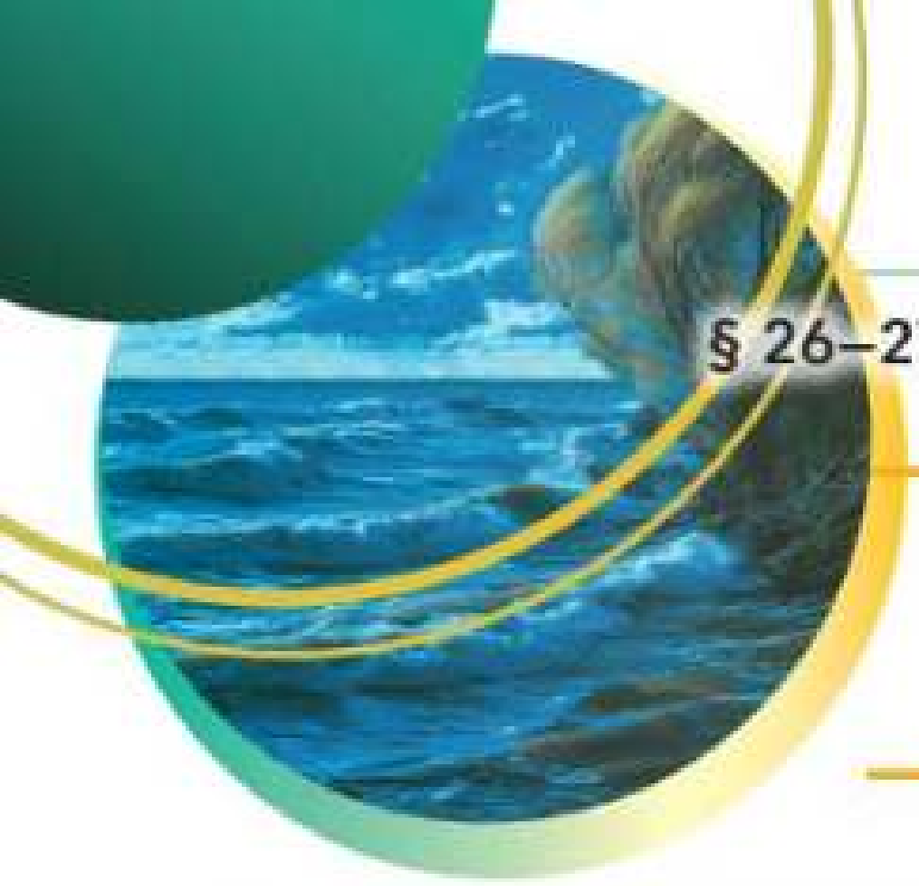
9. Напишіть вільне есе на тему «Чи хотів би / хотіла б я мати крила?». Для порівняння згадайте у своєму роздумі стан ліричного героя вірша М. Петренка «Дивлюсь я на небо...».

10. Домашнє завдання.

1. Вивчіть напам'ять вірш М. Петренка «Дивлюсь я на небо...».
2. Створіть мультимедійну презентацію «Романтизм і реалізм в образотворчому мистецтві» *(за бажанням)*. Використайте репродукції таких картин:
• В. Штернберг «Переправа через Дніпро біля Києва»; • *Т. Шевченко* «Циганка-ворожка», «Селянська родина»; • *І. Айвазовський* «Дев'ятий вал»; • *К. Костанді* «В люди»; • *К. Трутовський* «Сцена біля колодязя»; • *М. Раєвська-Іванова* «Сільський пейзаж»; • *І. Рєпін* «Вечорниці»; • *К. Крижицький* «Рання весна»; • *М. Мурашко* «Дніпро» та ін.

Подумайте й розкажіть

- Охарактеризуйте кількома словами романтизм як художній напрям.
- Які картини вам більше сподобалися — романтичні чи реалістичні? Чим саме?
- Який зв'язок між віршем М. Петренка «Дивлюсь я на небо...» і космосом?

§ 26–27. ЖАНР БАЛАДИ В ЛІТЕРАТУРІ РОМАНТИЗМУ

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *алітерація, асонанс, балада?*
- Хто така *причинна?*
- Якою є рання творчість Т. Шевченка?

Тара́с Шевче́нко (1814–1861) народився в селі Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський район Черкаської області).

Поет, художник.

Найвідоміші твори: вірші «Заповіт», «Садок вишневий коло хати...», «Мені однаково», «Розрита могила»; поеми «Кавказ», «Гайдамаки», «Сон», «Катерина», «Наймичка»; балади «Тополя», «Причинна»; послання «І мертвим, і живим, і ненародженним...».

1. Рання творчість Тараса Шевченка.

1840 р. побачила світ перша збірка поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар», яка містила лише вісім творів: *«Думи мої...»*, *«Перебендя»*, *«Катерина»*, *«Тополя»*, *«Думка»*, *«До Основ'яненка»*, *«Іван Підкова»*, *«Тарасова ніч»*. На ранніх творах автора яскраво позначилася поетика романтизму.

Після чотирнадцяти років розлуки з Україною Т. Шевченко разом з українським письменником Є. Гребінкою 19 травня 1843 р. вирушив до рідного краю. Під час перебування в Києві познайомився з М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Костомаровим, з поміщиками-меценатами, які підтримували розвиток української літератури й мистецтва.

У лютому 1844 р. митець повернувся до м. Петербурга, щоб закінчити навчання в Академії мистецтв. У листопаді 1844 р. побачив світ перший випуск «Живописної України», до якого ввійшли шість офортів[1]. Художник мав намір на гроші за альбом викупити рідних із кріпацтва — не судилося... У березні 1845 р., після закінчення навчання в Академії мистецтв, Т. Шевченкові було присвоєно звання художника.

У квітні 1845 р. Т. Шевченко приїхав в Україну з наміром постійно тут жити й працювати. Одержавши від Київської археографічної комісії доручення зарисувати історичні пам'ятки, він мандрував Україною, виконуючи це завдання. Одночасно писав поетичні твори. У м. Переяславі, де він жив в І. Козачковського, з'явилися на світ поеми *«Наймичка»* та *«Кавказ»*. Наприкінці грудня, переніс хворобу, Т. Шевченко написав знаменитий вірш *«Як умру, то поховайте...»*. Ці й інші твори 1843–1845 рр. він об'єднав у рукописний альбом «Три літа», до якого ввійшли блискучі зразки політичної лірики: поеми *«Сон»*, *«Кавказ»*, послання *«І мертвим, і живим...»*, поезії *«Розрита могила»*, *«Чигрине, Чигрине...»*, *«Минають дні, минають ночі...»*, *«Давидові псалми»*.

Навесні 1846 р. деякий час митець жив у м. Києві, де познайомився із членами Кирило-Мефодіївського братства: М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, О. Марковичем, Д. Пильчиковим, В. Білозерським. Вони відстоювали ідею духовної єдності слов'янських народів на засадах рівності й братерства, пробудження національної

[1] *Офо́рт* — друкарський відбиток із гравюри. *Гравю́ра* — вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком із малюнка, вирізьбленого на спеціально підготовленій дошці.

самосвідомості українського народу через освіту в національному та християнському дусі, бачення розвитку суспільства шляхом реформ. Вони вважали поширення освіти головною метою своєї діяльності.

- У тексті НЕМАЄ мікротеми
  - **А** перша збірка Т. Шевченка
  - **Б** арешт і заслання Т. Шевченка
  - **В** Кирило-Мефодіївське братство
  - **Г** подорож Т. Шевченка Україною

2. Балада Тараса Шевченка «Причинна».

Твір «Причинна[1]» відображає світову романтичну традицію баладного жанру, що представлена в західноєвропейській літературі (твори Й.-В. Ґете, А. Міцкевича та ін.). Властива баладі фантастика в Т. Шевченка спирається на народну міфологію, зокрема демонологію. Для якнайглибшого розуміння твору під час читання (або перед ним) потрібно опрацювати зноски.

ПРИЧИННА

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали[2],
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались[3],
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька —
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіцявся вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою[4] покрились
Козацькії очі,

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак, 2017 р.)*

---

[1] *Причи́нна* — та, якій «спричинено» душевну хворобу; у Шевченковій баладі героїня, зачарована ворожкою, стає сновидою.

[2] *«Ще треті півні не співали...»* — одна з найважливіших функцій півня як провісника в східнослов'янській та християнській міфології — часова: його спів визначає межі нічного часу доби, коли діють темні, бісівські сили. Своїм співом опівночі півень розганяє нечисть до наступної ночі. Спів третіх півнів — знак рівної відстані від півночі до ранішньої зорі — свідчить про закінчення дії нечистих сил.

[3] *«Сичі в гаю перекликались...»* — *сич (сова, пугач)* — народнопоетичний символ смерті, пітьми. Крик сича віщує пожежу, смерть, біду взагалі.

[4] *Китáйка* — первісно густа, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина місцевого виробництва. За козацьким звичаєм тіло померлих козаків покривали червоною китайкою, про що згадано в численних народних піснях і думах.

Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не верneться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже[1],
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки,
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питать.

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак, 2017 р.)*

Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю[2] коня напува,
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлинії крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить,
щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись», — каже думка, жалю завдає.
О Боже мій милий! Така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши, вітер, чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить.
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти[3], сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата.)

. . . . . .

«Чи всі ви тута? — кличе мати. —
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила[4].
Місяченьку!

[1] *«Не розплете довгу косу, хустку не зав'яже...»* — весільний звичай, що символізував перехід дівчини в статус молодиці.

[2] *Дунай* — тут, як і в багатьох творах народної поезії, не конкретна географічна реалія, а узагальнений епічний образ — символ великої річки.

[3] *«...з Дніпра повиринали малії діти...»* — сцену, що йде далі, написано за народними повір'ями про русалок.

[4] До балади введено рядки народної пісні, яку, за повір'ям, співають народжені на землі русалки, виходячи з води на весь Зелений тиждень.

Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий,
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.
Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик.
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... Нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.

Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: ку-ку-рі-ку! —
Шелеснули в воду.

Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубі сидячи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнеміся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила —
Не мені, другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак, 2017 р.)*

Кадр з анімаційного фільму «Причинна» *(реж. А. Щербак, 2017 р.)*

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи,
Як проводжала сина мати,
Як бився татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякать;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікать!
Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону,
Насипали край дороги
Дві могили в житі[1].
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір[2] та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину[3].
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

3. Поетика балади, її композиційні особливості.

Балада як літературний жанр виникла у XII–XIII ст. як любовна пісня до танцю спочатку в Провансі (Франція), потім поширилася в Італії, зокрема в доробку Данте Аліг'єрі. Перша українська літературна балада датована початком XVII ст. — «Пісня козака Плахти». Жанр літературної балади розвивали у своїй творчості П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, І. Вагилевич, Т. Шевченко та ін.

[1] *«Поховали громадою як слід, по закону. Насипали край дороги дві могили в житі»*. — Самогубство, за приписами церкви, вважали тяжким гріхом. Тому самогубців ховали поза цвинтарем, земля якого була освячена.

[2] *Явір* — символ суму, журби, безсмертя (тому явір садили на могилах); може уособлювати парубка.

[3] *Калина* — тут символ загиблої дівчини.

Бала́да (з фр. *танцювати*) — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням.

Баладі властиві такі ознаки:

- невелика кількість персонажів;
- незвичайність і загадковість подій;
- гострота, а часто й трагічність у розв'язанні конфлікту;
- похмурий колорит;
- ліризм;
- метаморфоза.

Метаморфо́за — перетворення людини на рослину чи тварину.

Балада як жанр популярна й у художній літературі ХХ ст.: «Балада про мальви» Б. Гури, «Балада про соняшник» І. Драча й ін.

Композиційно балада «Причинна» складається із семи частин, кожна з яких має свої особливості римування і свій настрій. Кожний сюжетний елемент (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка) підсилено пейзажами, що суголосні настрою персонажів, віщують біду (буря, ніч, перекликання сичів), підсилюють психологізм твору. Пейзажі у творі — романтичні: ніч, місяць, верби, Дніпро, човен.

Баладу «Причинна» прикрашають близькі до народнопоетичних художні засоби: епітети *(синє море, біле личко, чисте поле)*; персоніфікації *(реве та стогне Дніпр широкий; сердитий вітер завива)*; пестливі назви *(козаченько, русалонька, слізоньки)*. Музикальності й образності додають алітерація та асонанс.

Алітера́ція — накопичення однакових (або близькозвучних) приголосних звуків із метою створити звуковий образ зображуваного або посилити інтонаційну виразність мови: *«Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива»*, *«Пішов шелест по діброві; шепчуть густі лози»*.

Асона́нс — накопичення однакових голосних звуків для посилення милозвучності мови: *«Ух! Ух! Солом'яний дух, дух!»*, *«Зійшло вже сонце!»*, *«Голі єкрізь; з осоки коси, бо дівчата»*.

4. Завдання.

1. НЕПРАВИЛЬНИМ є твердження
   - **А** ранні твори Т. Шевченка мають ознаки романтизму
   - **Б** перша збірка Т. Шевченка «Кобзар» містила вісім творів
   - **В** Т. Шевченко, подорожуючи Україною, робив рисунки пам'яток
   - **Г** першу поетичну збірку Т. Шевченка було надруковано в Києві 1840 р.

2. У баладі «Причинна» НЕМАЄ художнього образу, позначеного буквою

А	Б	В	Г
			

3. Визначте художній засіб у фрагменті балади.

Фрагмент балади	Художній засіб
1 *«Не вимили біле личко Слізоньки дівочі...»*	**А** порівняння
2 *«Ні батька, ні неньки, Одна, як та пташка в далекім краю».*	**Б** гіпербола
3 *«Чи винна ж голубка, що голуба любить? Чи винен той голуб, що сокіл убив?»*	**В** інверсія
	Г алегорія

4. Гра «Так — ні».

1. Балада «Причинна» належить до ранньої творчості Т. Шевченка.
2. Причинна — синонім до слова *самотня*.
3. Сичі, що перекликались у гаю, символізують кохання.
4. Головна героїня перетворилася на сновиду під дією чар ворожки.
5. Русалки виходять із води й гуляють, доки заспівають треті півні.
6. Дівчину й козака поховали в житі при дорозі.
7. Уночі пісню виконують малі нехрещені діти — русалки.
8. Сільські дівчата знайшли дівчину й козака під вербою.

5. Доведіть, що твір Т. Шевченка «Причинна» ліро-епічний.

6. Згадайте п'ять ознак балади як жанру й проілюструйте кожну з них конкретним прикладом із твору Т. Шевченка «Причинна».

7. Випишіть із балади по два приклади алітерації та асонансу.

8. Які події і персонажі твору реальні, а які — фантастичні?

9. ***Міні-проєкт.*** У групах дослідіть «Баладу про мальви» Б. Гури.

1-ша група «Літературознавці». Літературний паспорт твору.

2-га група «Піарники». Реклама балади.

3-тя група «Декламатори». Виконання твору (читання або спів).

4-та група «Публіцисти». Історія написання балади й символіка мальви.

10. Домашнє завдання.

1. Поділіть баладу Т. Шевченка «Причинна» на частини за змістом і доберіть до кожної заголовок *(письмово)*.
2. Створіть буктрейлер або постер до балади Т. Шевченка «Причинна».

Подумайте й розкажіть

- Яким за настроєм ви уявляєте музичний супровід балад?
- Що в баладі «Причинна» Т. Шевченка стало для вас відкриттям?
- Чим балада як літературний жанр відрізняється від пісні та думи?

§ 28. РЕАЛІСТИЧНА ПОЕЗІЯ

Про що ви дізнаєтеся?

- Якою є реалістична поезія?
- Хто такий *Павло Грабовський*?
- Хто винайшов прототип телевізора?

Павло́ Грабо́вський (1864–1902) народився в селі Пушкарному (нині село Грабовське), що на Сумщині. Поет, історик, публіцист, перекладач.

Найвідоміші твори: ліричні вірші «До НКС», «Швачка», «Я не співець чудовної природи...»; поема «Текінка».

1. Життя і творчість Павла Грабовського.

«Багато людей середнього та старшого поколінь з уроків української літератури пам'ятають пронизливі рядки про нужденну працю швачки, яка вдень і вночі працювала голкою, аби прогодувати себе та свою сім'ю. Прості й невимушені рядки вчити було легко та швидко, бо вони западали в душу, зримо поставали в дитячій уяві. І навіть через десятиліття ота швачка й досі залишається в закутку пам'яті, щоб за першої-ліпшої нагоди зринути поетичним образом і філігранністю строф», — пише П. Нестеренко.

ШВАЧКА

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.

Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття,
Що паненя, вередливе, зманіжене,
Вишвирне геть на сміття.

Де воно знатиме, що то за доленька
Відпук черствого шматка,
Як за роботою вільна неволенька
Груди ураз дотика.

«Швачка» та сотні інших талановитих віршів і перекладів належать перу П. Грабовського.

Змалку Павло відчув на собі немилосердність долі: батько помер зовсім молодим, залишивши свою дружину з п'ятьма дітьми. Спочатку грамоти майбутнього поета навчав ***дяк***, а згодом матері пощастило віддати сина до Охтирської ***бурси***. Потім було

В. Чебаник. Портрет Павла Грабовського

навчання в Харківській духовній *семінарії*, де Павло налагодив зв'язки з тамтешньою групою народницької організації «Чорний переділ». Пише народницькі статті, поширює їх серед населення, веде революційну пропаганду серед учнівської молоді, вивчає твори Т. Шевченка. І це в Російській імперії — «тюрмі народів» (!)... За таку «крамолу» П. Грабовського виключили із семінарії. Але Павла це не зупинило — він продовжив свою діяльність, спрямовану на зміни для покращення життя простих людей. У 1886 р. П. Грабовського заарештували. Відтоді він не знав волі. Його було заслано в далекий Сибір (Російська імперія). П. Грабовський і тут популяризував твори Кобзаря, перекладав твори поетів із польської, чеської, угорської та інших мов, у яких знаходив співзвучні собі соціальні мотиви.

Поет завжди підкреслював, що для нього важливі насамперед соціальні мотиви, бо він *«не співець чудовної природи»*. Тож вважав, що література повинна робити акцент на житті простої людини, пригнобленої щоденними проблемами й бідами, а не лише оспівувати красу природи чи людини як таку.

«Я НЕ СПІВЕЦЬ ЧУДОВНОЇ ПРИРОДИ...»

Я не співець чудовної природи
З холодною байдужістю її;
З ума не йдуть знедолені народи, —
Їм я віддав усі чуття мої.

Серед ясних, золочених просторів
Я бачу люд без житнього шматка...
Блакить... пташки... з-під солов'їних хорів,
Мов ніж, вража скрізь стогін мужика.

Нехай кругом розумний лад та втіха, —
Не здужа їх мій мозок осягти,
Бо скільки кривд, бо скільки всюди лиха,
Як хижий звір, братів гризуть брати.

Нехай людці, що до вітхнення вдатні,
Співають нам на всякі голоси
Про райські сни й куточки благодатні, —
Де плачуть, там немає вже краси!

Нехай вони, кохаючись «на лоні»,
Мук забуття вишукують дарма,
Їх не заспать: у серця відгомоні
Озветься світ з турботами всіма!

З 38-ми років П. Грабовський провів у неволі 20, однак зберігав силу духу, продовжував літературну справу, залишивши творчу спадщину, до якої ви сьогодні доторкнулися.

- Увідповідніть виділене в тексті слово з його лексичним значенням.

Слово	Лексичне значення
1 дяк	**А** безкорисливе піклування про благо інших
2 бурса	**Б** ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей
3 семінарія	**В** чоловіча духовна школа у XVIII — середині XIX ст.
	Г служитель православної церкви; помічник священника

До речі...

Борис Грабовський, син поета-революціонера, — відомий український учений. Окрім низки винаходів в авіабудуванні, він разом з однодумцями сконструював радіотелефот — прототип телевізора. Його зберігають у Ташкентському музеї історії електронного телебачення (Узбекистан).

Телефот. *1926 р.*

2. Реалізм в українській поезії XIX ст.

В українській літературі реалізм бере початок із другої половини XIX ст., прийшовши на зміну романтизму. Однією з особливостей українського реалізму є пошук ідеалу, який відповідає високим морально-етичним стандартам. Реалісти правдиво зображали героїв у типових обставинах; характер і вчинки пояснювали умовами їхнього життя та походженням.

Зачинателем українського реалізму вважають Т. Шевченка (пізній період творчості). Естетика реалізму позначилася на поетичній творчості І. Франка, П. Грабовського й ін.

П. Грабовський спростовує теорію чистого мистецтва, тобто «мистецтва для мистецтва», коли художник слова оспівує лише красу як таку. На його тверде переконання, поетична творчість має служити людям, боронити справедливість, особливо дбати про пригноблених людей, людей тяжкої праці. Згадаймо його «Швачку»: в інтонаціях ліричного героя звучить співчуття знедоленій жінці, біль через її безвихідне, нужденне існування. Тож у поезії «Я не співець чудовної природи...» митець висловлює свій маніфест: *«Де плачуть, там немає вже краси!»*

Соціальні мотиви, буденне життя з його проблемами та конфліктами, звернення до теми народу й батьківщини, пошуки позитивного ідеалу — ознаки, властиві також реалістичному живопису, творцями якого є М. Пимоненко, К. Костанді, А. Куїнджі, К. Трутовський, І. Їжакевич та ін.

М. Пимоненко. Свати. *1882 р.*

К. Костанді. У люди. *1885 р.*

3. Завдання.

1. Твір «Я не співець чудовної природи...» за жанром —

А пісня **В** балада
Б поема **Г** ліричний вірш

2. Думка *«Література повинна робити акцент на житті простої людини, пригнобленої щоденними проблемами й бідами, а не лише оспівувати красу природи чи людини як таку»* суголосна з поетичним рядком

А «Блакить... пташки... з-під солов'їних хорів»
Б «Нехай кругом розумний лад та втіха»
В «Як хижий звір, братів гризуть брати»
Г «Де плачуть, там немає вже краси!»

3. Визначте художній засіб у поетичному рядку П. Грабовського.

Поетичний рядок		Художній засіб	
1	*«...Мов ніж, вража скрізь стогін мужика».*	**А**	епітет
2	*«Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...»*	**Б**	гіпербола
3	*«Серед ясних, золочених просторів Я бачу люд без житнього шматка...»*	**В**	порівняння
		Г	пестливі форми

4. У якому абзаці життєпису П. Грабовського вміщено спогади вашого сучасника про давно вивчені (ще в школі) вірші поета? Прочитайте ці рядки й розкажіть, що ними ваш дорослий сучасник хотів сказати.

5. Який художній засіб використано в уривку *«...Як хижий звір, братів гризуть брати»*? Якого ефекту досягає митець за допомогою цього прийому?

6. Доведіть, що поезії П. Грабовського «Швачка» та «Я не співець чудовної природи...» — твори реалізму.

7. Визначте три найяскравіші художні о́брази у вірші П. Грабовського «Я не співець чудовної природи...». Яку роль вони відіграють у творі?

8. Створіть літературний паспорт одного з віршів П. Грабовського.

9. Розгляньте репродукцію картини французького художника Г. Курбе «Віяльниці». Опишіть її. Який художній напрям позначився на цій малярській роботі — романтизм чи реалізм? Аргументуйте свій вибір.

Г. Курбе. Віяльниці. *1853 р.*

10. Домашнє завдання.

1. Вивчіть напам'ять один із віршів П. Грабовського.
2. Уявіть, що ви організовуєте аукціон із продажу творів живопису. Вам потрібно якнайкраще прорекламувати картину К. Костанді «У люди». Створіть рекламний допис для соцмережі, розкривши в ньому цінність згаданої роботи *(5–7 речень; за бажанням)*.

Подумайте й розкажіть

- Що, на вашу думку, має оспівувати поет — красу як таку чи проблеми на злобу дня?
- Який художній образ П. Грабовського вам найбільше запам'ятався? Чим саме?
- Наділіть П. Грабовського кількома прикметниками-характеристиками.

§ 29–31. ОЗНАКИ РОМАНТИЧНОГО СТИЛЮ В ПОВІСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ «СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *романтичний герой* і *романтичний пейзаж*?
- Чи вірять персонажі М. Гоголя в містику?
- Звідки взявся чорт у Сорочинцях?

1. Розвиток романтичної і реалістичної прози в українській літературі XIX ст.

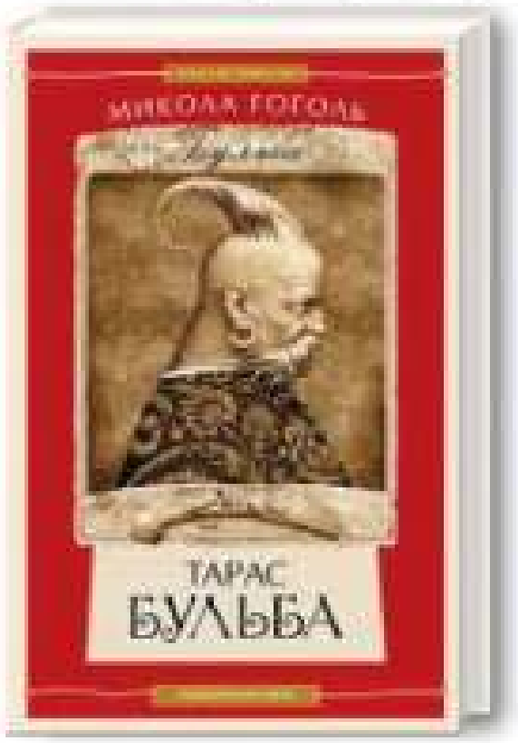
Як ви вже знаєте, XIX ст. — це час панування в українській літературі романтизму й реалізму. Визначальним для *романтизму* став культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фольклором і народною мистецькою творчістю, пошук історичної свідомості й історизм — посилене вивчення історичного минулого.

Найбільше значення для розвитку українського романтизму мав історичний роман П. Куліша «Чорна рада» (1857), написаний у дусі В. Скотта. Яскраві характери, колорит доби, пригодницька канва твору — усе це було хорошим стимулом для розвитку історичного жанру в українській літературі.

Чималий вплив на утвердження романтизму в українській літературі мали українські митці, що писали російською мовою, особливо М. Гоголь. Яскравими й визначальними ознаками творів цього митця стали: звернення до українського фольклору, зачудування українськими пейзажами (*«Сорочинський ярмарок»*), занурення у світ народної фантазії, зокрема демонології (*«Вій»*), оспівування і героїзація козацької доблесті (*«Тарас Бульба»*) та ін.

У другій половині XIX ст. на зміну романтизму приходить *реалізм*. Він характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. На відміну від романтизму, який зосереджував увагу на внутрішньому світі людини, основою для реалізму стає проблема відносин людини й середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування характеру особистості. Розвитку реалістичної прози посприяли Марко Вовчок («Народні оповідання»), І. Нечуй-Левицький («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»), Панас Мирний, І. Білик («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Б. Грінченко («Дзвоник», «Украла», «Каторжна»).

Провідними жанрами як романтичної, так і реалістичної прози стають *оповідання*, *повість* і *роман*.

Обкладинка до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»

Мико́ла Го́голь (1809–1852) народився в селі Великі Сорочинці, що на Полтавщині.
Письменник.
Найвідоміші твори: повісті «Вій», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом»; роман «Мертві душі»; п'єса «Ревізор».

2. Коротко про Миколу Гоголя.

Батько Миколи Гоголя Василь Гоголь — український письменник, автор водевілів «Собака-вівця» і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом». Він був управителем маєтків та організатором домашнього театру одного українського поміщика. А ще він праправнук полковника козацького війська часів Б. Хмельницького — Остапа Гоголя. Пізніше знаменитий нащадок звеличить його до легендарної постаті й оспіває в о́бразі Тараса Бульби.

Мати Марія назвала свого сина на честь чудотворної ікони Миколи Диканського. Багатий родич виділяв щороку, у день народження Миколи, 1200 карбованців на науку. З трьох років хлопчик читав і писав, з п'яти — складав вірші. У підлітковому віці майбутній письменник захопився збиранням українських народних пісень, приказок і прислів'їв. Пізніше він так писав про українську пісню: «Якби наш край не мав такої скарбниці пісень, я б ніколи не зрозумів історії його, тому що не збагнув би минулого...»

Разом із братом хлопець навчався в Полтавському повітовому училищі. Раптова смерть брата викликала в Миколи велике душевне потрясіння, тому далі освіту він здобував удома.

Згодом М. Гоголь навчався в Ніжинській гімназії вищих наук, де й розпочалася його творча діяльність. Перший друкований твір — поему «Ганц Кюхельгартен» — він опублікував 1828 р. Але через негативну рецензію викупив увесь тираж і спалив його. Хай там як, а розраду письменник знаходив у творчості. Повість *«Тарас Бульба»* прославила письменника, вона продемонструвала високі зразки людського духу, патріотизму, ратної звитяги, бойового побратимства.

Другу половину 30-х років XIX ст. М. Гоголь присвятив драматургії. Етапною в історії театру стала його соціальна комедія *«Ревізор»*, у якій письменник затаврував хабарництво, сваволю, неуцтво чиновників Російської імперії.

Після прем'єри «Ревізора» письменник на тривалий час їде до Західної Європи, де активно працює над знаменитим романом *«Мертві душі»*. Повернувшись додому, М. Гоголь пише другий том «Мертвих душ», але незадовго перед смертю спалює рукопис.

3. «Сорочинський ярмарок» Миколи Гоголя.

• Прочитайте повість М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» і виконайте завдання.

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

Повість

(Скорочено)

I

Який чарівний, який розкішний літній день у Малоросії! Які млосно-гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки, і блакитний, незмірний океан, жагучим

куполом схилившись над землею, здається, заснув, увесь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. У полі ні звуку. Усе начебто вимерло; угорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Лініво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими струнким соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулися від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — ріка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші й солодкої знемоги малоросійське літо! (...)

Самотою збоку тягся стомленими волами віз, навалений мішками, прядивом, полотном і всякою хатньою поклажею, а за ним брів у чистій полотняній сорочці й у забруднених полотняних шароварах його хазяїн. Лінивою рукою обтирав він піт, що градом котився з його смаглявого обличчя і навіть капав із довгих вусів, напудрених тим невмолимим перукарем, що некликаний приходить і до вродливиці, і до потвори та силоміць пудрить кілька тисяч уже літ увесь рід людський. Поряд із ним ішла прив'язана до воза кобила, сумирний вигляд якої свідчив про її похилий вік. Багато зустрічних, й особливо молодих парубків, бралися за шапку, порівнявшись із нашим дядьком. Одначе не сиві вуси й не поважна хода його змушувала їх це робити; досить було звести очі трохи вгору, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа гарненька дочка з круглим личком, із чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, із зав'язаними на голові червоними й синіми стрічками, які разом із довгими косами й пучком польових квітів багатою короною лежали на її чарівній голівці. Усе, здавалося, цікавило її; усе було для неї чудне, нове... і гарненькі очиці безперестанку бігали від одного дива до другого. Та як і не розважитися! Уперше на ярмарку!.. Дівчина у вісімнадцять літ уперше на ярмарку!.. Та ніхто з прохожих і проїжджих не знав, як важко їй було вблагати батька взяти її із собою, хоча той і душею радий був би зробити це раніше, якби не лиха мачуха, що навчилася тримати його в руках так само вправно, як він віжки своєї старої кобили, що ото за довголітню працю пленталася тепер на продаж. Невгамовна жінка!.. Та ми й забули, що й вона тут сидить зверху на возі в пишній шерстяній зеленій кофті, на якій, ніби на горностайовім хутрі, нашиті були хвостики червоного тільки кольору, у дорогій плахті, що рябіла, мов шахівниця, і в ситцевім барвистім очіпку, що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике, що кожний ту ж мить поспішав перевести збентежений погляд свій на веселеньке личко дочки.

Г. Якутович.
Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол; здаля вже повівало холодком, що здавався відчутнішим після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно- та ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали

вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев. (...) Красуня наша задумалася, дивлячись на розкішний краєвид, і забула навіть лузати свій соняшник, чим ретельно розважалась усю дорогу, коли раптом слова: «Ой, та й дівчина!» вразили її вухо. Оглянувшись, побачила вона гурт парубків, що стояли на мосту, і серед них один, одягнений чепурніше, ніж інші, у білій свитці та в сивій із решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя та огненних очей, що, здавалося, намагалися побачити її наскрізь, й опустила очі, подумавши, що, може, це він сказав ті слова.

— Гарна дівчина! — казав далі парубок у білій свитці, не зводячи з неї очей. — Я віддав би все своє господарство, щоб поцілувати її. А он спереду й диявол сидить!

Регіт знявся з усіх боків; та вичепуреній жінці чоловіка, що повільно ступав поруч, не дуже сподобалося таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння добірних слів посипалося, як дощ, на голову гуляки-парубка:

— Щоб ти подавився, паскудний бурлако! Щоб твого батька горшком по голові стукнуло! Щоб він посковзнувся на льоду, антихрист проклятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!

— Ач, як лається! — сказав парубок, витріщивши на неї очі, нібито спантеличений таким сильним залпом несподіваних привітань. — І язик їй, столітній відьмі, не заболить вимовляти такі слова.

— Столітній!.. — підхопила літня красуня. — Поганцю! Піди та вмийся спочатку! Шибенику нікчемний! Я не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! І батько — погань! І тітка — погань! Столітній! Що в нього молоко ще на губах...

Віз саме почав з'їжджати з мосту, й останніх слів уже не можна було почути; та парубок не хотів, здається, закінчити на цьому: не думавши довго, схопив він жменю грязюки й жбурнув услід їй. Удар був влучніший, ніж можна було сподіватися: увесь новий ситцевий очіпок був заляпаний грязюкою, і регіт у гурті легковажних гульвіс вибухнув ще з більшою силою. Огрядна чепуруха скипіла від гніву; та віз від'їхав у цей час досить далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю та на вайлуватого чоловіка, який, звикши здавна до таких явищ, увесь час уперто мовчав і байдуже сприймав бурхливу мову розлюченої дружини. Одначе, незважаючи на це, невтомний язик її тріскотів і метлявся в роті доти, поки не приїхали вони в передмістя до старого знайомого й кума — козака Цибулі. Зустріч із кумами, що давно не бачилися, вигнала на якийсь час із голови цю неприємну пригоду, примусивши наших подорожніх порозмовляти про ярмарок і перепочити трохи після далекої дороги.

II

Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водоспад, коли все навколо сповнене стривоженого гуркоту, і хаос дивних, неясних звуків вихором носиться перед вами. Справді, чи не ті самі почуття вмить охоплять вас у вихорі сільського ярмарку, коли весь народ зростається в одне величезне страховище й ворушиться всім своїм тулубом на майдані та в тісних вулицях, кричить, гоготе, гримить? Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння — усе зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани[1], горшки, баби, пряники, шапки — усе яскраве, строкате, безладне метушиться купами й снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і жодне слово не вихопиться, не врятується від цього потопу; жоден крик не вимовиться ясно.

[1] *Цига́ни* — в офіційних документах і пресі вживають термін «роми».

В. Штерберг. Ярмарок в Україні

Тільки ляскання по руках торгашів чути з усіх кінців ярмарку. Ламається віз; дзвенить залізо; з гуркотом падають скидувані на землю дошки; і запаморочена голова не розуміє, куди вдатися. Приїжджий мужик наш із чорнобривою дочкою давно вже тинявся між народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, прислухався до цін; а в той час думки його оберталися безперестанно коло десяти мішків пшениці та старої кобили, що він привіз на продаж. З обличчя дочки його помітно було, що їй не дуже приємно тертися коло возів із борошном і пшеницею, їй би хотілося туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олов'яні, мідні хрестики й дукачі. (...) Та ось почула вона, що хтось смикнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулася — аж парубок у білій свитці, з ясними очима стояв перед нею. Жилки її здригнулися, і серце забилося так, як ще ніколи, ні з якої радості, ні з якого горя: і дивно, і любо їй здалося, і сама не могла розібрати, що робилося з нею.

— Не бійся, серденько, не бійся! — говорив він до неї стиха, узявши її за руку. — Я нічого не скажу тобі лихого!

«Може, це й правда, що ти нічого не скажеш лихого, — подумала про себе красуня, — тільки мені чудно... мабуть, це нечистий! Сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає забрати від нього руку».

Мужик обернувся і хотів щось промовити до дочки, та збоку почулося слово: пшениця. Це магічне слово змусило його в ту ж хвилину приєднатися до двох негоціантів[1], які голосно розмовляли, й уваги, що прикувалася до них, уже ніщо неспроможне було відвернути.

III

— То ти думаєш, земляче, що погано піде наша пшениця? — говорив чоловік, з вигляду схожий на заїжджого міщанина, мешканця якого-небудь містечка, у пістрьових, забруднених дьогтем і засмальцьованих шароварах, до другого в синій, подекуди вже й із латками свитці та з величезною гулею на лобі.

— Та думати немає чого тут; я ладен накинути на шию петлю та й гойдатися на цьому дереві, як ковбаса перед Різдвом на хаті, коли ми продамо хоч одну мірку[2].

---

[1] *Негоціа́нт* — особа, яка займається оптовою торгівлею.

[2] *Мі́рка* — міра зерна.

— Кого ти, земляче, морочиш? Привозу ж, крім нашого, немає зовсім, — відказав чоловік у пістрьових шароварах.

«Еге ж, говоріть собі, що хочете, — думав про себе наш знайомий, що не пропускав і слова з розмови двох негоціантів. — А в мене десять мішків таки є в запасі».

— То ж то й воно, що коли де встряне нечиста сила, то жди стільки добра, як від голодного москаля, — значущо сказав чоловік із ґулею на лобі.

— Яка нечиста сила? — підхопив чоловік у пістрьових шароварах.

— Чи ти чув, що подейкують люди? — провадив далі той, що з ґулею на лобі, наводячи на нього скоса свої похмурі очі.

— Ну?

— От тобі й ну! Засідатель — щоб він не діждав більше витирати губи після панської слив'янки — одвів для ярмарку прокляте місце, на якому, хоч лусни, ні зернини не продаси. Бачиш ти отой старий розвалений сарай, що ген-ген стоїть під горою? (Тут цікавий батько нашої красуні підсунувся ближче та весь обернувся, здавалося, на увагу.) У тому сараї і водяться чортячі штуки; і жоден ярмарок на цьому місці не минав без біди. Учора волосний писар проходив пізно ввечері, коли зирк, — аж у вікно на даху висунулося свиняче рило та й рохнуло так, що йому мороз пішов за спиною; так і жди, що знову з'явиться червона свитка!

— Що ж це за червона свитка?

Тут у нашого уважного слухача волосся стало дибом; зі страхом обернувся він назад і побачив, що дочка його та парубок спокійно стояли, обнявшись і наспівуючи одне одному якісь любовні казки, забувши про всі свитки на світі. Це розвіяло його страх і примусило повернутися до звичайної безтурботності.

— Еге-ге-ге, земляче, та ти майстер, як я бачу, обійматися! Щоб мене чорт узяв, коли я не на четвертий тільки день після весілля навчився обіймати покійну свою Хвеську, та й то дякувати кумові: бувши дружком, уже напоумив.

Парубок помітив у ту ж мить, що батько його коханої не дуже розумний, і в думках заходився будувати план, як би то схилити його на свою користь.

— Ти, певно, чоловіче добрий, не знаєш мене, а я тебе зразу впізнав.

— Може, і впізнав.

— Коли хочеш, то і як звати, і на прізвище, і всяку всячину розкажу: тебе звуть Солопій Черевик.

— Еге ж, Солопій Черевик.

— А придивись-но гарненько: чи не впізнаєш мене?

— Ні, не впізнаю. Не в гнів сказати, на віку стільки довелося надивитися пик усяких, що чорт їх і пригадає всіх!

— Шкода, що ти не пригадаєш Голопупенкового сина!

— А ти ніби Охрімів син?

— А хто ж інший? Хіба тільки лисий дідько, як не він.

Тут приятелі взялися за шапки й почалося чоломкання; наш Голопупенків син, одначе, не гаявши часу, наважився відразу ж напосістися на нового свого знайомого.

— Ну, Солопію, ото, як бачиш, я і дочка твоя покохали одне одного так, що хоч би й вік жити вкупі.

— Що ж, Параско, — сказав Черевик, обернувшись і сміючись до своєї дочки, — може, і справді, щоб уже, як то кажуть, укупі, і той... щоб і паслися на одній траві! Га? По руках? Ану, лишень, новообраний зятю, став могорич!

І всі троє опинились у відомій ярмарковій ресторації — під яткою в жидівки, заставленою незліченною флотилією сулій, бутлів, пляшок усякого роду й віку. (...)

І, посміхаючись, поплентався він із нею до свого воза, а наш парубок пішов уздовж рядів із дорогим крамом, де були купці навіть із Гадяча та Миргорода — двох знаменитих міст Полтавської губернії, — наглядіти кращу дерев'яну люльку з мідною гарною оправою, квітчасту по червоному тлі хустку й шапку на весільні подарунки тестеві й усім, кому треба.

IV

Солопій повідомляє Хіврі про новоспеченого нареченого Параски. Дружина категорично заперечує.

«Отуди до дідька! От тобі й весілля! — думав він про себе, відступаючи від сильного натиску дружини. — Доведеться відмовити путящому чоловікові отак із доброго дива. Боже ти мій, Господи, за що така напасть на нас, грішних! І так багато всякої погані на світі, а ти ще й жінок наплодив!»

V

(...) — Чого зажурився, Грицьку? — скрикнув високий, засмаглий циган, ударивши по плечу нашого парубка. — Що ж, віддавай воли за двадцять!

— Тобі б усе воли та воли! Вашому племені все б бариші тільки. Підвести й обдурити доброго чоловіка.

— Тьху, диявол! Та тебе не на жарт замарудило. Чи не з досади, що сам накинув собі наречену?

— Ні, це не по-моєму — я додержую свого слова; що вже зробив, тому й довіку бути. Та от у старого бовдура Черевика немає совісті, видно, і на пів шеляга: сказав, та й назад... Ну, його й винуватити немає чого, він — пень та й годі. Усе це штуки старої відьми, що ми її сьогодні з хлопцями на мосту вилаяли на всі боки! Ех, якби я був царем або паном великим, я б перший перевішав усіх тих дурнів, що дозволяють себе сідлати бабам...

— А продаси воли за двадцять, якщо ми заставимо Черевика віддати нам Параску?

Здивовано поглянув на нього Грицько. У смаглявих рисах цигана було щось злостиве, уїдливе, низьке та погордливе: людина, глянувши на нього, уже ладна була визнати, що в цій чудній душі киплять достоїнства великі, та їм одна тільки нагорода є на землі — шибениця. Рот, що зовсім провалився між носом і гострим підборіддям, завжди осяяний уїдливою посмішкою, невеликі, але жваві, як огонь, очі та безупинне миготіння на лиці блискавки задумів і намірів — усе це начебто вимагало особливого, такого ж дивного для себе вбрання, яке саме й було тоді на ньому...

— Не за двадцять, а й за п'ятнадцять віддам, якщо не збрешеш тільки! — відповів парубок, не зводячи з нього допитливих очей.

— За п'ятнадцять? Добре! Гляди ж, не забувай: за п'ятнадцять! Ось тобі й синиця на завдаток!

Г. Якутович. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»

— Ну, а як збрешеш?
— Збрешу — завдаток твій!
— Добре! Ну, давай же по руках!
— Давай!

VI

— Сюди, Афанасію Івановичу! Ось тут тин нижчий, підіймайте ногу, та не бійтеся: дурень мій подався на цілу ніч із кумом під вози, щоб москалі часом не поцупили чого.

Так гріжна жінка Черевикова ласкаво підбадьорювала поповича, що боязко тулився коло тину; той виліз хутко на тин і довго стояв, вагаючись, на ньому, ніби висока страшна примара, націлюючись оком, куди б краще стрибнути, і нарешті із шумом кинувся в бур'ян.

— Ото лихо! Чи не забилися ви, чи не скрутили ще, боронь боже, в'язи? — лепетала заклопотана Хівря... — Ходімо ж тепер до хати (...). От я вже й не знаю, якої вам ще поживи хочеться, Афанасію Івановичу!

— Розуміється, любові вашої, незрівнянна Хавроніє Никифорівно! — пошепки промовив попович, тримаючи в одній руці вареника, а другою обіймаючи широкий її стан.

— Бог знає, що ви видумаєте, Афанасію Івановичу! — сказала Хівря, соромливо опустивши свої очі. — Чого доброго, ви, мабуть, візьметеся ще й цілуватися!

— Щодо цього я вам скажу хоч би й про себе, — говорив далі попович, — коли був я, до прикладу сказати, ще в бурсі, ось, як тепер пригадую...

Тут почулося знадвору гавкання і стукіт у ворота. Хівря поквапно вискочила та повернулася, уся збліднувши.

— Ну, Афанасію Івановичу, ми попалися з вами: народу стукається купа, і мені вчувся кумів голос...

Вареник застряв у горлі поповичеві... Очі його вирячилися, начебто який-небудь виходець із того світу тільки що зробив йому перед цим свій візит.

— Лізьте сюди! — кричала перелякана Хівря, показуючи на покладені під самою стелею на двох перекладинах дошки, де було навалено всякого хатнього манаття.

Небезпека додала духу нашому героєві. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку й поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла без пам'яті до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше.

VII

Черевик із кумом Цибулею та гуртом людей повертаються з ярмарку, нажахані розповіддю про чорта. Кум розповідає історію чортової червоної свитки.

— Раз, за яку провину, їй-богу, уже й не знаю, вигнали одного чорта з пекла.

— Як же це, куме! — перебив Черевик. — Як же могло це статися, щоб чорта вигнали з пекла?

— Що ж робити, куме, вигнали, то й вигнали, як ото собаку хазяїн виганяє з хати. Може, йому забагнулося вчинити яке-небудь добре діло, ну й показали йому поріг. От чортові бідному так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав із горя пити. Отаборився в отому сараї, що, як ти бачив, розвалився під горою і що повз нього ні один добрий чоловік не пройде тепер, не захистивши спершу себе хрестом святим, і став той чорт такий гультяй, якого не знайдеш і між парубками. Од ранку й до вечора тільки й діла, що сидить у шинку!..

Тут знову суворий Черевик перебив нашого оповідача:

— Бог знає, що говориш ти, куме! Як це можна, щоб чорта впустив хто-небудь у шинок: адже в нього ж є, хвалити бога, і кігті на лапах, і ріжки на голові.

— Ото ж бо й штука, що на ньому була шапка й рукавиці. Хто його впізнає? Гуляв-гуляв — нарешті дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Шинкар довго давав набір[1], потім і перестав. Довелося чортові заставити свою червону свитку, мало не за третину ціни, жидові, що шинкарював тоді на Сорочинському ярмарку; заставив та й каже йому:

— Гляди ж, жиде, я прийду до тебе по свитку якраз через рік, бережи її! — І зник, як у воду.

Жид роздивився гарненько свитку: сукно таке, що й у Миргороді не дістанеш! А червоний колір горить, як вогонь, аж не надивишся! От жидові надокучило дожидатися строку. Почухав собі пейсики, та й злупив із якогось приїжджого пана мало не п'ять червінців. Про строк жид і забув зовсім. Коли це одного разу, надвечір, приходить якийсь чоловік:

— Ну, жиде, віддавай мою свитку!

Жид спочатку був і не впізнав, а потім, як роздивився, то прикинувся, ніби й у вічі не бачив:

— Яку свитку? У мене немає ніякої свитки! Я знати не знаю твоєї свитки!

Той зирк — і пішов.

Та тільки ввечері, коли жид, замкнувши свою халупу та перелічивши у скринях гроші, накинув на себе простирадло й став по-жидівському молитися богу — чує шарудіння... поглянув — з усіх вікон повиставлялися свинячі рила...

Тут справді почувся якийсь неясний звук, що дуже скидався на свиняче рохкання: усі збліднли... Піт виступив на обличчі оповідача.

— Що? — промовив злякано Черевик.

— Нічого!.. — відповів кум, трясучись усім тілом.

— Га! — обізвався один із гостей.

— Ти сказав...

— Ні!

— Що ж воно рохнуло?

— Бог знає, чого ми переполохалися! Нікого немає!

Усі злякано стали озиратися навколо й почали нишпорити по кутках. Хівря була ні жива ні мертва.

— Ех ви, баби, баби! — промовила вона голосно. — Чи вам козакувати та бути чоловіками! Вам би веретено в руки, та й посадити за гребінь; один хто-небудь, може, прости Господи... Під ким-небудь ослін заскрипів, а всі кинулися, як навіжені!

Це засоромило наших сміливців і примусило їх підбадьоритися; кум хильнув із кухля і почав оповідати далі:

— Жид обмер; одначе ж свині на ногах, довгих, як ходулі, повлазили у вікна та вмить оживили його плетеними трійчатками, примусивши танцювати вище цього сволока. Жид — у ноги, признався в усьому...

Та свитки вже не можна було повернути скоро. Пана обікрав на дорозі якийсь циган і продав свитку перекупці; та привезла її знову на Сорочинський ярмарок, але з того часу ніхто вже нічого не купував у неї. Перекупка дивувалася, дивувалася, та нарешті

[1] *Набі́р* — у борг.

Г. Якутович.
Ілюстрація до повісті М. Гоголя
«Сорочинський ярмарок»

збагнула: мабуть, це винна червона свитка. Недарма, надягаючи її, завжди відчувала, що її душить щось. Не думаючи, не гадаючи довго, кинула в огонь — не горить чортова одежа! Еге, та це чортів подарунок! Перекупка примудрилась і підсунула її у віз одному чоловікові, що вивіз продавати масло. Дурень і зрадів; та тільки масла ніхто й питати не хоче. Е, недобрі руки підкинули свитку! Схопив сокиру та порубав її на шматки; зирк — аж лізе один шматок до другого, та й знову ціла свитка! Перехрестившись, поцюкав сокирою вдруге, шматки розкидав по всьому ярмарку та й поїхав. Тільки з того часу кожного року, і саме під час ярмарку, чорт із свинячою личиною ходить по всьому майдану, рохкає і збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, тільки одного лівого рукава бракує йому. Люди з того часу відхрещуються від того місця, й ось уже буде тому років із десять, як не було там ярмарку. Та нечиста сила надала оце засідателеві о...

Друга половина слова завмерла на устах в оповідача.

Вікно брязнуло з гуркотом; шибки з дзвоном повилітали геть, і страшна свиняча морда висунулася, поводячи очима, ніби питала: «А що ви тут робите, добрі люди?»

VIII

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум із роззявленим ротом скам'янів. Очі його витріщилися, начебто хотіли вистрілити; розчепірені пальці нерухомо застигли в повітрі. Високий сміливець від непереборного страху підскочив аж під стелю і вдарився головою об перекладину; дошки посунулися, і попович із громом і тріском полетів на землю.

— Ай! Ай! Ай! — кричав один, повалившись із жахом на лаву й дригаючи на ній руками та ногами.

— Рятуйте! — горлав другий у розпачі, закривши кожухом.

Кум, виведений зі скам'яніння другим переляком, поліз, корчачись, під пелену своєї дружини. Високий сміливець поліз у піч, хоч які були вузькі там челюсті, і сам закрився затулкою. А Черевик, начебто облитий окропом, схопивши на голову горщик, замість шапки, кинувся до дверей і, мов несамовитий, біг не чуючи землі під собою; сама втома тільки примусила його трохи зменшити свій біг. Серце його калатало, як ступа в млині, піт котився з нього. Знемігши, ладен уже був він упасти на землю, коли раптом почулося йому, що ззаду хтось женеться за ним... Дух йому перехопило...

— Чорт! Чорт! — кричав він у нестямі, потроюючи сили, і через хвилину без пам'яті повалився на землю.

— Чорт! Чорт! — кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом кинулося на нього. Тут свідомість відлетіла від нього, і він, як страшний жилець тісної домовини, лежав німий і нерухомий посеред дороги.

IX

Своїми викриками Солопій розбудив циган. Цигани, викресавши вогню, побачили Солопія та Хіврю, яка лежала на ньому. Здійнявся регіт.

X–XI

Наступного дня Черевик прокинувся в кумовій повітці. Потім пішов на ярмарок продавати кобилу. Коли до нього підійшов циган і поцікавився товаром, Солопій помітив у руках перерізану вуздечку, до якої прив'язаний шматок червоного рукава... І кобили вже не було. Перелякавшись, він зник у натовпі.

Черевика й кума Цибулю спіймали зі шматками червоної свитки, підозрюючи в крадіжці. Їх по-в'язали.

XII

— Може, і справді, куме, ти поцупив що-небудь? — спитав Черевик, лежачи зв'язаний разом із кумом під солом'яною яткою.

— І ти тієї ж, куме! Щоб мені відсохли руки та ноги, якщо я що-небудь будь-коли крав, крім вареника зі сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять.

— За що ж це, куме, на нас напасть така? Тобі ще нічого: тебе обвинувачують принаймні в тому, що ти в іншого вкрав. За що ж на мене, бідолаху, лихий наклеп такий: нібито в самого себе вкрав кобилу? Видно, нам, куме, на роду написано не мати щастя!

Тут обидва куми заридали.

— Що це тобі, Солопію? — спитав, увійшовши в цей час, Грицько. — Хто це зв'язав тебе?

— А! Голопупенко, Голопупенко! — закричав, зрадівши, Солопій. — Ось, куме, це той самий, про якого я казав тобі. От молодець! (...)

— Що ж ти, куме, так не пошанував такого гарного парубка?

— Отак, як бачиш, — казав далі Черевик, обернувшись до Грицька, — покарав бог, видно, за те, що завинив перед тобою. Прости, чоловіче добрий, їй-богу, радий би зробити все для тебе... Та що ж поробиш? У старій моїй диявол сидить.

— Я не злопам'ятний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе!

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що вартували його, кинулися розв'язувати.

— За те й ти роби, як треба: справляй весілля! Та й погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака.

— Добре! От добре! — сказав Солопій, ляснувши руками. — Та мені так тепер зробилося весело, наче мою стару москалі забрали. Та що там думати: годиться чи не годиться так — сьогодні ж весілля, та й по всьому!

— Гляди ж, Солопію, через годину я буду в тебе; а тепер іди додому: там чекають тебе купці на твою кобилу й пшеницю!

— Як! Хіба кобила знайшлася?

— Знайшлася!

Черевик із радості остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов собі.

— Що, Грицьку, погано ми зробили своє діло? — спитав високий циган парубка, що поспішав. — Воли ж бо тепер мої?

— Твої, твої!

XIII

Черевик справляє весілля дочки.

(Переклад С. Перець)

4. Ознаки романтизму в повісті Миколи Гоголя «Сорочинський ярмарок».

М. Гоголь ще в юності цікавився українським фольклором. У 1829 р. в письменника виник задум написати твір, події якого розгортаються в його рідних Сорóчинцях. Через два роки виходить друком повість ***«Сорочинський ярмарок»*** (у збірці «Вечори на хуторі біля Диканьки»).

Повість має яскраві ознаки романтизму.

1. ***Фольклорні мотиви:*** ярмарок, чорти, прóкляте місце, пари закоханих, яким заважають поєднати долі, невірна дружина, що ховає свого коханця. Письменник використовує традиційні для народної творчості óбрази злої мачухи, хитрого цигана, молодої красуні, спритного парубка. Та й весілля у фіналі твору також традиційне. Навіть червоний колір свитки як символ вогню, крові й інших нещасть узято з народних повір'їв.

2. ***Елементи містики***. На перший погляд, у повісті наявний містичний складник, проте уважне прочитання твору дає зрозуміти, що містика тут фальшива, адже її «організували» хитрий циган і Грицько.

Містúчне в літературí — це загадкове, таємниче, надприродне, непояснюване *(Ю. Ковалів. «Літературознавча енциклопедія»)*. Містичне може проявлятися в зображенні надприродних явищ, у зв'язку з потойбічним світом і надприродними силами (наприклад, історія червоної свитки чорта, якого вигнали з пекла).

3. ***Колоритні герої / героїні***. Сварлива мачуха Хівря, наділена пихатістю і зверхністю, несподівано розкривається в сцені невдалого побачення з поповичем. Її бідний на розум чоловік Солопій любить пиячити, легко погоджується віддати доньку за Грицька, після того як парубок пригостив його в ресторації. Красуня Параска горда й рішуча. Грицько хоч і гострий на язик, проте приязний парубок.

Романтúчний геройí / романтúчна героїня — виняткова (яскрава, колоритна) особистість, яка може бути як утіленням ідеалу, так і невдахою. Романтичний герой зазвичай невгамовний, має надзвичайну силу волі, що дає змогу протистояти всім труднощам, котрі виникають на його шляху. Він може мати вади, припускатися помилок, але здатен до самокритики та пошуку істини у своїх діях.

Окремими рисами романтичного героя наділений *парубок Грицько*: він, дещо зухвалий, але кмітливий і веселий, не спиняється перед труднощами, навпаки, хитрістю добивається свого.

Яскравими романтичними героями є й інші літературні персонажі М. Гоголя: згадаймо Тараса Бульбу з однойменної повісті та його синів Остапа й Андрія.

4. ***Екзотичні пейзажі***. Описи природи Полтавщини багаті на художні óбрази, вони емоційні та вишукані: *«Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими струнними соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі та кочують по його безкрайності. Нагнулися від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — річка в зелених, гордо піднятих рамах...»*

- Опрацювавши матеріал про романтичний і реалістичний пейзажі, доведіть на конкретних прикладах, що описи природи в повісті «Сорочинський ярмарок» романтичні.

ОЗНАКИ РОМАНТИЧНОГО СТИЛЮ В ПОВІСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ «СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Романтичний пейзаж	Реалістичний пейзаж
У романтичному пейзажі ідеальне домінує над реальним, високе над буденним, поетичне над прозаїчним. У ньому відображено реальну природу, але, на відміну від реалістичного, у її не типових, а виняткових особливостях, ознаках. Це яскрава, екзотична, незвичайна природа, насичена стихійною силою, що виступає як таємнича, одухотворена істота.	У реалістичному пейзажі достовірно, точно зображено реальну природу в притаманних для її об'єктів формах, розмірах, розташуванні, кольорі, особливостях поверхонь природного матеріалу, тобто так, як малює художник на живописному полотні.

5. Завдання.

1. НЕПРАВИЛЬНИМ щодо композиції повісті «Сорочинський ярмарок» є твердження

А у творі наявні розгорнуті пейзажі
Б кожний розділ розпочинається з епіграфа
В твір складається з дванадцяти розділів
Г розповідь ведеться від першої особи

2. Сюжетним елементом повісті «Сорочинський ярмарок» є уривок

А *«...гарненька дочка з круглим личком, із чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, із зав'язаними на голові червоними та синіми стрічками, які разом із довгими косами й пучком польових квітів багатою короною лежали на її чарівній голівці...»*

Б *«Крізь темно- та ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев».*

В *«Небезпека додала духу нашому героєві. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку й поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла без пам'яті до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше».*

Г *«Що Боже, ти мій Господи! Чого немає на тому ярмарку! Колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі... так що хоч би в кишені було рублів із тридцять, то й тоді б не закупив усього ярмарку».*

3. Упізнайте героя / героїню за портретом.

	Портрет		Герой / героїня
1	*«Рот, що зовсім провалився між носом і гострим підборіддям, завжди осяяний уїдливою посмішкою, невеликі, але жваві, як огонь, очі й безупинне миготіння на лиці блискавки задумів і намірів — усе це начебто вимагало особливого, такого ж дивного для себе вбрання, яке саме й було тоді на ньому...»*	**А**	Грицько
2	*«...у пишній і шерстяній зеленій кофті, на якій, ніби на горностайовім хутрі, нашиті були хвостики червоного тільки кольору, у дорогій плахті, що рябіла, мов шахівниця, і в ситцевім барвистім очіпку, що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике...»*	**Б**	Параска
3	*«...одягнений чепурніше, ніж інші, у білій свитці та в сивій із решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя та огненних очей, що, здавалося, намагалися побачити її наскрізь...»*	**В**	Солопій
4	*«...з круглим личком, із чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, із зав'язаними на голові червоними й синіми стрічками, які разом із довгими косами й пучком польових квітів багатою короною лежали на її чарівній голівці...»*	**Г**	циган
		Д	Хівря

4. Гра «Так — ні».

1. Про чорта й червону свитку розповів гостям Солопій Черевик.
2. Словами *«А он спереду диявол сидить!»* Грицько охарактеризував цигана.
3. Події твору відбуваються в Сорочинцях, що на Полтавщині.
4. Допомогти Грицькові залагодити сердечну справу береться циган.
5. Хівря — красива, працьовита, урівноважена й добра жінка.
6. Грицько не зміг одружитися з Параскою через спротив Хіврі.
7. Кобилу в Солопія викрав чорт.
8. Чортові не вдалося повернути свою червону свитку.

5. Скільки розділів у повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»? Що символізує це число?

6. Доведіть, що повість «Сорочинський ярмарок» — *романтичний твір*.

7. Знайдіть опис ярмарку й виразно його прочитайте. Поділіться враженнями від «побаченого» на ярмарку.

8. Наділіть літературних персонажів двома-трьома влучними характеристиками *(письмово)*.

Грицько — ... , ... , ...
Параска — ... , ... , ...
Солопій — ... , ... , ...
Хівря — ... , ... , ...
Цибуля — ... , ... , ...
Циган — ... , ... , ...

9. Складіть сенкан «Сорочинський ярмарок».

10. Домашнє завдання.

1. Прочитайте повість М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».
   Відновіть сюжет повісті, розмістивши події в правильній послідовності *(письмово)*.
   - Параска з батьком Солопієм і мачухою Хіврею вперше їде на ярмарок;
   - весільний бенкет;
   - знайомство із циганами;
   - вияв почуттів і пропозиція Грицька одружитися;
   - чорт, який хоче повернути червону свитку;
   - чутка про червону свитку та згода Солопія і спротив Хіврі;
   - залицяння поповича до Хіврі;
   - історія про чорта, розказана кумом Цибулею в хаті Солопія;
   - друга спроба одружитися;
   - зустріч із циганами дорогою на ярмарок і пригода з конем;
   - поява «рятівника» Грицька.
2. Створіть буктрейлер до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок».

Подумайте й розкажіть

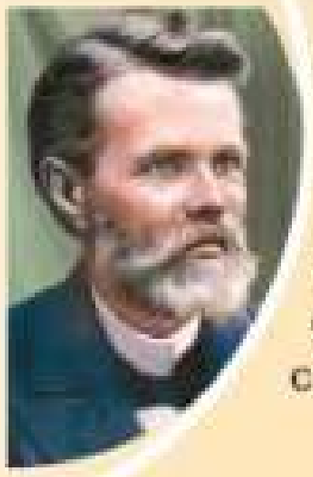
- Кого з героїв / героїнь повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок» ви зіграли б у кіноверсії? Поясніть свій вибір.
- Що було незрозумілим під час читання твору?
- У яких кольорах ви «побачили» повість?

§ 32–34. ОЗНАКИ РЕАЛІЗМУ В ПОВІСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «МИКОЛА ДЖЕРЯ»

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *соціально-побутова повість*, *реалістичний герой* і *реалістичний пейзаж*?
- У який спосіб кріпаки боролися з несправедливістю в XIX ст.?
- Чи вдасться жорстокому поміщику зломити волю кріпака?

Іва́н Нечу́й-Левицький (1838–1918) народився в селі Стеблеві, що на Київщині.

Письменник, мовознавець, етнограф, фольклорист.

Найвідоміші твори: повісті «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Хмари».

1. Коротко про Івана Нечуя-Левицького.

Батько письменника був священником і просвітителем, шанував козаччину й Т. Шевченка. Мати не вміла читати. Першу науку Іван здобував у батьковій школі, яку той організував для сільських дітей. Щоправда, ця школа проіснувала недовго: поміщик закрив її, вважаючи, що не буде кому працювати на полі, якщо всі селяни стануть грамотними.

І. Нечуй-Левицький розпочав свою літературну діяльність тоді, коли писати українською мовою було заборонено. Тож підписував свої перші твори псевдонімом І. Нечуй, про який не знали навіть його товариші.

Творчість письменника значно прискорила розвиток української літератури. Він прославився передусім повістями про українське село, хоча в його доробку чимало цікавих творів про нашу столицю: *«Київські прохачі»*, *«Афонський пройдисвіт»*, *«Хмари»*, *«Вечір на Володимирській гірці»*. А ще він написав п'єсу, яку знають усі кияни, — *«На Кожум'яках»*. Згодом цю комедію переробив інший класик української літератури — М. Старицький, назвавши «За двома зайцями». Найближчим часом ви будете її вивчати. А сьогодні пропонуємо до вашої уваги повість ***«Микола Джеря»***, що перенесе вас в українське село XIX ст.

2. Історія про життєрадісного й волелюбного парубка з непокірним характером.

- Прочитайте повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» та виконайте завдання.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Повість

(Скорочено)

Присвячується М. В. Лисенкові

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні, густі та високі верби, там ніби потонуло у вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно та ясно блищить

О. Лисенко. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»

проти сонця біла церква з трьома банями, а біля неї невеличка дзвіниця неначе заплуталася в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб і садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стелять-ся сукупні городи й левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється від другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш навколо себе й скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу: то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе тополькі. Між м'якими, зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює великі річки, як іноді маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. От верби відступилися від берега й розсипалися купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспиналися та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі й залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослися чималі вишники, а далі від берега, біля самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилася прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки й картоплю. Соняшники заплуталися своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить у широкий ставок. Навколо ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збилися ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставку ніби плаває маленький острівець із високими старими тополями й осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються у воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, укриваючи гіллям здоровий панський питель[1]. Нижче від ставка Раставиця знову повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалася в дубовий ліс і втекла в Рось.

Усі вулиці у Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як заллє Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом і сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, і залили, і затопили долину, і скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим і пахучим повітрям.

У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилася білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся і пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть

[1] *Пи́тель* — застаріла назва млина.

вербова кошара та вербовий хлів уже прийнялися на вогкій землі й були напоготові розростися гілляками.

Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечоріти. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилася з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу відкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивався, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола відчув, як сонце припекло в щоку, перекинувся набік, лупнув очима й знову їх заплющив (...). Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й ділося. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; угледів її лице із чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, ухопила іншим кінцем коромисла друге відро, жваво та проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулася, зиркнула на річку, на нього, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала й співала, доки не сховалася на леваді у вербах.

Микола впізнавав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знову неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку та перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в нього з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати Маруся Джериха, немолода жінка, бліда, з темними очима, із сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; у неї голова була заверчена намітkою. Намітка світилася, і через неї було видно високий очіпок із червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки й тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалека дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч із Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані великими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв із якимось чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав Апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидячки, була така рада, що в неї невеличкі темні та ясні очі так і крутилися на всі боки.

— Господи! Скільки я переносила дякові курей, скільки віднесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читати, дякувати Господові милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я і сама не своя. Б'ю поклони, та молюся, та хрещуся... А це недавно я вже казала своєму старому, чи не час би оженити сина. Я вже старію, час би взяти собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили і багатих, і бідних, та й спинилися на одній; то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода та моторна дівчина.

Джериха не зважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідом за Миколою, а як він ішов вулицею, то вибігали дивитися на нього, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням із-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світлом, половина лежала в тіні. Микола вийшов із вишника й попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, угледівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли про тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час оженити! — сказала мати.

І молодиці знову почали вихвалювати Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почув, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице із чорними бровами.

У той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулася кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими, чорними, кудлатими вусами. Над воротями блиснули вирячкуваті, неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував іти на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці із серпами панське жито жати! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись із людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі повз ворота та сховався за вербами. Усі у дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі зациплило! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осавулин голос давав знати, що свято закінчилося. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідом за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку та почала її згортати, а згорнувши намітку, помогла синові складати білу празникову свиту дрібними фалдами (...).

Ховаючи у скриню празникову одежу, мати знову почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. У її батька є воли й корови, а у Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може, і ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватати.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалити бога, дівка здорова, роботяща: буде нам допомагати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат немає в селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватати? Може, яку вбогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобрієш, бо й ми вбогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, затопила в печі й заходилася варити вечерю. Микола зняв із полиці скрипку та почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й вивчився грати козачка. Тепер він уже став музи́кою, купив собі недорогу скрипку, підслухав усяких пісень в інших музик і часто грав до танців дівчатам і хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знову повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилася.

— Не грай, сину, такої жалібної! У мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

У хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, із сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем і смутними очима. Тяжка праця дуже рано зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця від гарячого сонця, грубі руки — усе це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкіра так поморщилася та порепалася, ніби потріскалася на жару. На лівій руці всі пальці трусилися безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив і перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти біля порога надворі. Батько і мати все говорили синові, що восени треба їм шукати невістку, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі (...).

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток із двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях із дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збиралися, неначе птиці злі́талися. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготали, пригадували якесь чудне дівче ймення і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй-богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до іншої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвався один парубок.

Микола здогадався, що ідеться, мабуть, про нову дівчину в селі, і почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що на наступний день треба було рано вставати, ще й на панщину йти, а дівчина із чудним іменням усе не виходила (...).

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком і матір'ю вже й поснідали. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, укинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Попереду нього йшла купа дівчат із серпами. Дівчата вгледіли на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулися до куща, одломили по маленькій гілці червоної калини із зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхалися, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися і побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зразу впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: упізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице та дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі й довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на нього й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані полівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких імен, що всі люди в селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести у своїй голові того йменння додому та губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, усі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом із дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилися така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом із Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жати на своїй постаті поруч із Нимидорою.

Сонце високо підбилося вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався у високе густе жито, як у ліс, і почав із нею розмовляти; він признався, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувати, звідкіля вона прийшла у Вербівку й де вона стала в наймИ (...).

— Я родом із присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та згадувати, то мені здається, що моя мати була висока й чорнява, гарна з лиця, краща від усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, у доброму намисті, у червоній із торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені не раз снилося, що мати чеше мені коси, уплітає червоні кісники, убирає мене в квітки та стрічки, голубить і жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була до мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на них сердиться, а на мені згонить злість (...).

Стала я дівкою і найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву й заснеш як мертва. Тільки почне на світ благословитися, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. Було вийду на подвір'я з дійницею — соловейки щебечуть, аж садки розлягаються, небо ледве починає червоніти. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; у печі палає полум'я, а я висовую горщик із печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла та схаменулася, їй стало чудно, що вона розказує про себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знову схотілося говорити про свою лиху долю (...).

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун — чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха: гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюся його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко від женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці повернулися з поля, повернувся і Микола. Джериха наварила на вечерю кулешу. Сім'я сіла вечеряти мовчки; важка праця відняла від усіх розмову; мати і батько не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, — обізвався Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навмання.

Син зморщив губи, насупив брови й скривився (...).

Сталося так, як бажав син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала (...).

Микола й Нимидора побралися. У Джериній хаті цілий день грали музи́ки, цілий день пили та закусювали. (...) Виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислої капусти, поїли ввесь хліб, усі палянйці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу відніс свій кожух.

Увечері попід дворами їздив осавула на коні та загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля закінчилося. Усі почали розходитися, Джерина хата спорожніла.

Увечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулися прибирати в хаті та перемивати посуд. Весільний час одразу вийшов у всіх із голови. Джеря і Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, оплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо платити? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалити бога, хліб уродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробити? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син зі злістю.

Мати знову згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню і скоса зиркнула на Нимидору. Нимидора поралася в чужій хаті проворно, та якось незручно. У високому очіпку, у квітчастій великій хустці на голові, вона стала молодицею ще вища й показніша, її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. У тихої та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазурі та й висунулися, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався і молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятися в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставати та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образа́ми й починаючи хреститися та молитися.

II

Другого дня тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й поснідала, і вийшла на панщину; батько із сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати (...).

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалася спека. Жито, пшениця та овес — усе разом поспіло та присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те, що осавула звечора знову загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одробляти, — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні від панщини, то за якийсь вигаданий паном шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалося, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він зустрівся з людьми та намовив їх жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Усі мовчали. Микола обізвався:

— А тому, що ми вже відробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знову крикнув осавула й знову налаяв Миколу.

— Згінні дні відробимо восени; он подивися лише! Наше жито вже сиплеться, через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Усі женці стояли мовчки; у їхніх руках наче заклякли жмені жита та серпи; усі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола відскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня і покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Декотрі чоловіки дов'язували снопи, декотрі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Усі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамовитий на людей, кинувся до Миколи й почав періщити його батогом. Усі люди позабирали клунки з хлібом і поплелталися на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері в економію. В економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов на панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря ішов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали про все Джерисі та Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць із-за гори й освітив ясним світлом Вербівку. Усі верби було видно, як удень.

Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я довечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жати! — промовив Микола. — А ви, тату і мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Усе поле жовтіло проти місяця, як удень. Усе тіло в Миколи боліло та щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулася на жито із серпом, як огонь на суху солому, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху солому.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита та повернулися в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говіркий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову; рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартівливим словом, то ніби вогнем запече. Він зненавидів свого пана (...).

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке йменння дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, і моїй дочці дав таке чудне йменння, як мені?

— Ні, дав іменння Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралася коло хати. Старий Джеря і Микола були на панщині. Повз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів надворі Нимидору. Він зіскочив із коня і вбіг у двір.

— А чому ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула та залилася слізьми.

— У мене родилося дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози.

Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вільного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Увечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. У Миколи запеклося серце, а в душі заворушилася думка помститися за себе, за батька, за Нимидору (...).

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов із панського току та й звалився; у нього нічого не боліло, але вся його сила хто його зна де й ділася! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусилися, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в нього всю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в нього стало ніби припадати землею (...).

У чистий четвер Джеря вмер, та все наказував синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана та робити мовчки панщину (...).

Улітку люди знову пішли працювати на панщині. Осавула застеріг пана, що Микола бунтує селян. Пан Бжозовський нахвалявся віддати Миколу в москалі.

Налякана цими погрозами, мати благала Миколу скоритися.

«— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка».

Так і сталося. Коли пан Бжозовський зібрав селян та оголосив, що дає за роботу лише малий сніп, Микола вийшов уперед і сказав панові, що люди підуть жати до графа. Згодом Микола, дізнавшись, що його ось-ось пан віддасть у москалі, з Кавуном і ще чотирма товаришами уночі покинув Вербівку.

III

Утікачі влаштувалися на сахарні в Стеблеві, що на Канівщині. Велика кількість механізмів уразила селян. Однак згодом вони звикли до них, та не звикли до несправедливості, яка й тут панувала. За цей час Микола *«так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілося, рум'янець пропав»*.

Одного ранку до казарми забіг Кавун і повідомив, що бачив пана Бжозовського. Пан дійсно дізнався про втікачів і приїхав на сахарню. Розлючені селяни вирішили добре провчити пана. Уночі вони прийшли до заїзду, де той ночував. Побили осавулу, але Бжозовський утік.

Знаючи, що це їм так не минеться, селяни пішли зі Стеблева.

IV

Утікачі опинилися на Черкащині й вирішили там найнятися до сахарень. Умови були ще гірші, ніж у Стеблеві. Від тяжкої роботи та нестерпних умов Кавун захворів і згодом помер, після чого бурлаки вирішили йти на «широкі херсонські степи». До них прибився незнайомий чоловік, на ім'я Андрій Корчака. Він і став ватажком вербівців. Микола Джеря з товаришами пішли працювати до одного пана. Заробивши трохи грошей, вирушили далі, до Дністра.

V

Після тривалої важкої мандрівки втікачі опинилися в Бессарабії. Місцеві пани охоче приймали на свої землі українських селян, бо мали багато землі, та замало людей. Корчака, який тепер був за старшого, домовився працювати за те, щоб їх перевезли на той бік лиману й приписали до посаду бурлак. У тому посаді замість померлих у книги записували нових людей і давали їм прізвища небіжчиків. Бурлаки тепер були записані під прізвищем Посмітюхів. Хлопці найнялися до рибалок, ватажком яких був отаман Ковбаненко. Коли риба в лимані перестала ловитися, отаман Ковбаненко з ватагою зібралися додому. З ними попливли й бурлаки. Довелося колишнім селянам і на морі побувати, і скуштувати тяжкого рибальського хліба. З'явилися в них нові знайомі. Сім'я отамана жила в селищі, його жінка й дочка навідувалися до рибалок — привозили їжу, забирали рибу. Микола сподобався отамановій дочці, але це тільки завдало йому жалю. Він згадав свою Нимидору, маленьку дочку, і сум оповив його душу. Так і прозвали рибалки Миколу Смутком.

VI

Як минуло літо, отаман став ділитися заробітком. Рибалки заробили чимало грошей і вирішили добре погуляти. Купили в Акермані новий одяг, найняли музик і пристали до одного шинку. Микола сидів смутний, та товариші зачіпали його, намагаючись розвеселити. Не втерпівши, молодий бурлака пішов у танок. Лише на третій день рибалки повернулися до роботи. Корчака з кількома вербівськими бурлаками попався на крадіжці й потрапив до поліції. Після цього становий зібрався налетіти на хутір і половити всіх бурлак. Отаманова дочка Мокрина попередила Миколу, і той відплив на човні в море. Там він чекав, поки Мокрина подасть сигнал.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кілька верств від берега. Він бачив звідти, що люди на березі заворушилися, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям із високого неба. Микола зоглядівся, що в нього не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілося їсти, а потім пити: у нього пересохло в горлі, у роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія і смага ще гірше пекли його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилося (...).

Надворі почало смеркати. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби й пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в нього та почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялася проминути в темряві Миколин човен і випливти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло й попливла.

Микола ввесь мокрий сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано вгледів, що до нього наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнути його по голові, як трапиться між ними сутичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонувате світло заблищало на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стикнувся з Миколиним човном.

Микола не йняв віри своїм очам: але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було видно навіть при місяці.

— Десяцькі зосталися біля куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе немає ні шматка хліба, й оце привезла тобі хліба, води та риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб і рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає і не знатиме, бо я йому про це не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо мені казати... — неприв'ітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я сама не признаюся, хоч би мене батько замордував і вбив. Для мене немає і не буде ніякої перешкоди, щоб одвідати тебе й нагодувати.

Микола здогадався, що сміліва Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казати Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялася сама пливти човном уночі? — спитав Микола.

— Не боялася, бо знала, що тебе знайду, а з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

О. Лисенко.
Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького
«Микола Джеря»

— Немає чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків.

— Мій батько вмер, — тихо обізвався Микола.

Мокрина не насмілилася більше його розпитувати й промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через єрик, в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіти лиху годину. Висмикни кішку[1] та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? — з острахом спитав Микола.

Мокрина спалахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб виказати або видати десяцьким.

Миколі стало ніяково, стало й шкода бідної дівчини, шкода її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не проговорився, що жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на тонкий стан, то його слово несамохіть задержалося на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їхні човни черкалися боками. Він почував огонь од її гарячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен, як качур, полинув по воді. Микола поплив слідом за нею.

Вона повернула човен в один єрик, прокопаний в озеро, і вони попливли по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг, і Мокрина погнала човен між двома рядками оситнягу, ніби по канаві. Чисте, незаросле місце то звужувалося, то місцями розходилося, ніби озерце, то йшло між очеретами, неначе широка річка, потім знову звужувалося, крутилося на всі боки, а далі човен заплив у таке вузьке місце, що ледве сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човен.

[1] *Кішка* — якір.

— Сиди ж тутечки, Миколо, і жди мене. У це місце не потрапить сам батько, не то що пришелепуватий отой становий. Я буду привозити тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона.

Микола подав їй руку на прощання. Мокрина потяглася за його рукою, обвела свої гарячі, голі по лікті руки кругом його шиї і впилася в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю і любити буду, хоч маю і пропасти. На добраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам'ятався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу навіки забути?..

Місяць високо викотився на небо, як здорове кружало, і заглянув у човен через високий очерет (...).

Мокрина врятувала Миколу від поліції. Вона, така красива й молода, була поряд, а Нимидора далеко.

VII

Одразу після того, як Микола покинув Нимидору, вона мусила йти на панщину. Кожного вечора молодиця чекала на свого чоловіка, і їй здавалося, що він десь близько.

Минали роки. Нимидора була начебто й не вдовою, але не мала чоловіка. Стара Джериха чекала сина десять літ, а на одинадцятий померла. Невістка плакала за нею, як за рідною матір'ю. Залишилася в неї одна втіха — дочка Любка. Тільки минуло дівці шістнадцять років, як до неї вже й старостів заслали. *«Нимидора справила сирітське весілля без батька та прийняла зятя в прийми у свою хату»*.

Нимидора стала слабувати й дедалі частіше згадувала Миколу, плекаючи надію хоч перед смертю його побачити. Останнім часом він снився їй у страшних, химерних снах. Тим часом звідкілясь пішла чутка про волю. Нимидора зраділа, вона сподівалася тепер, що Микола повернеться додому. Не діждалася. Померла. Усі люди жалкували за Нимидорою, а найбільше Любка.

VIII

Микола все служив забродчиком у Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, умовляла, та нічого не могла вдіяти. Мокрина вийшла заміж аж через кілька років, тоді, як прохололо її серце й Микола покинув Ковбаненка.

Тим часом Бжозовський улаштував лови на втікачів. Миколу разом з іншими бурлаками спіймали та посадили до в'язниці.

Одного дня їх повели до суду, але замість судового вироку зачитали листа про волю. Не вірячи почутому, бурлаки довго не могли прийти до тями. Аж потім зібралися і пішли до рідних домівок.

Двадцять років перебували вони в мандрах. Страшно й боляче було повертатися додому.

«— Чи застанемо живими своїх? — думали бурлаки».

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилася перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилася туманом, а потім він уже й не бачив її за слізьми, неначе над селом схопилися хмари та залили дощем усе село. Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопити вдвох. Він повернув переулком і вгледів свою оселю.

«Що ж тепер я знайду у своїй оселі?» — міркував Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову й оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилася набік, на причілок. Вікна покосилися, двері понижчали та трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в садку посохло, а на його місце повиганялися молоді буйні яблуні й вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима й увійшов у хату. Якась дівчина поралася біля печі, а якийсь молодий чоловік стояв біля стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: так вона була схожа на Нимидору. У неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший і вона була утла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалося, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її і залицявся до неї.

— Добривечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна та хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалася Любка й глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — усе так нагадувало Нимидору, ніби на нього через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до нього сама Нимидора з того світу. Микола не вдержався, поцілував Любку й заплакав. Уся його тверда, міцна душа розтопилася, як віск на гарячому вогні, і розплилася сльозьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола. — А де ж твоя мати?

Любка здогадалася, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилася, здивувалася, не знала, що й казати, і тільки мовчки стояла біля печі. Одначе в її серці не заворушилося ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком, їй усе здавалося, що батько давно вмер і лежить похований у землі. У її серці все якось помішалося, скаламутилося, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати.

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у Петрівку, — насилу промовила Любка. — Мати ждала вас і все посилала мене виглядати.

— Та й не діждалася! Така вже наша доля! — промовив Микола. — Ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колисці.

— Ми недавно побралися, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча, мабуть, осіла. Й образи ті ж самі, — промовив Микола, — перед ними молилася твоя мати. Чи ви вже вільні?

— Уже, хвалити бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік, — ще оремо передніше поле, а це кажуть, що приїдуть наділяти нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може, і мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерли давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилося без мене? — спитав Джеря.

— Ет! Яке там добро! Бідували та побивалися з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка. Вона хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов із хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через нього навіть не промикувався промінь сонця. Верби коло тину стали дуплинасті й узялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він уперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од нього не пішло ні одного паростка (...).

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу Нимидори. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли

О. Лисенко.
Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького
«Микола Джеря»

високі верби. Сонце тільки що сіло за горою, і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб.

Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився і похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотилися дві здорові сльози й упали в траву.

Надворі було тихо, як у хаті. У тій тиші ніби було чути, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Усе померло, і сліду не зосталося. Марно перегоріло й перетліло моє життя, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помилився: з нього не швидко став попіл. Він і сам недобачав, що в ньому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям затаїлася міцна, запекла й правдива душа. (...)

Доживав старий Джеря віку в дочки, пораючись біля пасіки та згадуючи молодість, дружину, свої поневіряння по світу.

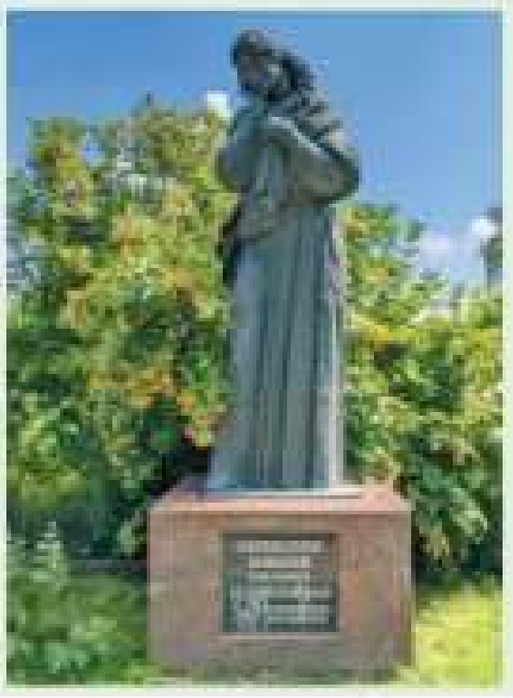
Уже сонце зайшло, уже ніби дрімота розлилася над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

Гра «Так — ні».

1. Микола Джеря вмів грати на скрипці.
2. Раставиця — річка, що протікає через Вербівку.
3. Нимидора народилася і зростала в родині Кавуна.
4. Ім'я Нимидорі дав батько.
5. Микола Джеря був кріпаком пана Бжозовського.
6. У Стеблеві Микола з односельцями працював двадцять років.
7. Онучку Миколи звати Любкою.
8. Мокрина дуже любила Миколу, але він не відповідав їй взаємністю.
9. Джериха хотіла одружити Миколу з Нимидорою.
10. Микола повернувся додому через двадцять років.

До речі...

У Стеблеві, у будинку, де народився І. Нечуй-Левицький, відкрито Літературно-меморіальний музей. Експозиція розповідає про життя та творчу діяльність класика української літератури, до якого дуже насторожено ставилися як за часів царської Росії, так і за радянської влади. Тут відтворено робочий кабінет письменника, зібрано його особисті речі.
Поряд із музеєм, на горі Спаса, — могили діда та батька І. Нечуя-Левицького.
Біля музею встановлено пам'ятник І. Нечую-Левицькому, а неподалік — пам'ятник Нимидорі (героїні повісті «Микола Джеря»).

Пам'ятник Нимидорі *(скульпторка Г. Кальченко). смт. Стеблів (Черкащина)*

3. Соціально-побутова повість. Реалістичний герой.

По́вість — великий за обсягом епічний твір, у якому широко розгорнуто одну сюжетну лінію та докладно розповідається про події, одного чи кількох героїв.

Соціа́льно-побуто́ва по́вість — художній твір, у якому картини родинного життя, побуту героїв зображені на тлі якихось соціальних подій або зумовлені певними суспільними обставинами й пояснюються ними.

Літерату́рні геро́ї / геро́їні в романтичних і реалістичних творах мають свої особливості.

Реалістичний герой / реалістична героїня має такі ознаки:

- типовий герой / типова героїня у звичайних обставинах;
- характер і вчинки героя / героїні зумовлені соціальним походженням і становищем, умовами повсякденного життя;
- особистість, що бореться за справедливість;
- людина конкретної професії, яка живе своєю буденною роботою: селянин, робітник, чиновник.

4. Завдання.

1. Твір «Микола Джеря» за жанром —
   - **А** історична повість
   - **Б** пригодницьке оповідання
   - **В** соціально-побутова повість
   - **Г** соціально-психологічне оповідання

2. Сюжетним елементом твору «Микола Джеря» є уривок
   - **А** *«От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води».*
   - **Б** *«Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде».*
   - **В** *«Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те, що осавула звечора знову загадував на панщину, на згінні дні...»*
   - **Г** *«Хата осіла й трохи перехнябилася набік, на причілок. Вікна покосилися, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно».*

3. Визначте героїв / героїнь за їхніми репліками.

	Репліка	Герой / героїня
1	*«— Згінні дні одробимо восени; он подивися лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне!»*	**А** Любка
2	*«— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці із серпами панське жито жати!»*	**Б** Микола
3	*«— Яке там добро! Бідували та побивалися з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві!»*	**В** осавула
4	*«— Десяцькі зостаються коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе немає ні шматка хліба, й оце привезла тобі хліба, води та риби».*	**Г** Мокрина
		Д Нимидора

4. ***Метод Квінтиліана.*** Дайте відповіді на запитання за твором І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря».
   - ***Хто*** такий Микола Джеря?
   - ***Що*** він надумав зробити після погроз пана Бжозовського?
   - ***Чому*** він покинув рідний край?
   - ***Де*** двадцять років бурлакував Микола?
   - ***Чим*** він промишляв в Акерманщині?
   - ***Коли*** Микола повернувся додому?
   - ***Як*** зустріла його дочка?

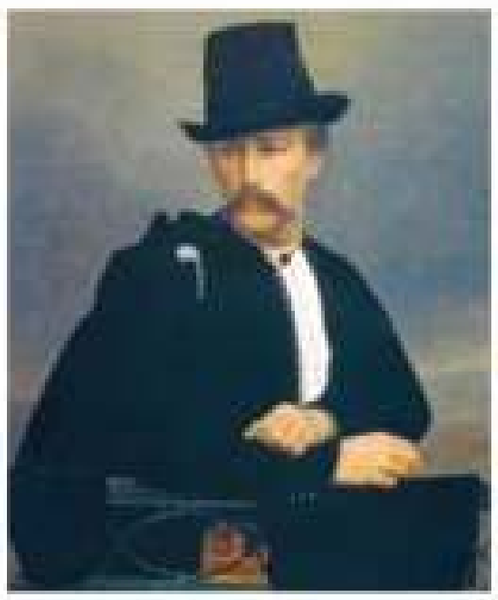
5. Доведіть, що Микола Джеря та Нимидора — реалістичні персонажі.
6. Знайдіть у повісті пейзаж і прочитайте його. Чим реалістичний пейзаж відрізняється від романтичного?
7. Прокоментуйте кожну наведену проблему повісті «Микола Джеря».
   • Поміщики — кріпаки; • батьки — діти; • духовне — матеріальне; • рідний дім — чужина.
8. Заповніть таблицю даними з довідки.

Літературний паспорт	
Назва твору	«Микола Джеря»
Рід і жанр	…
Художній метод	…
Тема	…
Ідея	…
Композиція	…
Персонажі	…

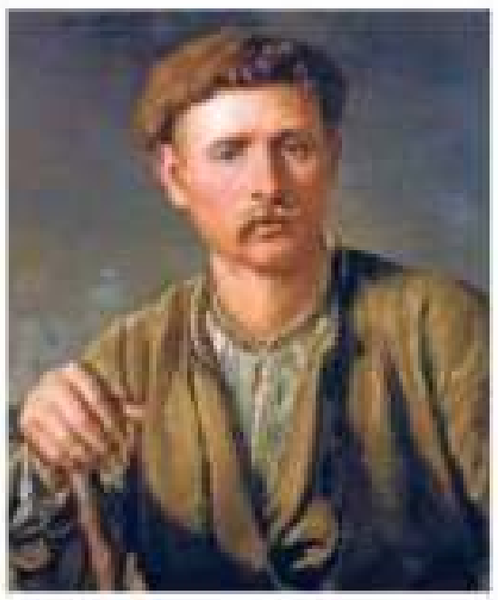
Довідка

• Петро Джеря, Джериха, Микола Джеря, Нимидора, Петро Кавун, Любка, Мокрина, пан Бжозовський; • реалізм; • вісім розділів, присвята Миколі Лисенкові; • зображення життя селян під гнітом панщини на прикладі Миколи Джері та його родини; • епос, соціально-побутова повість; • показ незламності людини з народу, засудження кріпосництва, панської жорстокості й сваволі.

9. Який портрет, на вашу думку, найбільше відповідає типажу Миколи Джері? Опишіть його (*усно* або *письмово*).

А. Горонович. Портрет Василя Тарновського

В. Тропінін. Українець

О. Мурашко. Портрет художника Григорія Цисса

10. **Домашнє завдання.**
    1. Доберіть до кожного розділу повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» заголовок *(письмово)*.
    2. Випишіть портретні характеристики (цитати) літературних героїв / героїнь повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря».
    3. Напишіть невеликий роздум на тему «Чи мав Микола Джеря моральне право покинути свою родину? А як би я вчинив / учинила на його місці?» *(1 с.)*.

Подумайте й розкажіть

- Який учинок Миколи Джері вас найбільше здивував і вразив?
- Яку пораду ви дали б Миколі Джері перед тим, як він покинув Вербівку?
- Які кольори домінували у вашій уяві під час читання повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»?

§ 35–36. ОПОВІДАННЯ БОГДАНА ЖОЛДАКА «МУДРІСТЬ СИЛИ»

Про що ви дізнаєтеся?

- Хто з українців став найгарнішим чоловіком Америки?
- Хто той чоловік, який двадцять п'ять років утримував титул найсильнішого борця світу?
- Яким було дитинство красеня і богатиря?

Богда́н Жо́лдак (1948–2018) народився в місті Києві.

Прозаїк, драматург, кіносценарист.

Найвідоміші твори: оповідання «Яблука з райського саду», «Мудрість сили»; детектив «Коли генії плачуть».

1. Коротко про Богдана Жолдака.

Богдан Жолдак закінчив філологічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Учителював, був ведучим кількох телепрограм на УТ-1 і каналі «1+1», працював на Українському радіо. Написав багато книжок як для дітей, так і для дорослих. Створив чимало кіносценаріїв художніх фільмів («Конотопська відьма», «Запорожець за Дунаєм») і безліч рекламних, ігрових, анімаційних і документальних стрічок. Жолдакова гопак-опера «Конотопська відьма» за повістю Г. Квітки-Основ'яненка з великим успіхом ішла в Національному академічному театрі імені Івана Франка в Києві (понад 200 аншлагів!). Виступав у пресі з карикатурами, світлинами, критичними й культурологічними статтями. Словом, людина творча, обдарована, продуктивна.

Письменник В. Ґабор так характеризує творчість митця: «В українській літературі творчість Б. Жолдака — надзвичайно цікаве явище. Він посідає гідне місце серед прозаїків нової генерації. Либонь, уже крилатою стала іронічна фраза, що Богдан Жолдак — найбільший український прозаїк (154 кг). Під час першого ознайомлення з його творами в мене виникали спортивні асоціації. Цей атлетичної будови чоловік — не спринтер, не бігун на довгі дистанції, але він біжить і так долає дистанцію, що викликає цим у всіх усмішку. Однак іноді ловиш себе на думці, що ці добре написані оповідання — це висота, яку автор легко долає».

Одне з його оповідань і пропонуємо вашій увазі.

2. Українці XIX століття в сучасній літературі.

У XIX ст. українці жили по-різному: хтось — як Микола Джеря, дехто — як пан Бжозовський, але були й такі люди, які піднімалися високо на крилах свого таланту: поет Т. Шевченко, співачка С. Крушельницька, художник І. Айвазовський, композитор І. Лисенко, спортсмен І. Піддубний... Завжди цікаво дізнатися про життя видатних людей, із чого вони починали, яким було їхнє дитинство. Саме про життєвий старт талановитого українського спортсмена Івана Піддубного оповідання ***Богдана Жолдака «Мудрість сили»***.

МУДРІСТЬ СИЛИ

Оповідання

(Дитинство Івана Піддубного)

(Скорочено)

Іванко Піддубний був найдужчим у селі серед однолітків і водночас найслабшим, бо через неповоротність програвав їм у боротьбі.

А в його роду всі згадували прадіда Івана, про якого ходили легенди по всій окрузі. Згодом так само шанували Максимового тата — той теж був відомий богатир. От, бувало, загрузне в когось віз із волами, то відразу кличуть Максима Піддубного. Випрягають волів, і він, підважившн віз плечима, витягає його на сухе. Слова, які він казав у таких випадках, стали відомі на весь світ:

— Бідна худобонька — може й надірватися. Інше діло ми, люди, — мусимо худобі допомагати!

Бувало, позбираються люди біля рівчака, де найчастіше вози грузнуть, та й ждуть, доки який застрягне. А тоді розпочинається вистава — прихід дядька Максима, урятування вантажу та волів, а потім історична фраза велетня, другу половину якої всі глядачі підхоплювали хором:

— ... ми, люди, — мусимо худобі допомагати!

І всі разом — селяни, Максим, воли — сміялися.

Розваг у селі було замало, отож частенько мешканці Красенівки, що під Золотоношею, затягнуть у вирок важкий віз і кличуть по «швидку допомогу».

Старший Піддубний часто здогадувався, що «дорожня подія» підстроєна землячками, однак ніколи не втрачав нагоди продемонструвати людям свою силу.

Бо навіщо ж вона й потрібна?

Сила була й у діда, і в прадіда — усі козацького роду. За цю силу їх і прозвали колись на Січі Піддубними, за назвою найшанованішого й найдужчого в Україні дерева — дуба.

Спробуйте ж і ви сісти в затінку дуба та притулитися спиною до кори — ураз відчуєте, як сила переливається до вас зі стовбура.

А ось Іванко Піддубний, названий на честь свого прадіда, не бажав чекати, доки підросте та стане сильним. Не лише тому, що набридло щиглів хапати від старших братів, а ще й тому, що хотів, аби й на нього земляки дивилися та дивувалися.

Бувало, дядьки-селяни сядуть за стіл у корчмі й ну боротися руками, а малий Іван дивиться і заздрить. Потім прибіжить додому:

— Тату, — питає, — а де силу взяти?

В. Дунаєва. Ілюстрація до оповідання Б. Жолдака «Мудрість сили»

Усі в хаті сміються, а батько розгладить вуса, прожене усмішку:

— Бач, Іванку, сила ж різна буває. Один дядько підніме найважчий лантух, зате інший — якнайдалі його пронесе. То хто з них дужчий? Отак кожний має вигадувати власну науку, де ту силу брати. От, скажімо, мій дід доки кулешу пшоняного не поїсть, то й руки не підніме. А вже тато мій, так той не жив без гречаної каші, у ній, казав, уся його сила криється. От і думай.

Зачаровано слухав такі слова Іван.

— А ваша, тату, сила — у чому вона?

Тут утрутилася мама:

— Та в чому ж, як не в борщі. Ти ж сам бачиш, що тато тільки його і їсть.

Отож хлопець тихцем підлазив під порожній татовий віз, коли той стояв у дворі, і підважував його плечима доти, доки не втомлювався.

Й ось настав нарешті той час, коли він одірвав задні колеса від землі й випростався, розігнувши коліна.

— Ану, годі реманент псувати! — почув він, як мама намагається не засміятися на його зусилля. — Краще б води наносив, буряки оно стоять неполивані.

— Та не лай його, — крутив козацького вуса батько. — Нехай силу відчує.

— Воно ж іще дитина, — сплескувала долонями мама.

— Ти, синку, — наче й не чув її Максим, — коли з порожнім возом упораєшся, то потім на нього мішка з борошном поклади, а тоді й знову починай усе спочатку.

У селі довідалися про нетерплячку Іванка. Тож частенько хлоп'ята підбурювали його поборюкатися на поясах.

І от яке диво — частенько його перемагали в боротьбі набагато слабші, однак спритніші. Особливо татаркуватий Охметка, син пастуха, удвічі був за нього менший, а таки примудрявся щоразу татарським борцівським засобом, — підбивши лівою п'ятою ногу юного богатиря, — кинути його через стегно додолу.

Як гучно ж він падав... Однак після цього ще завзятіше брався до піднімання воза. Він свято вірив, що рано чи пізно його сила візьме гору над спритністю татарчука.

Якось, узявшись до поливання городини, він із першого ж відра відчув, що воно стало залегке.

Що за мана? Дивився на відро — усе гаразд, не порожнє, повнісіньке води. А неважке! Доки радісно не збагнув, що то в нього вже додалося сили.

Сусіди з подивом споглядали з-за тину, до якого штукарства там удається малий Іванко — крекчучи, він примудряється підважити на плечі відразу два коромисла й нести від колодязя четверо відер води! І важко йому, і ноги вгинаються, і тулуб хитається, — але ж упертий, пре на собі ту воду до грядок і не кориться тягареві.

— От ледащо вдалося, — гомоніли вони, — ліньки йому зайвий раз пройтися! Оно люди по одному відру носять і не вихваляються.

— А воно таке мале, а вже таке горде!

Наче й не чув того хлопець, бо щосили міркував, куди б це його ще два додаткові відра почепити. А може, спробувати та взяти ті два відра до рук, а коромислами навчитися тримати рівновагу самостійно? Потім заспокоїв себе думкою, що про це міркувати буде тоді, коли сила його ще збільшиться.

Я. Чижевський. Сільський пейзаж

Завіяли буйні вітри, і почалося на вітряках перетворення зерна на борошно. Завіявся туди й Іванко. Як тільки вільна хвилина — одразу ж біг на пагорб, де оберталися велетенські лопаті вітряків.

Чому? Бо там було повно важкеньких мішків. Отак туди-сюди потягаєш, то, бува, дещо й за роботу перепаде — господарі одсиплють у торбинку трохи збіжжя. Бо дехто зі старших дядьків, бувало, удвох тягнуть один мішок, та ще й не дуже вправно — роки даються взнаки. А воно, мале та завзяте, підхопить отакечки на спину й дріботить сходами нагору.

— Оце дивина! — скаже хтось із заїжджих. — Зроду не бачив, щоб був хто малий, а такий спритний до важкої роботи.

— Та ж він із роду Піддубних! — пояснюють йому.

— А-а, ну, тоді зрозуміло! — Бо слава про сім'ю богатирів розходилася далечень-ко. — Ото й заробить трохи для родини.

Таке пояснення влаштовувало всіх. Лише не самого Іванка. Заробіток йому був потрібний, аби вдома його не лаяли за згаяний час. А головний прибуток він мав прихований. Секрет полягав у тому, що кращого місця для збільшення сили не було на світі.

Мішки були дуже зручні, аби хапати їх пальцями, потім тримати на спині й хутко перебирати ногами — отож тренувалося все тіло відразу, навіть шия, якщо мішка завважити аж на карк[1].

Тут було зроблене ще одне важливе відкриття: для збільшення сили після чималого навантаження треба відразу відпочивати, лягти та полежати. Або ще краще гайнути до ставка й водою, споконвіку святою для слов'ян, освіжити втому. А вже потім лягти на рідну земельку.

— О, коник-химородник, день біжить, два дні лежить! — візьме та й підколе хлопчину якийсь господар.

Необачно підколе.

Усі інші, сидячи на розколотому жорні[2], радісно пожвавлювали.

— Ану, дядечку, — скаже Іванко, — ану, поб'ємось об заклад, хто швидше звідсіля занесе мішка із зерном до млина?

Господар нарегочеться і заставиться на пів мішка борошна.

Умить навколо збирається гурт роззяв, які між собою також починають закладатися.

Не знав ніхто, що м'язи молодого хлопця вже відновилися. Та й хто додивиться до тих м'язів, надійно прикритих великою, не по зросту, сорочиною, яка перейшла йому від старшого брата?

Отож двоє суперечників стануть біля воза, їм навантажать на плечі по мішкові зерна. За змахом руки мірошника[3] обидва як рвонуть із місця, як побіжать!

І що? Маючи довші ноги, господар урвав наперед. Однак таке зусилля хутко забило йому дух. Коли малий випередив його біля сходинок, то дядько ззаду необачно наштовхнувся на мішок Іванка, утратив рівновагу, заточився, перечепився і хрьопнувся в пилюку!

---

[1] *Карк* — задня частина шиї з верхньою частиною хребта; загривок.

[2] *Жо́рно* — плескуватий круглий камінь, призначений для лущення і розмелювання зерна й інших твердих предметів.

[3] *Мірошник* — власник млина; той, хто працює в млині; мельник.

Скільки радості було навколо!

А малий забіг нагору й заніс туди мішок.

Потім намагалися підвести із землі невдалого дядька, обтрушували від пилу й остюків[1], потім одміряли зерно, хто кому що програв.

Хтось подав глечик із водою Іванкові. Однак він одхилив його.

— Ти чого?

— Не можна відразу пити, — пояснив він. — Треба спершу добряче відхекатися.

Усі закивали головами:

— Ти ба, він ще й мудрий. Де ти такого навчився? — гомоніли дядьки.

— На буряках, поливавши. Як потаскаєш води туди та нап'єшся її відразу, то від цього сила зменшується, — поділився він досвідом.

Хлопець закинув пів мішка здобичі за плечі та й рушив додому.

Якось по обіді з вітряка вийшов мірошник, сито мружачись на сонце. Несподівано його очі округлилися: він не побачив поруч із млином на схилі запасного жорна. Та воно, може, і невелике, може, і замале, може, і трохи надтріснуте, однак уже стягнуте залізним обручем, могло би прислужитися.

Хто ж міг його поцупити? Невже якийсь чужий мірошник?

Ба, ні. Діло було так: вітер ущух і вітряк не крутився.

За два-три дні такого лиха господарі зі своїм зерном роз'їхалися по домівках. Іванко ж тинявся навколо, очікуючи: може, повіє, може, усі повернуться і можна буде донесхочу натягатися мішків.

Хлопець нудився, доки його погляд не впав на жоренце, яке сиротіло під вітряком на пагорбі, грiючись на сонечку.

«А от цікаво, якщо його підважити дишлом[2], то чи зможу я його поставити боком?»

Хутко притягнувши чималу ломаку, він узявся до діла. Найважче було просунути в щілину між каменюкою і землею дерев'яного важеля. Далі, підваживши протилежний кінець плечем, хлопчина з подивом відчув, як кам'яне жорно зрушило, підвелося.

Хлопцева радість тривала недовго — несподівано враже колесо, як і належить колесові, узяло й покотилося з пагорба! Боком, боком, дедалі швидше, так швидко, що Іван не встиг підставити ломаку та зупинити...

Жорно котилося доти, доки не перечепилося об рівчак і, подумавши, упало. (...)

Мірошник нарешті помітив утрачене майно. Нечутно підійшов до хлопчини.

— Ба ні, — промовив він, — сам ти тут не впораєшся. Тут треба тата кликати.

Прийшов Максим, почухав потилицю.

Не тому, що жорно здалося йому заважким, а тому, що мав стосовно сина деяку своєрідну педагогіку:

— Отже, так: сам нашкодив, сам і коти його нагору.

Такий вирок збив би з ніг кого завгодно, однак не Івана. Він за допомогою кілків, каменюк, важелів і нечуваної своєї впертості таки дотарганив важезне жорно нагору й поклав його на належне місце.

В. Дунаєва. Ілюстрація до оповідання Б. Жолдака «Мудрість сили»

[1] *Остю́к* — довгий щетинистий вусик на колосковій лусці в багатьох злаків.

[2] *Ди́шло, ди́шель* — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, яку використовують для запрягання коней.

Правда, потім довгенько відновлював силу, бо спочатку навіть ставок не допомагав...

Батьки із сумом дивилися на малого, мати кожного такого разу люто тицяла чоловіка ліктем під бік. Однак вона чудово знала свого чоловіка — якщо він щось собі вирішив, то його вже не зрушиш.

Так було, коли біля річки загрузала карета з панством. Прибіг конюх, благав витягти її з глибокої баюри.

— А скільки там панків усередині сидить?

— Троє, — відповів конюх.

— Отож нехай лізуть у грязь і виштовхують.

І гроші пропонували, і чималі. Однак Максим чомусь уперся і ані руш. І жінка вмовляла, і діти, і сусіди благали — та де там. Певно, Максим мав і щодо панків деяку свою педагогіку...

Після жорна в Іванка все тіло боліло. Він і тер його, і розминав, однак біль не минав. (...)

Сім'я наминала масну кашу, а от Іванкові чомусь не хотілося. Він наче знав, як дати тілу перепочинок, і вже давненько здогадувався, що іноді ситна їжа відбирає силу, а не додає. Часто вона стомлює аж на пів дня.

Таким власним відкриттям він не міг із кимось поділитися, бо засміють. А для сили тут найкраще — пісний борщ.

Гай-гай, скільки їх мати переварила для своєї богатирської сімейки... Якби хто їх зібрав докупи, то зо три ставки б вийшло. І Максим цю страву любив — особливо, як настоїться в льоху день-два. Ото вихваляв! Такий борщ ніколи не втомлював, скільки його не з'їси.

Отож знесилений Іванко спустився до льоху й припав до чавунка. Напившись борщевої юшки, він відчув, що біль у м'язах трохи зменшився.

Лігши на сонці, піддався лагідним променям. Потроху біль із м'язів виходив, поступаючись новій силі, яка повновладно вступала в тіло. Він лежав і міркував про буряки. Чому? Бо варений буряк — найголовніший у борщі. Не поклади його — і то вже буде не борщ, а якась лемішка[1]. (...)

Отже, найголовніша їжа для майбутнього богатиря — це буряк. Хоч варений, хоч печений.

— Оце мені ще морока! — сплеснула руками Максимиха. — Щоб оце я йому окремо такий доварок творила!

Однак Максим, чуючи такі розмови, владно буркотів крізь вуса:

— Він же в тебе не просить якихось панських витребеньок, а простого мужицького харчу. Ба, найпростішого й найдешевшого. Син же росте. То й сам знає, що йому найбільше треба.

Іванко аж розквітнув од такої несподіваної татової підтримки. Хоча чому несподіваної? Адже тато теж бурячки полюбляв.

— Матусю, ну звари, — благав він. — Я ж он скільки їх поливав, скільки тих відер перетаскав.

— Поливав! — удавано сердилася мама. — А хто мені коромисло зламав?

Іванко похнюпився, бо знав, яка то в господарстві цінна річ.

Мама тому нападалася на силові спромоги свого сина, бо мріяла про щось інше. Адже він мав чудовий голос, тямущий був до співу й міг співати навіть у церковному хорі. А для мами найбільше щастя, коли вони вдвох виводять під святими образа́ми.

Однак вона хутко мала повертатися до дійсності...

---

[1] *Лемішка* — страва з густо запареного борошна, переважно гречаного.

— Еге, росте дитина, — прогудів Максим, — сьогодні коромисло зломить, а завтра — дишло. Зломив — не біда, нехай нове виструга€. Нехай учиться майструвати, то знатиме, що до сили ще й уміння треба, бо без уміння вся сила — пхе!

Отож, якось примостившись за хатою, почав юний Піддубний тесати господарське приладдя. Зо дві добрячі ломаки спартачив, доки в нього нарешті не вийшло щось подібне до коромисла.

— Оце вчудив! — сміявся брат. — Та з такою ґирлиґою[1] не по воду, а на ведмедя полювати годиться! Ну так, це якщо ведмідь нападе, щоб відра вкрасти!

Однак Іван наче й не чув кпинів. Думав про свій дерев'яний витвір, зважив у руці та несподівано всміхнувся:

— Зате ніколи не зломиться…

На ньому він зробив аж чотири глибокі зарубки й, крекчучи, носив по чотири відра.

— Та ти б краще вже не відра, а цебра[2] чіпляв, — сміявся брат.

— І почеплю, — кривився Іванко, але ніс свою ношу.

Він розумів, що сили йому скоро й на таке вже стане. (…)

Звістка про чотиривідерне коромисло хутко облетіла все село. І збиралося чимало людей подивитися, як хлопчина, важко балансуючи, носить отак воду.

— Та це ж Піддубні, — зачудовано кивали головами старші люди. — Ви тільки пригадайте їхнього прадіда, як той статки заробляв: отак наїсться добряче кулешу, а тоді сам упряжеться в плуг і тягне борозну…

— Худобу беріг, — схвально додасть інший.

— Та яку там худобу — не було тоді ще в Піддубних ніякої худоби… Вони тоді тільки ставали на ноги.

Ноги ковзалися, розповзалися, однак малий Іванко щосили стримував їх, долаючи стежину від криниці до городу. Він добре чув, про що гомоніли сусіди, і твердо вірив, що обов'язково здивує їх іще більше, ніж його прославлені пращури.

А то вибирав хвильку, коли тато відпочивав, і починав допитуватися, як сила росте. Той промовляв:

— Сила силу силить.

Сказавши таке, віддав цю думку на відкуп малому — може, той розтлумачить сам колись і йому, Максимові, пояснить.

— Як це? — наполягав той.

— Ну, от ти на берег ходиш, борюкаєшся там із хлопцями. Ти ж потім відчуваєш, як у тебе сили додалося?

Той кивав:

— Сили так. А от…

— … спритності? — підсміювався Максим зі свого міцного, але таки вайлуватого нащадка. — Бач, боротьба — це не забавка, бо вона не лише сили дода€, тут треба думати весь час, метикувати, а потім уже застосовувати.

— А де навчитися?

— Де ж ти навчишся, як зараз такої школи немає? Бо ми, селяни, до цього не навчені. От, скажімо, татари — ото митці до боротьби.

— Сильні?

---

[1] *Ґарли́ґа*, рідше *ґерли́ґа* — ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди тощо.

[2] *Цебе́р* — велика дерев'яна (рідше металева) посудина, подібна до зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб.

— Ще й дуже спритні. Ох, уміють. Оце поїдемо на ярмарок, пошукаємо, де борюкаються, там і побачиш, як мастаки це роблять.

Насилу діждався малий, коли така подія трапилася, і його вперше повезли у волость на торг. Боже милий, нарешті Іванко побачив того світу! Стільки люду, тварин, краму! Одна тільки біда — доки доїхали, доки стали, доки розташувалися — а тут одразу торг пішов на збіжжя, то хлопець і натякнути не встигав, що головне ж тут не продай-купи, а боротьба. Словом, аж коли тато спродався, лише тоді пішли вони шукати, де богатирі змагаються. І за каруселями знайшли такий тік, де це відбувалося. Та щойно прийшли, а там усе вже закінчилося...

Похнюпився малий, ледве не плаче. Батько все думав, як заспокоїти його, коли раптом чує:

— Агов, публіко! — кричав чоловік у чорному сурдуті[1]. — Хто є охочий позмагатися між собою, прошу сюди, на арену світу! — гордо вигукнув він, шанобливо вказуючи на точок.

Ніхто, звісно, не відгукнувся, бо в глядачів ще й досі шумувала кров від попередніх атлетів, які виконували небачені захвати та кидки.

І несподівано все вмовкло, хотіло зареготати, та втрималося. Що сталося?

На арену виступив маленький Іван і підняв руку:

— Я хочу!

Так дзвінко він вигукнув, що старий Максим аж утер сльозу, дивлячись на свого нащадка.

Люд, погомонівши, виштовхнув перед себе кількох дітлахів. Вони були різного віку й габаритів, дехто значно переважав і в тому, і в іншому Іванка. Однак не це його хвилювало, він приглядався, чи немає поміж них або десь поруч його споконвічного супротивника Охметки — сина пастуха. Ні, тут його, дякувати богу, не було.

І, на превелику радість присутніх, розпочалося змагання. Такий чемпіонат відбувався надто швидко, «борці» не встигали виснажувати себе тактичними й стратегічними задумами та запаморочливими кульбітами[2] — дуже хутко посеред току залишився Іванко, з подивом зазначивши, що чоловік у чорному сурдуті тягне догори його руку.

— Переміг цей, — він нахилився до малого. — Як тебе звати?

— Іван Піддубний, — була відповідь.

— Звідки ти?

— Я з України! — дзвінко вигукнув той.

— Словом, перемога за нашим земляком! — підсумував оголошувач.

Приїхали додому майже поночі. Батько зайшов до хати й гучно торохнув об стіл мішечком із горіхами.

— Що це? — здивувалася матір.

— Приз за боротьбу на світовій арені, — незворушно крутив вуса батько.

Мати картинно сплеснула руками:

— То це ти, Максиме, виходить, на ярмарку боровся?

Вона знала, що казала, бо її чоловік уряди-годи любив на людях похизуватися своєю силою.

— Та де там мені, — показно засумував він, — я ж способам тої клятої боротьби не вчений. Це все він, — указав рукою на свого меншенького.

Той стояв посеред хати із запамороченою від щастя головою, намагався сказати просте слово «так», але не спромігся.

---

[1] *Сурду́т* — те саме, що сюртук: чоловічий верхній добротний одяг із довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами.

[2] *Кульбі́т* — несподіваний різкий поворот.

— Як? — дивувалася матір. — Усіх переміг? — не вірила вона.

— Усіх, до однісінького! (...)

Якось мама почула крики на вулиці, визирнула з-за тину й побачила гурт дітлахів, які, з усіх боків підтримуючи, вели додому її Іванка... Ноги його не слухалися, він ледве волочив їх, а голова була закривавлена...

— Ой Боже! — Сплеснула руками вона й кинулася до сина. Той кволо до неї намагався всміхнутися. — Хто? Хто це тебе так? Хто побив? — кричала. — З ким боровся?

Усі діти намагалися пояснити, але із загального крику нічого не можна було втямити. Вона змусила всіх замовкнути й дала говорити лише Охметці — синові пастуха. Той розпочав:

— На березі гралися і побачили каменюку. Почали спорити, хто підніме. Ніхто не зміг. І навіть я не зміг.

— Ну?

— Тоді взявся Іванчик і вже мало не підняв. І тут... Він уже майже підняв. І тут...

— Що? — не витримала матір.

Нарешті слабким голосом заговорив сам Іван:

— Піднімав каменя. Уже й був підняв. Той скраю тріснув... І — по голові. Лусь!

Мати сплеснула руками, ухопила за голову Івана, почала несамовито цілувати.

— Він знепритомнів! — продовжувала малеча.

Мати повела сина до хати, почала промивати волосся. Од нового болю Іван був мало не скрикнув, однак стримався, щоб знову не злякати маму.

Коли зібралася вся сім'я, то подивувалася на перев'язану голову Івана. Вислухавши всі пояснення, тато Максим висловив діагноз:

— Ну, це добре, що камінь ударив по голові. Може, вона нарешті думати почне?

— А як не почне? — підколов брат.

— Тоді нехай ще раз ударить той же камінь.

Мати й не знала: чи вірити, чи ні. Чи це чоловік правду каже, чи так жартує — ніколи за його незворушним лицем не вгадаєш.

— Годі мене дурити! — скрикнула вона. — Краще скажи, до якого лікаря повеземо. Може, до волосного?

— Та є і тут один хороший лікар, — крутнув вуса Максим, — та ще й такий, якого наш Іванко найдужче любить...

— Хто? — в один голос вигукнула сім'я.

— Борщ, — була відповідь. — Він же, наш малий, борщ найдужче любить... Отже, стара, — звернувся він до своєї геть не старої дружини, — споряджайся на борщ, але не простий, а гетьманський.

Нащадок козаків, Максим вірив лише в усе те, що існувало козацького, а надто — гетьманського.

Діти знали, що воно таке, куштували вже не раз, тож голосно зраділи. Такі ліки вони б споживали й здоровими.

— Тільки, мамо... — почав просити Іванко.

— Тільки більше буряків покласти? — угадала вона.

Максим сидів і на все те незворушно дивився, не виявляючи своєї радості, бо вона найбільша була, коли сім'я отак весело розважалася.

Наступного ранку сусіди, донюхуючись до повітря, дивувалися:

— Ти ба, Піддубиха на гетьманський борщ спорядилася. Хіба свято яке? Наче й немає сьогодні ніякого...

— Еге, свято, — казали інші, — малий Іван живий залишився. Яке в неї свято може бути краще?

А рецепт гетьманського борщу полягав, по-перше, у тому, що готувати його треба розпочинати аж удосвіта.

Спочатку варили баранину, виймали, одкладали — це потім буде, на другу переміну. Далі так само варили свинину. Потім телятину. Тоді варили півня — і теж виймали, остужували. Далі в борщ клали все, що до нього зазвичай і годилося: квасолю, смажені буряки, картоплю, моркву, цибулю та все інше, на нашій землі годяще.

Основний секрет полягав не в таємній ложці меду, не в товченому часникові зі старим салом, не в підливах — масних, пісних, борошняних, крохмалевих і бозна-яких (рецепт, який у кожної господині передавали з покоління в покоління і тримали в найсуворішій родинній таємниці), а в тому, що заздалегідь смажили карасі, клали в сито, занурювали на деякий час у казан — от лише після того борщ ставав по-справжньому гетьманським!

Мав такий борщ одну чудодійну властивість: варили його цілий день, тож уся сім'я, страженно нюхаючи його випари, переймалася нелюдським бажанням до нього й накидалася, мов навіжена.

Яка ж хвороба втримається перед таким лікуванням? Звісно, що ніяка. Особливо хвороба богатирського походження — розбита голова від першої ложки враз забувала про всі свої рани та болячки, бо смачнішого буряка, як у гетьманському борщі, на білому світі не існує.

От тепер хто б міг уявити, який смак мав там улюблений Іванком буряк? Бо як не крути, а в будь-якому борщі, бодай і в гетьманському, найголовнішим було що? Та він же! Таким буряком жодний цар на Землі не погидував би. Та що цар? Гетьмана такого на землі немає! Тож і наминав його молоденький богатир, думаючи, чого б такого важкого ще раз собі на голову кинути, аби мама його ще раз отак полікувала...

— Диви, як наминає, — не відриваючись од страви, мовив Максим, — буряки трощить, а м'ясо оминає. Диви, щоб він собі ще якої хвороби не заподіяв, аби ще раз таких ліків скуштувати.

Читав думки! Малий Іван аж ложку від того на стіл упустив, однак, схаменувшись, підхопив, тут не можна було відволікатися: їли ж усі з однієї великої миски — зазіваєш, то один-два сьорби й проґавиш!

Потім уже, коли мама міняла перев'язку на нерозумній синовій голові, він несподівано запитав у неї:

— Мамо, а куди всі зміюки подівалися?

Вона насторожилася, бо не чекала такого терапевтичного ефекту. Які зміюки? Про що він марить?

— Про що ти, синку?

— Ну, оті зміюки, яких наші богатирі перемагали. Де вони всі поділися?

Мати лагідно всміхнулася і притулилася щокою до його голови.

— Заздрість людська зжила богатирів зі світу.

А от чи всі зміюки закінчилися? Де там. Тепер інші зміюки! Лихварі, крутії та жмикрути, таких повнісінько. Вона б хотіла сказати малому, що й богатирів геть не стало на нашій землі, однак, подумавши, відповіла інакше:

— Оце вони лише повилуплювалися, нові змії.

— Нові? — майже зрадів він.

— Так, любий.

— А вони скоро підростуть? — поцікавився він.

— Ну, не дуже скоро, потрошку. Саме коли й ти виростеш добряче, то й вони вже будуть дорослі.

І хлопчина враз заспокоївся.

Він задрімав, напрочуд ситна їжа навівала йому й добрячого сну: як він їде чистим полем на богатирському коні та як різна нечисть, зачувши його ходу, ховається подалі у свої глибокі нетрища...

Чому? Бо бачили грізну зброю в руках богатиря. Ба, найгрізнішу у світі — оту надломлену скраю каменюку, трошки закривавлену збоку.

3. Історія людини в історії людства.

Іван Піддубний, безперечно, найвідоміший світовий борець, шестикратний чемпіон світу, котрий утримував цей титул поспіль двадцять п'ять років! Він іще замолоду став живою легендою: до п'ятдесяти двох років виступав і перемагав на світових чемпіонатах, а до сімдесяти — на вітчизняних. Таке годі й уявити — тим паче, що змагався в надважкій категорії, бо важив сто двадцять кілограмів.

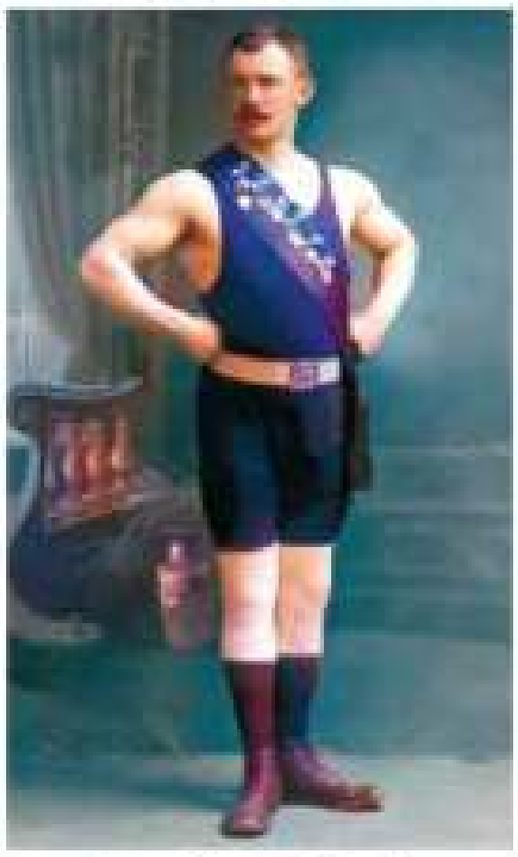
Коли він гастролював по США й також став там чемпіоном, його у віці п'ятдесяти семи років визнали найгарнішим чоловіком цієї країни!

Іван Піддубний народився 9 жовтня (26 вересня) 1871 р. на Полтавщині (нині Черкаська область) у селі Красенівці. Помер у місті Єйську 8 серпня 1949 р. в цілковитій бідності...

Це був дуже оригінальний чоловік, мав на все свою думку. Секрет його сили полягав у вегетаріанстві (споживанні лише рослинної їжі), а також у постійному носінні в руках двопудового чавунного «ціпочка». Перед кожним виходом на арену молився за Україну, тому й перемагав.

За життя зазнав багато кривд, однак мужньо долав їх — досить згадати захоплення влади білими, червоними та переслідування чекістами, німецьку окупацію і знову комуністичну.

Він кілька разів утрачав усі свої статки, однак знову ставав на ноги, знову боровся на змаганнях, знову починав тренувати юних атлетів і, головне, знову й знову перемагав.

Іван Піддубний. *Світлина. Початок XX ст.*

4. Завдання.

1. За родовою ознакою твір «Мудрість сили»
   - **А** епічний
   - **Б** ліричний
   - **В** ліро-епічний
   - **Г** драматичний

2. Улюблена страва Максима Піддубного —
   - **А** буряк
   - **Б** куліш
   - **В** борщ
   - **Г** каша

3. З'ясуйте лексичне значення кожного слова з оповідання «Мудрість сили».

Слово	Лексичне значення
1 лемішка	**А** товста жердина для запрягання коней
2 кульбіт	**Б** чоловічий одяг із довгими полами
3 дишло	**В** страва із запареного гречаного борошна
4 цебер	**Г** несподіваний, різкий поворот
	Д посудина, яка подібна до зрізаної діжки

4. ***Метод Квінтиліана***. Дайте відповіді на запитання за оповіданням Б. Жолдака «Мудрість сили».

- ***Хто*** такий Іван Піддубний?
- ***Що*** допомогло йому стати видатним спортсменом?
- ***Навіщо*** Максим Піддубний узяв свого сина на ярмарок?
- ***Як*** Іван тренувався?
- ***Де*** відбуваються події у творі?
- ***Чим*** харчувався Іван Піддубний?
- ***Коли*** відбуваються події у творі?

5. Заповніть таблицю в зошитах.

Головні герої / героїні	Другорядні герої / героїні

6. Охарактеризуйте Піддубного-підлітка. Проілюструйте свою розповідь цитатами з оповідання.

7. Знайдіть в оповіданні «Мудрість сили» та випишіть по три приклади епітетів і порівнянь.

8. Як ви розумієте назву оповідання «Мудрість сили»?

9. Стисло перекажіть зміст оповідання Б. Жолдака «Мудрість сили».

10. Домашнє завдання.

1. Поділіть текст оповідання Б. Жолдака «Мудрість сили» на частини за змістом. Доберіть до кожної з них заголовок і запишіть.
2. За матеріалами інтернету підготуйте повідомлення про життєвий шлях І. Піддубного (особисте життя, спортивні досягнення та ін.).

Подумайте й розкажіть

- Який момент в оповіданні вам найбільше запам'ятався? Чому?
- Чи вважаєте ви історію Івана Піддубного такою, яка мотивує підлітків розвивати свої здібності?
- Яким смайликом ви б передали отримані емоції під час читання оповідання Б. Жолдака «Мудрість сили»?

§ 37–38. КОМЕДІЯ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ»

Про що ви дізнаєтеся?

- Що таке *комедія, водевіль, конфлікт?*
- Чи здатні гроші перемогти справжнє кохання?
- Чому батьки не завжди дослухаються до бажань своїх дітей?

1. Своєрідність української драматургії XIX століття.

Характерною ознакою драматургії XIX ст. стало зображення життя, побуту, моралі й інтересів селян — найбільш численної тоді верстви трудівників. На сцені з'являються картини реальної дійсності, представники народу стають позитивними персонажами літератури. Становлення класичної української драматургії пов'язане з іменами І. Котляревського, Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка.

І. Котляревський високо підніс моральні якості народу в п'єсі *«Наталка Полтавка»*, з якої починає свою історію класичний український театр. Персонажі цієї «першоп'єси» — Наталка, Петро, Микола — зворушують своєю задушевністю, людяністю і дотепністю. Такими ж морально-чистими й чесними людьми зображені персонажі водевілю *«Москаль-чарівник»*. В умовах, коли на сцені ще переважали традиції класицизму з його неодмінною героїзацією тільки людей вищого стану, це було справді помітним явищем. У п'єсах «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» мистецьки освоєні ідейні та художні багатства фольклору. Письменник із великим художнім тактом і доцільністю використовує пісні, приказки й прислів'я. Пісенно-фольклорні елементи «Наталки Полтавки» настільки значні, що її можна вважати першим збірником усної народної творчості. Таким був початок української класичної п'єси.

Справжній зразок творчого використання фольклору показав трохи пізніше Т. Шевченко. У його драмі *«Назар Стодоля»* відтворено обрядові картини сватання та вечорниць. Митець майстерно використав народну творчість, щоб змалювати типові обставини життя народу, його думи й прагнення.

Зображення простих людей із народу, широке використання фольклорних елементів — невід'ємні ознаки драматичних творів Г. Квітки-Основ'яненка. У цьому ви переконаєтеся вже найближчим часом, коли прочитаєте комедію ***«Сватання на Гончарівці»***. За основу сюжету взято соціальний конфлікт — бажання одружити нерозумного, але заможного Стецька з бідною Уляною. У п'єсу органічно введено українські народні пісні, обряди та танці. Широке використання фольклору, обряду сватання, сцен із народного життя надало комедії неповторного національного колориту.

Драматурги першої половини XIX ст. не обмежувалися лише ідеалізацією простих людей, вони також викривали мерзенні вчинки багатіїв, критикували кріпосницьку дійсність. Найбільшою мірою це виявилося в комедії Г. Квітки-Основ'яненка *«Шельменко-денщик»*.

У другій половині XIX ст. паралельно з розвитком професійного театру поширився аматорський рух, що сприяв піднесенню національної культури. Аматорські вистави були популярними в Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді, Києві. В аматорських гуртках розпочинали свою діяльність реформатори українського театру І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький. У цей період посилюються утиски українського театру царським урядом (Емський указ 1876 р., циркуляр 1881 р.). Було заборонено діяльність театральних труп, проте репресивні заходи все ж таки не змогли знищити глибокі українські театральні традиції.

1881 р. в Кременчуку був створений професійний український театр («Театр корифеїв»), який наступного року переїхав до Києва, звідки й розпочалася його нова історія. Одним із найвидатніших драматургів українського «Театру корифеїв» був І. Карпенко-Карий, який створив 18 оригінальних п'єс, найвідоміші з яких — *«Мартин Боруля»*, *«Хазяїн»*, *«Сто тисяч»*. Вони є окрасою і сучасних театральних сцен. З «Театром корифеїв» пов'язана творчість його братів П. Саксаганського й М. Садовського, а також непереверщеної М. Заньковецької.

Одним із корифеїв українського театру цього періоду став М. Старицький, який збагатив літературу соціальними драмами *«Не судилось»*, *«Талан»*, а ще — комедією *«За двома зайцями»*, з якою ви ознайомитеся найближчим часом.

Український професійний театр Галичини виник 1864 р. у Львові при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». Його основоположником став актор і режисер О. Бачинський.

Григо́рій Кві́тка-Основ'я́ненко (1778–1843) народився в слободі Основа, що біля Харкова.

Письменник, літературний критик.

Найвідоміші твори: повісті «Маруся», «Конотопська відьма»; п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик».

2. Коротко про Григорія Квітку-Основ'яненка.

Григорій Квітка-Основ'яненко народився в сім'ї знатних поміщиків-дворян Федора Квітки та Марії Квітки (Шидловської, теж із багатого роду).

Хлопець здобув початкову освіту під наглядом свого дядька — священника Паладія Квітки. Згодом закінчив Курязьку монастирську школу. Батько хотів, щоб син став військовим, тому в 1793 р. його записали на військову службу в кінний полк, проте хлопця не вабила така кар'єра. Згодом іде у відставку в чині капітана, який отримав як дворянин. У 1804 р. він подав заяву до Старо-Харківського Преображенського монастиря, але, розчарувавшись у чернецтві, через пів року покинув його, нікого не попередивши про своє рішення.

У книжці «Григорій Квітка-Основ'яненко» І. Ільєнко описує цікавий і вражаючий епізод із дитинства майбутнього письменника, який трапився на шостому році його життя: «Коли був ще дитиною, няня необачно зірвала на оці ячмінь, і його обсіла золотуха. Хворобу вилікували, та зору врятувати не змогли. Хлопчик осліп...

Одного разу Гриць поїхав із матір'ю в Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озернянської Богоматері, про яку говорили, що вона чудотворна.

Того пам'ятного дня в церкві Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Спочатку замиготіли мінливі зеленувато-бурі плями, потім пішли кругами рожеві та жовтаві хвилі, і нараз у голубому тумані загойдалися людські постаті й оштатне вбрання церкви. Туман поволі розвіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі.

Грицеві стало моторошно: а раптом це видиво зникне та знову все поглине темрява? Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

— Мамо, хто це?

— Де, сину? Про кого ти?

— Хто це? Хто це? — залепетав хлопчик, показуючи рукою на ікону.

— Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? — сплеснула руками, аж озирнулися люди, які стояли попереду.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не смутні, не мертві, а живі, грайливі.

— Прозрів! Прозрів!

Мати впала на коліна й у нестямі простягла руки до ікони:

— Воістину чудотворна, воістину! Зглянулася на наше безталання...»

Григорій Квітка — багатогранна творча особистість. Він був директором Харківського театру, керував танцювальним клубом, добре грав на флейті, фортепіано, поклав на музику чимало власних романсів. Але справжнім покликанням — літературною творчістю — він почав займатися в сорокарічному віці. Родовий маєток письменника був його улюбленим місцем, яке він майже ніколи не покидав. Жив скромно й розважливо, писав здебільшого після обіду, а ввечері читав написане дружині Ганні Григорівні, яка, за його словами, була першим критиком і власним цензором.

За 25 років творчої праці митець написав близько 80-ти творів різних жанрів: фейлетони, комедії, оповідання, романи, історично-художні нариси, літературно-публіцистичні статті.

3. Комедія «Сватання на Гончарівці».

- Прочитайте комедію Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» та виконайте завдання.

СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ

Комедія на три дії
(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

П р о к і п Ш к у р а т — обиватель із-за Лопані;
О д а р к а — його дружина;
У л я н а — їхня дочка;
О л е к с і й — кріпак, коваль;
П а в л о К а н д з ю б а — обиватель із-під Харкова;
С т е ц ь к о — його син;
О с и п С к о р и к — відставний солдат;
Т и м і ш — обиватель із Заїківки;
Д і в ч а т а — подруги Уляни.

Дія відбувається в місті Харкові, на Гончарівці.

ДІЯ ПЕРША

Вулиця на Гончарівці. Удалині видно Холодну гору.

Ява перша

Одарка Шкурат свариться зі своїм чоловіком Прокопом через пиятику. До них підходить Павло Кандзюба, багатий хазяїн, і пропонує посватати їхню доньку Уляну за свого сина Стецька.

Ява друга

Ті самі й Кандзюба.

К а н д з ю б а. Дай, боже, день добрий! З неділею будьте здорові!

О д а р к а. Спасибі, будьте й ви здорові. Як ся маєте?

К а н д з ю б а. Та до якого часу, ще б то й не теє.

О д а р к а. А ваші односельці, чи всі живі?

К а н д з ю б а. Та вже їм така прийшла біда, що й сказати не можна.

О д а р к а. А що за біда?

К а н д з ю б а. Там таких солдатів найшло, що й сказати не можна! Що вулиця, то й солдат на квартирі. Видимо-невидимо! Аж тридцятеро їх, кажуть, прийшло. Така біда! А старий ваш дома?

О д а р к а. Та через силу дома. Оце тільки спинила мандрувати.

К а н д з ю б а. А куди ж то?

О д а р к а. Та ви знаєте його натуру? Йому ні празника, ні неділеньки; усе б йому швеньдяти по шинках.

К а н д з ю б а. Ось, знаєте, що я вам пораджу: така була в мене перша жінка, п'яниця непросипенна. От же я її і повіз до знахарки; вона й дала їй якоїсь води та й побожилася, що вже, каже, не буде більше пити. (...)

О д а р к а. Та я ж возила, і де то вже не була! Була й у Тишках, була й у Деркачах, у середу аж у Водолагу їздила. Так що ж? Усі в один голос кажуть: «Пороблено та й пороблено». Та, спасибі, уже в Островерхівці ворожка, так та заочі відгадала; каже, що любощів йому дано, та, не вміючи, переборщили. А хто ж то й дав, так навдивовижу! Каже, що дала йому чорнява молодиця, а в неї хата з немазаним верхом. От як в око вліпила! Чи знаєте Грициху — старого Пискавки невістку? Вона, вона йому поробила! Адже ж сама чорнява, та й верх на хаті немазаний. Я ще її, падлюку, буду позивати, щоб не відбивала мужика. Ну, отже ж, то ворожка й дала мені зілля та й каже: «Звари та дай йому якраз на молодий місяць, у глуху північ, як перші півні заспівають». А я, собі на лихо, чи проспала, чи так на мене наслано, що перших півнів не почула, і дала, як другі заспівали. Що ж: як випив, як ускоче, як дерне з хати, та на вулицю, а там як чкурне, так аж ляпотить; та й почимчикував аж у Косолапівку (...). Уже я сама знайшла та насилу додому доволокла. (...)

К а н д з ю б а. Де ж він тепер? (...)

О д а р к а. Ану вже йди сюди, іди!

П р о к і п виходить.

ТЕРЦЕТ

К а н д з ю б а. Послухайте мене. Ось будьмо ми сватами!

О д а р к а. Кажіть, кажіть, у чім? Цьому ми раді самі. (...) Кажіть, а що таке?

К а н д з ю б а. А що? Дочка у вас є?

П р о к і п та О д а р к а. Є, є!

К а н д з ю б а. Така, що треба годувати?

О д а р к а. Хоч сьогодні віддавати.

К а н д з ю б а. Сина маю.

П р о к і п та О д а р к а. Знаю.

К а н д з ю б а. Так віддайте!

О д а р к а. Потурайте! Чи він нам рівня?

П р о к і п. От і треба добувати. Та на вольну швидше чухрати. А де твоя гривня[1]?

О д а р к а (...) *(Кандзюбі)*. Усяк знає, що у вашого сина та клепки немає!

К а н д з ю б а. Тобто як?

О д а р к а. Та так: прибитий на цвіту.

К а н д з ю б а. Тю-тю! Та ще фіть, фіть! Ви діло тут кажіть. Чи віддасте? *(Глузливо.)* Чи нехай ще підросте? Мене ви не держіть.

К а н д з ю б а. А чому ж і не віддати? У нього всього є. (...)

О д а р к а. Як же можна й віддати? Дурний! Його всяк б'є.

К а н д з ю б а. Гай, гай! Говорите не знати про що! (...) Та хоч би й зовсім дурний був, так не взяв його кат, буде багатий після моєї смерті; аж розумній жінці за ним і добре буде. Слава тобі, Господи! Є воликів пар, може, двадцятеро; ходимо в Крим за сіллю і за рибою на Дін та всякую хуру беремо чи в Херсон, чи в Одесу. Є і коров'ят із п'ятнадцятеро, та овечат там чи дві сотні, чи й більше; батраків дома з десяток, та при скотині, скільки є. Буде чим орудувати; перепадатиме копійка. А мій же Стецько та не зовсім і дурний: він, собі на лихо, трошки непам'ятливий та нерозсудливий, та до семи не полічить, та не знає, що рубель, а що гривня (...). Та і яка нужда, що нічого не знає; жінка навчить і всьому толк дасть, та й буде панею жити. (...)

О д а р к а *(із задоволенням слухала його)*. А що, Прокопе, як думаєш?

П р о к і п. Ти думай, а я вже за тобою.

Співають.

К а н д з ю б а. Так будьмо ж ми сватами!
О д а р к а. Цьому ми раді самі.
К а н д з ю б а. Пришлю, пришлю людей,
Свати мої любезні!
Стецька свого пришлю.
П р о к і п. Пришліть, пришліть людей,
Ой сватушко любезний! (...)
О д а р к а. Пришліть, пришліть людей,
Ой сватушко любезний!
Я хустку почеплю.

Обійнявшись, пританцьовують.

О д а р к а. Е! Стривайте лишень: ще треба дівку спитати, як-то вона ще скаже.

К а н д з ю б а. Хіба вона часом і не туди?

О д а р к а. Та таки трошки вередливенька. То скаже: не варіть із салом, а з яловичиною; то м'яса не схоче, а сала забажає; то тараня солона, та що-небудь і вигадує; така вже собі ніжна! То щоб із женихами не стала вередувати.

К а н д з ю б а. Та вона ж не панянка! Нехай вже ті вередують, поки довередуються до свого. Та нічого гріха таїти, тепер усюди така мода: наші мужички — так усе б то за міщан; а міщанка вже й про купця не дуже думає, а щоб вискочити за палатського[2] або за студента! То й гляди: дівують, сердешні, до того, що можна буде ними на Донці греблю загатити. А зі своєю як хочете, а я людей пришлю. Не наробіть тільки бешкету.

О д а р к а. Та не бійтеся, не бійтеся, присилайте-таки старостів; уже ж вона не без розуму, уміє розсудити.

---

[1] *Гри́вня* — 3 копійки, а в деяких місцевостях — 2,5 копійки.

[2] *Пала́тський* — службовець судової палати.

К а н д з ю б а. Спасибі ж за ласку. Ждіть від нас людей по закону, увечері; а я Стецька пришлю, нехай із дівкою... Я щось її не знаю; а як її зовуть?

О д а р к а. Та Уляна ж і досі.

П р о к і п. Та ще й Прокопівна.

К а н д з ю б а. Так нехай мій Стецько з Уляною, як там треба, поговорять; а ви її навчіть, щоб часом не брикалася. Прощавайте до якогось часу (...).

Ява III

О д а р к а й У л я н а.

О д а р к а. (...) Увечері жди старостів, казали, прийдуть.

У л я н а *(манірно)*. Які там старости? Від кого б то?

О д а р к а. Чи знаєш із Харкова Павла Кандзюбу, що чумакує? Він колись до нас заходив із монастиря на Спаса.

У л я н а. От за того старого? Лисого?

У л я н а. Тю-тю, дурна! За Стецька, його сина, коли знаєш.

У л я н а. За того божевільного? Це ще краще! Та він, мамо, зовсім дурний!

О д а р к а. Дурний! Так багатий.

У л я н а. Цур йому з його багатством, коли в нього глузду немає.

О д а р к а. Глузду немає, так багатий.

У л я н а. Як по нашій вулиці йде, то малі діти з нього сміються.

О д а р к а. Нехай сміються, а він собі багатий.

У л я н а. А як прийшов раз до нас на Оснів'янську мойку[1], так там такий із нього регіт був, що вже хазяїн насилу прогнав, щоб ми через нього не гуляли. Це вже побила лиха година та нещаслива, коли за такого йти; неначе всі люди повимирали.

О д а р к а. Так кажу тобі, що багатий! Скільки пар волів чи всякої худоби! У нього будеш у золоті ходити; а помре старий, так усьому добру будеш господиня. Немає на світі луччого щастя, як із дурнем жити! Він тебе не б'є, не вередує; а коли там здуру хоч і налає, так тільки крикни на нього, то він і замовкне. Куди схочеш, підеш; як задумаєш, так і худобою орудуєш. Та що то й казати! Усе не те, що з розумним: немає тобі воленьки — ні погуляти, ні в гарному походити. А сварка, а лайка, а бійка!.. Ось і мій п'яниця: що з нього, що він не дурний? Коли б пак одурів, то я б зраділа.

У л я н а. Та вже, мамо, що хочете, кажіть, а я за того дурня, за того бецмана[2] не піду, та й не піду.

О д а р к а. Нічого вередувати. За такого багатого не підеш, так кого ще тобі треба? (...)

У л я н а. Адже ви знаєте Олексія?

О д а р к а. Якого це?

У л я н а *(сміливіше)*. Коваля. Ось чи пам'ятаєте ви, що доварив вам кочергу, а оце недавно чаплію зробив?

О д а р к а *(згадуючи)*. Еге-ге-ге! Коваль? Знаю. А що? Чи не думає він?

У л я н а *(сором'язливо)*. Атож!

О д а р к а. Нехай собі й у голові не доклада. Чи можна, щоб я за нього віддала? Хіба він тобі казав?

У л я н а. Еге!

О д а р к а. А ти що? А ти йому й не плюнула межи очі?

---

[1] *Мо́йка* — місце й обладнання для промивання і просушування овечої вовни.

[2] *Бе́цман* — телепень, дурень.

У л я н а. От так! А за що?

О д а р к а. Щоб не сікався за нерівню. Чи не думаєш ти за нього?

У л я н а. Атож!

О д а р к а. Та що се ти взяла в голову? Чи він же тобі рівня? Правда, він хлопець добрий, коваль мудрий, усячину зробить, не п'є, з бурлаками не гуляє, як на мене — звичайний, усе правда. Так що ж? Кріпак!

У л я н а. Що нужди, мамо, що кріпак. Пани в нього добрі, про них усюди така чутка йде.

О д а р к а. Та хоч вони й добрі, та пани! Як-таки це можна, щоб тобі з волі та в неволю; була казенна — та підеш у підданство; була городянка — та станеш селянкою!

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці».
Рівненський драматичний театр

У л я н а. Де б я не була, ким би я не стала, то мені й байдуже. Мені за ним буде всюди добре, бо я люблю його!

О д а р к а. А того й не подумаєш, як тебе поженуть на панщину?.. Ох, мені лихо! Мою Улясю та на панщину!

У л я н а. А чим панщина страшна? Так зате не знатимемо ні подушних, ні десятських, ні фонарних[1]; усе то пани за своїх людей платять. Та й на мойці — чи мало там панських? Так усі-то, крий боже, як то хваляться, що як добре за панами жити!

О д а р к а. Та вже ж, Улясю, як собі хочеш, а я тобі мати, так я тобі скажу: скоріше в мене на долоні волосся виросте, ніж я віддам тебе за Олексія. Та вже тут нічого говорити: я вже старому Кандзюбі сказала, щоб сьогодні й старостів присилали.

У л я н а. Ох, мені лихо! Сьогодні?..

О д а р к а. Сьогодні, сьогодні. Чого тут відкладати? Постій же, доню, тут; Стецько прийде, та й поговорите собі любенько; а ти не безумствуй, будь до нього приязна...

У л я н а. Про що з таким дурнем говорити? Я не вмію...

О д а р к а. Потурай! Дівка з парубком аби зійшлися б, а найдуть, про що говорити, а іноді мовчки ще й лучче подружать; я це добре знаю. Посидь же за воротами, а я піду лагодити обідати. *(Іде.)*

У л я н а *(сама)*. Так такая-то моя доленька нещасливая? Так такому-то дурневі достанеться орудувати надо мною? Так такий-то йолоп поглумиться над моєю русою косою? Що мені з його багатства? Казала ж наша паламарка: через золото, каже, сльози ллються. Наварю і борщу, й усякої страви, та як воно буде розведено моїми слізоньками, чи піде ж у душу? Буде й одежа хороша, і постіль біла, та коли стіна німа, з ким буду розмовляти, у кого порадоньку питати? З Олексієм пішла б на край світу, старцевому сухареві буду рада, з калюжі водиці нап'юся, аби він, мій милий, мій голубонько сизий, мій Олексієчко, мені подав! Коли ж горе й біда постигне, то аби він був біля мого серденька, він не дасть мені сплакнути; а як приголубить мене, то й усю бідоньку забуду (...).

---

[1] *Поду́шне, деся́тське, фона́рне* — податки від кількості душ (членів сім'ї), на десятника, на ліхтарі.

Ява четверта

Уляна та Стецько.

Стецько виходить, розкривши рот і размахуючи руками. Побачивши Уляну, зупиняється, сам до себе сміється, прихорошується; підходить і боїться; оглядає Уляну ззаду й із захватом говорить.

С т е ц ь к о. Та й патлата! *(Сміється голосно, підійшовши до Уляни, раптом перестає і, довго подумавши, каже.)* А що у вас варили?

У л я н а *(стоячи на місці, не звертає на нього уваги й із сумом відповідає)*. Нічого! (...)

С т е ц ь к о. Брешеш-бо, як нічого! Батько казав, розпитай її про все. А чорт знає, про що її розпитувати! Я все позабував.

У л я н а. Так піди до батька та й розпитай, коли позабував!

С т е ц ь к о. Так він добре казав, не йди, каже, від неї, поки про все не домовишся.

У л я н а. Немає про що нам домовлятися.

С т е ц ь к о. Як немає про що, коли вже ти за мене йдеш?

У л я н а. Ні, голубчику, цього ніколи не буде.

С т е ц ь к о. А чому не буде?

У л я н а. Тому, що я за тебе не піду.

С т е ц ь к о. А чому не підеш?

У л я н а. Тому, що не хочу.

С т е ц ь к о. Та чому не хочеш?

У л я н а. А не хочу тому, що не хочу.

С т е ц ь к о. Ну, тепер твоя правда. А батько казав, що ти підеш.

У л я н а. Не піду.

С т е ц ь к о. Ну, а батько казав: «Не потурай їй, поженихайся та пісеньку заспівай, то вона й піде». От я і заспіваю:

На курочці пір'ячко рябоє;
Любимося, серденько, обоє.

Приспів

Диб, диб на село,
Кив, морг на нього.
Я не дівка його,
Не піду я за нього.
Ой полола дівчина пастернак
Та сколола ніженьку на будяк.

Приспів

Не так болить ніженька з будяка,
Ой як болить серденько від дяка.

Приспів

Ой, чия ти, дівчино, чия ти?
Чи ти вийдеш на вулицю гуляти?

Приспів

А що? Чи хороша моя пісня?

У л я н а. Така точнісінько, як ти, що нічого й не второпаєш. Ось слухай, яку я тобі заспіваю *(Співає.)*

В мене думка не така,
Щоб пішла я за Стецька.

Приспів

Стецько стидкий!
Стецько бридкий!
Цур тобі, не в'яжися!
Пек тобі, відчепися!
Божевільний!

Не дурна я і не п'яна,
Щоб пішла я за Степана.

Приспів

Лучче впасти мені з дубу,
Чим йти заміж за Кандзюбу.
Лучче мені з мосту в воду,
Чим достатися уроду!

Приспів

А що, Стецю, чи хороша моя пісенька?

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Рівненський драматичний театр*

С т е ц ь к о *(довго дивиться на неї і мовчить, потім раптом вигукує)*. Погана! Який тебе нечистий такої навчив? Як я її розслухав, так вона дуже погана! Для чого ти її співаєш? Га?

У л я н а. Та я тобі й співаю, і кажу, що не люблю тебе й не піду за тебе.

С т е ц ь к о. Так цебто батько збрехав? Ну, ну! Ось тільки скажи йому, що він бреше, то так по пиці ляпанця і дасть. *(Зітхнув.)* Я вже пробував.

У л я н а. Так що ж? То батько твій, а то я тобі кажу, що не хочу.

С т е ц ь к о. Не треба мені твого хотіння, підеш і без нього. Батько ще казав, щоб ти не дражнилася.

У л я н а. А чого мені дражнитися? Я не скотина, нехай бог милує! А щоб я пішла за тебе, то навряд. Я ж кажу, що наше сватання ще вилами по воді писане.

С т е ц ь к о. Ей!.. чи Пріська, чи Домаха, чи як тебе. Послухай та йди. Ось коли б ти вже була моя жінка, та сказала б, що не хочеш за мене, так я б тобі пику побив, як мені батько часом б'є; а то ще тепер не можна. Батько казав, після весілля можна жінку бити скільки хочеш, а тепер не можна. Дарма! Я підожду. А поки ще ласкою прошу: піди за мене!

У л я н а *(убік)*. Що мені з дурнем говорити? Покинула б його, так мати лаятиме. Зостануся та буду його піддурювати.

Ява п'ята

Ті самі й О л е к с і й. Олексій, побачивши їх разом, тихо підходить і підслуховує.

С т е ц ь к о. Оце ж увечері й старостів пришлемо. Чи присилати?

У л я н а. Аякже? Присилай, присилай. *(Убік.)* Побачиш, якого облизня піймають.

С т е ц ь к о. А ніч колупатимеш?

У л я н а. Як то вже не колупатиму? Отак усю поковиряю. *(Дряпає його по обличчю пальцями.)*

С т е ц ь к о *(сміється)*. Бач, яка жартівлива! Але трохи баньок не виколупала. Для чого так робити?

У л я н а. Для того, що я тебе шаную *(тихо)*, як ту собаку рудую!

О л е к с і й *(убік, сумно)*. От тобі й правда на світі! Послухаю, що далі буде.

Олексій розвертається та хоче йти. Уляна кидається за ним. Закохані сваряться. Уляна називає Стецька дурним.

С т е ц ь к о. (...) Та дарма: хоч би й дурний, так хіба не можу женитися? Тут не розуму треба; я вже знаю (...).

Дурнуватість Стецька здається навіть дотепною. Стецько розповідає, як його за дурість не взяли до війська. Такий дурний був, що не міг пальців на руках перелічити!

С т е ц ь к о. (...) На якого гаспида так багацько пальців? Еге? А я знаю. Ось, бач, Уляно! Як би ти з одним пальцем і склала собі дулю? (...)

Головне для Стецька — це поїсти. Він так про себе й каже:

— *Я б і вдень, і вночі усе б обідав.*

Олексій нарешті з'ясовує, що Уляну силоміць віддають заміж за Стецька. Він б'є його, щоб той відмовився від дівчини. Стецько плаче, його втішають кашею.

ДІЯ ДРУГА

Відставного солдата Осипа Скорика запросили бути старостою — сватати Уляну. Олексій у розпачі, не знає, що робити. Скорик упізнає в Олексієві свого небожа. Дядько розказує про мандри під час військової служби, хизується, що багато побачив різних країн. Усі його поважають. Олексій просить дядька допомогти йому одружитися з Уляною, а Стецькові, навпаки, перешкодити. Скорик каже, що сватати Уляну він усе ж таки піде, бо вже погодився, проте так усіх обведе, що Уляну віддадуть не за Стецька, а за Олексія. Просив лише почекати до завтра.

Стецько сперечається з Олексієм. Олексій просить Стецька відступитися від Уляни, мовляв, загине вона за нелюбим. Але Стецько чинить спротив тому, що батько його битиме, якщо він не захоче женитися, адже багато дівчат Стецькові відмовили через його дурість.

Виходить Прокіп. Він хоче потай від дружини вислизнути з подвір'я в шинок. Прокіп дізнається, що в Стецька є гроші, і тягне його із собою.

Олексій сподівається, що Прокіп засяде в шинку зі Стецьком. Може, вони просидять до вечора, тоді сватання не відбудеться, бо ні жениха, ні батька нареченої не буде.

З'являється Одарка. Олексій благає її не віддавати доньку за нелюбого дурня, присягається все життя любити дружину та шанувати тещу. А Одарка йому відповідає:

— *Я й сама тебе люблю, мов рідненького сина. Та як же за тебе віддати? Ти, на лихо, кріпак! Та й за Кандзюбенка як не віддати? Хоча дурний — міри немає, але багатий. Якби не його худоба, не бачити б йому моєї донечки!*

Гірко Олексієві: усе у світі вирішують кляті гроші. Уляна погрожує вкоротити собі віку, якщо мати присилує її вийти заміж за Стецька, але Одарка немов не чує. З'явився Стецько. Прокіп так швидко побіг до шинку, що огрядний Стецько не міг його наздогнати. Жбурнув старому гроші та повернувся, тільки по дорозі заблукав, бо дурний, але все ж таки дістався до хати. Останню надію втратив Олексій: не напився Стецько, не загубився хоч би до завтра. Буде сватання... Олексій вирішив піти в солдати, щоб не бачити, як його дівчину дурний Стецько до вінця поведе.

ДІЯ ТРЕТЯ

Прокіп лежить на лаві й спить. Одарка будить його. Прийшов Олексій і сказав, що він уже заспокоївся і хоче поговорити з Уляною, щоб її на розум навести. Одарка виводить заплакану Уляну. Олексій устигає їй щось прошепотіти.

Ява третя

Скорик і Тиміш входять; у першого під пахвою житній хліб. **Стецько** в новій свиті й дуже великих чоботах, прихорошується, не знімаючи нової високої шапки.

С к о р и к (*тихо Тимошеві*). Ти ж, товаришу, у походах не бував, світу не бачив і нічого не знаєш, так у речах не суйся за вмілими, а чекай команди та тільки підтакуй. От і весь пароль. (*Стецькові тихо.*) Та зніми ж шапку, новобранцю! (*Підходять.*)

П р о к і п (*дуже поважно*). А що ви за люди й відкіля бог приніс?

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Рівненський драматичний театр*

С к о р и к *(так само поважно)*. Прежде усєво позвольте во фрунт стать і без темпов вам честь віддать, а просто поклонитися і добрим словом прислужитися. Послухайте нас, а потім уже буде від вас наказ. (...) Ось вам хліб святий у руки *(Подає хліб.)* Пожалуйте.

Т и м і ш *(кланяючись)*. Так-таки, так.

П р о к і п *(узяв хліб, цілує і кладе біля свого)*. Хліб святий приймаємо, а вас послухаємо; коли ж ваша річ не до діла, то не треба і вас, і вашого хліба. Сідайте, люди добрі. Може, здалека ідете? *(Старости сідають, садять біля себе Стецька.)* А відкіля ви, панове, з якої землі?

С к о р и к. Ми із землі дальної, коли чули, аж із Франції.

С т е ц ь к о. Уже й видно — москаль, зараз і збрехав. Ми притьмом із-за Харкова. *(Тиміш його стримує.)*

П р о к і п. Що ж то за земля? Чи далеко вона відсіля?

С к о р и к. Не близько. Іще аж за Москвою буде верстов сто.

Т и м і ш. Так-таки, так.

П р о к і п. Крий боже, як далеко! Мабуть, на кінці світу! Туди ворон нашої кості не занесе! Хороша ж сторона?

С к о р и к. Сторона важная! Туди й з усього світу господство з'їжджається пожить, погулять. (...) А ось із нами яка була історія, просимо послухати. Раз у прошлом году були ми в поході, у дикому народі. Сімдесят городов разорили, тридцять полонили, а один траншеями осадили. А в цьому городі якраз сидів ось цей *(указав на Стецька)* дикий князь. Войсько його штурмує, а він знай собі бунтує, піднімає угору плечі й говорить такі речі: «(...) Потіште мене тим, віддайте мені або птицю, або чорную куницю, або красную дівицу, яку у вас заберу й до себя приведу». Генерал нас позвав і сказав: «Ти, Осипе Скорик, по всьому світу побував, усю Туреччину пройшов, ти з ним піди й у Німецію зайди». (...) Ось ми пішли, тридцать государств пройшли, а таке диво не найшли. (...) Усе йшли, ішли й учора в єтот город, — как завьотца, не знаєм, — прийшли; тут разом пала нам пороша...

С т е ц ь к о *(усе уважно слухав)*. Бов, бов, бов! То по москалевій брехні дзвонять. Яка літом пороша?

С к о р и к *(до нього з великим серцем)*. Мовчи, шпийон! Не дасть закону сполнить.

С т е ц ь к о *(тихо)*. Дарма, бреши, бреши; до чого-то воно дійдеться.

С к о р и к. Як упала пороша, і на пороші слід побачили й слідкувати стали. Наш дикий князь тотчас по сліду узнал і як обпечений закричав: «Вот моя ні птиця, ні чорная

куниця, а красная дівиця!» (...) От ми по сліду й пішли та до вашово дому прийшли. Тепер ми собі розсуждаєм: певно, наша ні птиця, ні куниця, а красная дівиця у вас у хаті, тут її і получить бажаєм. А на цій мові будьте всі здорові. Нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець.

Т и м і ш. Так-таки, так.

С т е ц ь к о. Бач, куди карлючка закандзюбилася! До чорта хитрий москаль!

П р о к і п. Що се за напасть така? Відкіля се ви, панове французи, таку біду на нас накликаєте? І якого нам дикого князя поставляєте? Що воно таке є, кажіть? Щоб нам нашого не втопить.

С к о р и к. Е, хоч наш князь і дикий, одначе він штукар великий! Як на світ родився, то іще із собою не бився; коли ж ляже спати, так від нього й слова не слихати; і таки з худоби дещо має, і коли обідає, зуби не позичає, а своїми кусає; від води ні разу п'яний не буває, і ніколи в себя грошей не крав; у компанії знає честь, свічок і сала не їсть; ум і розум за ним ведеться, він на стіну не дереться. Тепер ви розмишляйте, а нам відповідь давайте.

О д а р к а *(Уляні, що стоїть нерухомо).* Колупай швидше піч, колупай!

П р о к і п *(подумавши, поважно).* Ось що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося; а щоб ви нас не порочили, буцімто ми передержуємо куниці або красній дівиці, так ми вас пов'яжемо. Чи так, жінко?

О д а р к а *(весело та ласкаво).* Роби, як знаєш. Ти батько й нам усім голова: як скажеш, так і буде.

П р о к і п. Еге! Дочко, а годі піч колупати, давай чим оцих французів пов'язати.

С т е ц ь к о *(злякавшись).* Ану, ану, до чого дійдеться, то я і навтікача.

О д а р к а *(підходить до Уляни, весело).* Іди ж, іди. Чуєш, що батько велить? Може, нічого не придбала та вже й соромишся. Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, в'яжи ж хоч валом. Ану, лишень, що в тебе там є? *(Тягне її проти волі.)* Та йди-бо, ще й опирається.

С к о р и к *(підійшовши, утримує Одарку).* Стій! Робиш темпи, без флігельманта. Коли не знаєте порядку, питайте бувалих. Спочатку треба виконати закон. Ми все знаєм: бачили, як це роблять у Франції, у Туреччині. Ось що: сідай, мать. А ти, дівко, поклонися батькові й матері тричі, дякуй за хліб, і сіль, і за науку й проси благаславення на добре діло. (...) *(Сідає.)*

Т и м і ш *(усе повторює).* Так-таки, так.

С к о р и к *(Уляні).* Кланяйся ж у ноги, без темпів, по слову. *(Уляна, заливаючись сльозами, кланяється в ноги тричі, а Скорик примовляє.)* Раз, другий, третій.

П р о к і п *(коли вона йому кланяється).* Та буде ж, буде, та годі ж, годі.

С к о р и к. Ну, тепер матері: раз, другий, третій.

У л я н а *(уклонившись утрете, залишається перед матір'ю на колінах і гірко плаче, тримаючи її за руку).* Ненечко моя ріднесенька! Лебідочко... перепілочко! В останній раз прошу тебе: не топи свого дитяти!.. Дай мені на світі пожити!..

Олексій стоїть осторонь і, зворушений, витирає сльози.

О д а р к а *(крізь сльози).* Годі ж, Улясю, годі, донечко! Устань же, кажу тобі. Цього вже не буде. Давай там, що є. *(Бачачи, що Уляна не встає, починає сердитися.)* Та кажу ж тобі, що давай. От тільки не винесеш, то я тебе зроду не била, а тут за патли потягну.

Т и м і ш. Так-таки, так.

У л я н а *(у відчаї).* Боже мій милосердний! *(Іде, звертаючись до Олексія.)* Тепер, Олексію, прощай на віки вічні! *(Іде, заливаючись сльозами.)*

О д а р к а. Дурна, дурна! Так і я не хотіла за свого Прокопа, на стіну лізла; а далі — і нічого.

С т е ц ь к о. Еге! Воно так: спершу не хоче, а далі й сама захоче.

Уляна виносить на дерев'яній тарілці два вишиті рушники, навхрест складені, підносить спочатку до Скорика та кланяється. Коли він бере, вона другий підносить Тимошеві й, відійшовши вбік, плаче.

С к о р и к *(узяв рушник, устає і кланяється, тримаючи його в руках)*. Спасибі батьку й матері, що своє дитя рано будили й доброму ділу учили. Спасибі й молодій, що рано вставала, тонко пряла й гарні рушнички придбала!

Т и м і ш. Так-таки, так.

С к о р и к *(Тимошеві)*. Ану, товаришу, зав'яжи мене, а я тебе. *(Один одному зав'язують рушники через плече.)* Ось так: щоб не зводили на людей напраслини. (...) *(Сідають на свої місця.)* (...)

С т е ц ь к о. А князя і забули? Хоч би тобі на сміх чим-небудь обплутали.

О д а р к а. Давай же, Улясю, хустку молодому.

П р о к і п. Ну-бо, ну-бо, мерщій; пора частувати.

У л я н а *(заламуючи руки)*. Уже ж, матінко, що хоч роби зі мною: лай, бий, хоч до смерті вбий, а не дам нелюбу хустки!..

О д а р к а *(скочивши до неї)*. Та що се ти, Уляно? Чи на тебе біс напав, чи що? Кінчай діло, кажу тобі!

У л я н а. З місця не піду, хоч убийте!

С т е ц ь к о. Та чого ти їй у пику дивишся? За патли та в потилицю!

Т и м і ш. Так-таки, так.

О д а р к а *(розсердившись)*. Та що се ти задумала? Як се можна хустки не давати? За якого ж ти гаспида рушники подавала? Та я з тебе дух виб'ю!.. Та я не подивлюся, що ти молода...

С к о р и к *(підійшовши, розводить їх)*. Стій, мати. *(Подивившись Уляні в очі.)* Наслано, я вам кажу, що наслано; та не побоїмося насипки, уміємо відіслати. (...) Скажу французьке слово, так проженемо хоч яку насилку. Пішли сюди, у куток. Не смій ніхто підходити до нас. *(Відводить Уляну вбік і говорить із нею. Вона веселішає.)*

О д а р к а. Наслано! Ох, мені лихо! А хто б то й наслав? Чи не врагова Сосюрчиха? Так і є. Колись на базарі полаялися з нею, та і похвалилася: «Я тобі, — каже, — віддячу». А вчора я бачила, що все біля двору снувала, чи збирала що, чи підкладала, а я й байдуже! От же таки й віддячила!

С т е ц ь к о *(голосно позіхає і потягується)*. Цур йому, цьому сватанню: яке довге! Коли б швидше спати!

У л я н а *(вислухавши все від Скорика, вибігає радіючи)*. Зараз, дядьку, зараз. (...) *(Уляна, весела, рум'яна, виносить приготовлене нею і покрите складеною шовковою хусткою, підносить до Стецька й кланяється.)*

С т е ц ь к о *(з радістю встає, засукує рукави й, не взявши ще, звернувшись до батька й матері, кланяється і каже, перериваючи сміхом)*. Спасибі матері... що вчила батька спати... та будила... прясти...

Поки він говорив, Олексій узяв хустку й хутко зачепив її за пасок. А Стецько, проговоривши, хапає, не дивлячись, великого гарбуза. Стоїть здивований, розкривши рот, і тримає його перед собою. Уляна кидається до Олексія.

О л е к с і й. Тепер ти моя на віки вічні!

У л я н а. Не покину тебе до смерті!

О д а р к а. Що це, що це таке? Що це?

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Рівненський драматичний театр*

С т е ц ь к о *(затуливши Олексія та Уляну, підносить їй близько до обличчя гарбуз)*. Гарбуз! Хіба повилазило? Ось бач, хоч покуштуй!

О д а р к а *(спантеличена, стоїть із піднятими руками)*. Що це таке? Та це нас обморочено!

О л е к с і й *(кидаючись до неї)*. Ні, матусенько, це не морока, це правда святая, хоч перехрестися. Таке моє щастя: мені досталася хустка, а врагу моєму — гарбуз.

С т е ц ь к о. Так поміняймося.

У л я н а *(також кидаючись до матері)*. Матусенько, моя ріднесенька! Божая воля на те, щоб я пожила ще на світі. Благослови ж мене й мого Олексія!

С т е ц ь к о. Поблагослови їх оцим гарбузом по потилиці.

О д а р к а *(розгнівано)*. Щоб я вас благословила? Нехай вас цей та той благословить. Не буде цього, не буде...

Т и м і ш. Так-таки, так.

П р о к і п. Та ну-бо швидше благословляй.

О д а р к а *(кричить)*. І ти, п'янице, туди ж? Знай свою вольну, а в моє діло не мішайся; тебе не довго то й битиму. А вас от як благословляю: тебе, проклятий халахуре, волоцюго, поблагословлю тією чаплією, що мені на лихо скував. Усю на тобі потрощу, та в придачу трясцями, та болячками, та стонадцять куп лихорадок. А тобі весь гарбуз розтовчу на голові, усі патли тобі пообриваю, коси твої вирву, та таки зі Стецьком обвінчаю, обвінчаю, таки обвінчаю! А ти, пройдисвіте, вон із моєї хати! Подай лишень хустку сюди; подай, подай, подай... *(Задихається від гніву й хоче відібрати хустку в Олексія.)*

С к о р и к. Тр-р-р-р! Тр-р-р-р! Тр-р-р-р! Настоящий огонь. (...) *(Стає між Одаркою та Олексієм.)* Послухай, паньматко, мене, бувалого...

О д а р к а. Не хочу, не хочу нічого слухати...

С к о р и к. Та послухай...

О д а р к а. Нехай віддасть хустку Кандзюбенку, а сам віється з хати та щоб мого двора не знав!

С к о р и к. Так цить же, кажу тобі. Зараз кобилою станеш, як тільки скажу французьке слово.

О д а р к а *(злякавшись, стуляє рота)*. Ох, мені ж лихо! Не буду ж, не буду!

С т е ц ь к о *(радо)*. Ану, ану, зроби її кобилою; я ще не бачив, як чоловік звірякою перекидається. Так коли б ще заіржала, то-то б сміху було.

С к о р и к *(Стецькові)*. Мовчи й слухай командних слів. Не бісися, Одарко, і поблагослови своїх дітей.

О д а р к а. Як собі хочете, біситися не буду й благословляти не хочу. Нехай віддасть хустку. Я в нього з горла видеру…

С к о р и к. Не шуми! Послухай толком. Ось скільки я земель не пройшов, був у Франції, у Німеччині, у Туреччині, та ось і до вас прийшов…

С т е ц ь к о. А за Харковом що був, так і не кажеш?

С к о р и к *(погрожує йому)*. Смирно! Ну, так в усіх землях такий закон: кому дана хустка, той і жених, кому піднесуть гарбуз, ось як би нашому Кандзюбенку, той іде вон. Це вже споконвіку так, і закону змінити не можна. А хто від цього закону відступиться, тому гріх смертельний і на скотину падьож буде.

О д а р к а. Та в нас ні волика, ні коровки. Усе мій старий попропивав, нікому й здихати. (…)

С т е ц ь к о. Ану, ану, до чого-то воно йдеться?

С к о р и к. (…) Чому ти не хочеш віддати дочку за Олексія? Хлопець важний, розумний, роботящий, та ще ж і племінник мій.

О д а р к а. Так кріпак (…).

П р о к і п. Так чого тут і думати? Не переч, Одарко!

О д а р к а. Але стривай лишень!.. Так бач, пане старосто, у Кандзюбенка худоба… Серце болить, як згадаю!..

С к о р и к. (…) Добре, ми вміємо й із цим справитися. А поставте сюда ослінчик. *(Виконують.)* Так. Тепер візьми миску чотирма пальцами й принеси сюда.

О д а р к а. Ох, мені лихо! Чи не будете ворожити?

С к о р и к. Нічого не бійся, це не ворожба, треба з тебе зняти вроки (…). Зніму, щоб ти від них не зачахла.

О д а р к а *(низько кланяючись)*. Ох батечку, голубчику! Робіть швидше, що знаєте; так і чую, як мене з-за плечей бере. Так миску вам подати?

С к о р и к. (…) Тепер, Одаріє, лий у миску воду та приговорюй французьке слово голосно: плюх, плюх, плюх! *(Одарка зробила, примовляючи.)* Тепер візьми з турецької церкви свічечку, засвіти; неси сюди, та не погаси, а то тільки тобі й на світі жити. *(Одарка вся тремтить, приносить запалений восковий недогарок.)* Дай сюда. *(Приліплює його до миски.)* Тепер усі зажмуртесь і ніхто не ворушіться. Ну… починається наше діло… Гу!.. А самого так лихорадка й б'є. (…) Одаріє, народжена, хрещена, вінчана!.. Скажи… як тобі: чи з плечей бере, чи в очах рябить?

О д а р к а *(тремтячи)*. Та… із-за… плечей… і в очах…

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Рівненський драматичний театр*

С к о р и к. Французькі, по всьому бачу, що французькі вроки (...). Однак справимся (...). Бонжур, мадам Одаріє, знято! Як прийшло, так і пішло. Вітаю, мадам Одаріє! (...)

О д а р к а *(опритомнівши).* Чому ж там і зостатися, коли я сама бачила, як усе повиплигувало геть!

С к о р и к. От так же, Одаріє, повиплигує і вся худоба Кандаюбина з твоєї пам'яті, як ти цю воду вип'єш, п'ючи щоденно по наперстку, натощак. (...) А наші молоді, як будуть любитися та дружно жити, та, не лінуючися, робити, так зберуть іщо больше, ніж у Стецька. (...)

О д а р к а. О, спасибі ж тобі, пане старосто! Таки як руками зняв. Тепер мені не тільки що Стецька, та й усієї його худоби нічогісінько не жалко. А Олексія вже полюбила, мов ріднесенького сина. Ходіте ж, діточки, сюди. *(Обіймає Олексія та Уляну.)* Будьте ж здорові, як вода, а багаті, як земля, а красиві, як весна!

С к о р и к *(вигукує).* Ура! Наша взяла!

С т е ц ь к о *(замисливщись, злякався).* Тю, на твою голову. Ще й весілля не було, а він уже й гука. Оттака-то московська віра!

С к о р и к. Тепер, товаришу, давай знак сюди. *(Пов'язує рушник.)* Спасибі ж вам, сватове, за ваше паслушаніє і любов. Тепер треба виконати закон і закончити діло. Сідайте ж ви тут. *(Умощує старих на їхні місця.)* А ми, товаришу, тут. А молоді стійте.

С т е ц ь к о *(сідаючи біля старостів).* А князь осьдечки сяде.

С к о р и к *(зводить його).* Ні, брате. Минулося твоє князівство! Али сядь, али вон пайди. Нуте ж, скажем законне слово: панове сватове!

П р о к і п та О д а р к а *(разом).* А ми раді слухати.

С к о р и к. Що ви хотіли, те ми зробили (...).

О д а р к а. Просимо на хліб, на сіль і на сватання!

Приходять **п о д р у г и У л я н и**, починаються танці, співи та веселощі.

Гра «Так — ні».

1. Події комедії «Сватання на Гончарівці» відбуваються в XIX столітті.
2. Одарка вважає, що для її дочки важливіше матеріальне забезпечення, а не особисте щастя.
3. Стецько по вуха закоханий в Уляну.
4. Олексій працює ковалем.
5. Прокіп увесь час мріє бути «на вольній», бо тяжко жити кріпаком.
6. Скорик — дядько Олексія.
7. Скорик розмовляє українською літературною мовою з вкрапленнями діалектизмів.
8. Слова *«Та ну-бо швидше благословляй»* належать Олексієві.
9. За старостів Кандзюба взяв Скорика й Тимоша.
10. Твір закінчується благословенням Уляни й Олексія, піснями та танцями.

До речі...

1958 р. Київська кіностудія імені О. Довженка екранізувала комедію Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Головні ролі зіграли *Микита Ільченко* (Прокіп), *Нонна Копержинська* (Одарка), *Алла Ролик* (Уляна), *Ігор Жилін* (Олексій), *Михайло Крамар* (Стецько).

Режисер — *Ігор Земгано*.
Композитор — *Кирило Стеценко*.

4. Комедія, конфлікт, водевіль.

Драматичні твори призначені для постановки на сцені. У них дійсність зображено через висловлювання та дії самих персонажів (дійових осіб). Текст драми поділяють на дії, а їх на яви — сцени з певним складом виконавців ролей. Основні жанри драматичних творів: власне драма, комедія, трагедія, трагікомедія.

Коме́дія — драматичний твір, у якому засобами гумору й сатири розвінчують негативні суспільні та побутові явища, розкривають смішне в навколишній дійсності чи людині. Центром уваги в комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» стають родинне життя персонажів, їхні побутові взаємини.

Конфлі́кт — це основа драматичного твору, він є рушійною силою, що визначає розвиток драматичної дії як основний засіб розкриття характеру. Конфлікт у драматичному творі проявляється в зіткненні протилежних сил, боротьбі за досягнення мети, подоланні перешкод. У комедії «Сватання на Гончарівці» — соціально-побутовий конфлікт: Прокіп та Одарка хочуть одружити свою доньку Уляну із заможним, але нерозумним Стецьком, якого дівчина не любить, вона його зневажає і відкрито з нього кепкує. Через розв'язання цього конфлікту розкриваються характери головних героїв / героїнь — Прокопа, Одарки, Олексія, Уляни та Стецька.

Водеві́ль — різновид легкої комедії з куплетами, які виконують під музику. Водевілю притаманні анекдотична ситуація в основі сюжету, нагромадження випадковостей, дотепні діалоги, словесні каламбури, танці та куплети. Комедія «Сватання на Гончарівці» наділена водевільною інтригою, де характери героїв / героїнь розкриваються в різножанрових музичних номерах.

5. Завдання.

1. **НЕПРАВИЛЬНИМ** є твердження, що твір «Сватання на Гончарівці»
   - **А** за визначенням автора — малоросійська опера
   - **Б** у своїй композиції містить багато пісень
   - **В** присвячений Миколі Лисенкові
   - **Г** складається з трьох дій

2. На світлині зображено фрагмент комедії, який є її
   - **А** зав'язкою
   - **Б** розвитком дії
   - **В** кульмінацією
   - **Г** розв'язкою

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці». *Рівненський драматичний театр*

3. Визначте дійових осіб за їхніми репліками.

	Репліка		Дійова особа
1	*«— Є воликів пар, може, двадцятеро; ходимо в Крим за сіллю і за рибою на Дін, і всяку хуру беремо, чи в Херсон, чи в Одесу».*	**А**	Прокіп
2	*«— Ні, матусенько, це не морока, це правда святая, хоч перехрестись. Таке моє щастя: мені досталася хустка, а врагу моєму — гарбуз».*	**Б**	Скорик
3	*«— Батько казав, після весілля можна жінку бити скільки хочеш, а тепер, не можна. Дарма! Я підожду. А поки ще ласкою прошу: піди за мене!»*	**В**	Олексій
4	*«— От так же, Одарє, повиплигує і вся худоба Кандзюбина з твоєї пам'яті, як ти цю воду вип'єш, п'ючи щоденно по наперстку, натощак».*	**Г**	Стецько
		Д	Кандзюба

4. Які ознаки має драматичний твір? Назвіть найвідоміших драматургів XIX ст.

5. Що таке *водевіль*? Доведіть на конкретних прикладах, що «Сватання на Гончарівці» має ознаки водевілю.

6. Що таке *конфлікт у драматичному творі*? У чому полягає конфлікт комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»?

7. Визначте проблеми, порушені в комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Чи актуальні вони в сучасному суспільстві?

8. ***Літературний диктант.***

1. Літературних родів три: лірика, епос і … .
2. У репліці Одарки *«Скоріше в мене на долоні … виросте, чим я віддам тебе за Олексія»* пропущено слово … .
3. Відставний солдат має прізвище … .
4. Основні події твору відбуваються у дворі … (ім'я господаря).
5. Слова *«так-таки, так»* постійно повторює … (ім'я героя).
6. Події твору відбуваються неподалік великого міста … (назва міста).
7. Вийти зі складної ситуації Уляні й Олексієві допоміг / допомогла … (ім'я героя / героїні).

9. ***Інсценізація.*** Підготуйте в групах фрагмент комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».

10. **Домашнє завдання.**

1. Охарактеризуйте кожну дійову особу комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» двома-трьома реченнями *(письмово)*.
2. Створіть цитатний диктант із реплік дійових осіб комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».
3. Дослідіть географічні назви Лопань, Гончарівка, Заїківка, Холодна гора. Знайдіть про них інформацію в інтернеті, підберіть відповідні зображення та оформте матеріал як презентації в «PowerPoint».
4. Створіть буктрейлер або рекламний допис для соцмережі за комедією Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці».

Подумайте й розкажіть

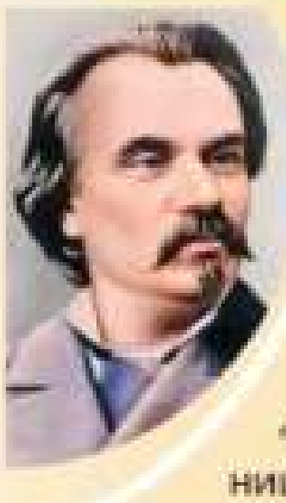
- Яка сцена комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» вам видалася найкумеднішою?
- Чи сподобався вам жанр комедії-водевілю? Чим саме?
- Які ознаки тексту комедії «Сватання на Гончарівці» свідчать про те, що вона призначена для постановки на сцені?

§ 39–41. КОМЕДІЯ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ»

Про що ви дізнаєтеся?

- Яким був Київ у другій половині XIX ст.?
- Чи можна бути закоханим одночасно у двох дівчат?
- Чим закінчиться афера шлюбного шахрая?

Михайло Старицький (1839–1904) народився в селі Кліщинцях Полтавської губернії (нині Черкащина).

Письменник, театральний діяч. *Найвідоміші твори:* п'єси «За двома зайцями», «Не судилось», «Талан», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

1. Про Михайла Старицького.

Михайло Старицький рано залишився без батьків, тому на виховання його забрав дядько В. Лисенко. Як людина інтелектуальна й обдарована, він дав Михалові освіту, прищепив інтерес до історії та народної творчості. Після здобуття початкової освіти хлопчика відправили на навчання до Полтавської гімназії, яка в ті часи була однією з найкращих.

1858 р. разом із троюрідним братом Миколою Лисенком юнак вступає до Харківського університету, згодом вони переводяться до Київського університету.

1861 р. М. Старицький повернувся в рідні Кліщинці та вступив у володіння батьківською спадщиною. Тоді він по-справжньому закохався в селянку Степаниду, якій присвятив рядки:

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна:
Ясно, хоч голки збирай...
Вийди, коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Згодом ця пісня стала народною. Однак дівчина відмовила М. Старицькому, бо вже була заручеою. Це був великий удар для закоханого молодого чоловіка, його серце не витримало, і він захворів. Ви́ходила його кароока Софія — сестра Миколи Лисенка. Дівчина була закохана в Михайла. Між молодими спалахнуло кохання, і вони побралися, незважаючи на незгоду родичів, адже дівчина доводилася Михайлові троюрідною сестрою. Шлюб виявився міцним, щасливим і багатим на дітей.

Михайло присвячує себе літературній творчості, публікує перші вірші під псевдонімом Гетьманець. Разом із М. Лисенком створює перший аматорський театральний гурток. Згодом М. Старицький долучається до організації однієї з перших українських професійних труп[1] — колективу, відомого як «Театр корифеїв».

Софія Старицька

[1] Першим професійним українським театром був Театр української бесіди (1864–1924), який іноді називають театром Стадника (*Йосип Стадник* — актор, режисер, перекладач, театральний діяч).

1893 р. через серйозну хворобу серця М. Старицький залишає трупу й займається літературною творчістю. Одна з найвідоміших його п'єс — комедія ***«За двома зайцями»*** (перероблена п'єса І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках»). Саме з нею ми й пропонуємо вам ознайомитися.

До речі...

Микола Лисенко — відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог. Він автор музики гімнів «Молитва за Україну» та «Вічний революціонер», опер «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» та ін. М. Лисенко створив численні аранжування народної музики для голосу й фортепіано, для хору, а також поклав на музику багато творів Т. Шевченка.

М. Лисенко

2. «Якщо гнатися за двома зайцями, то ...»

Гнатися за двома зайцями — означає намагатись одночасно здобути успіх у двох справах. Які ж ці справи в художньому творі, що ви зараз розпочнете читати? Любовна й грошова... Чи вдасться київському франту Голохвостову спіймати двох зайців? Про це ви дізнаєтеся, прочитавши комедію М. Старицького.

ЗА ДВОМА ЗАЙЦЯМИ

Комедія з міщанського побуту зі співами та танцями в 4-х діях

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Прокіп Свиридович Сірко — міщанин, має крамницю;
Євдокія Пилипівна — його дружина;
Проня — їхня дочка;
Секлета Пилипівна Лимариха — сестра Сірчихи, перекупка;
Галя — її дочка;
Свирид Петрович Голохвостий — промотаний цилюрник;
Настя, Наталка — подруги Пронині, манірні;
Химка — наймичка в Сірків;
Пидора — поденщиця в Лимарихи;
Степан Глейтюк — був наймитом у Лимарихи, тепер слюсар;
Марта — бублейниця | гості в Лимарихи;
Устя — черевичниця |
Меронія — живе при монастирі;
Два баси;
Йоська — жид;
Квартальний, катеринщик, міщани та люд.

ДІЯ ПЕРША

Глибокий яр. Під горою наліво гарненький будинок Сірків із садком; за ним паркан і знову якийсь садок і будинок, направо — гора, паркан, а далі яр. На дальній горі видно Київ. Вечір.

Вихід I

(...) Прокіп Свиридович. Та так, так... А наградив-таки нас Господь дочкою — розумні!

Євдокія Пилипівна. І вже! Що розумні, так на весь Подол! Так не жалували ж на їх і грошей: у який кошт та наука ввійшла — страх! Скільки отій мадамі до пенціона переплачено!

Прокіп Свиридович. А за який час? Довго там побула?

Євдокія Пилипівна. Мало хіба? Аж три місяці! Ти б уже хотів свою рідну дитину запакувати в науку — на муку, аж до загину!

Прокіп Свиридович. Я не про теє: мені ті пенціони й не до смаку, а коли гроші за рік заплачено, то треба було б принаймні за їх одсидіти!

Євдокія Пилипівна. Грошей шкода було, а дитини то ні, що за три місяці змарніла та знівечилася, хоч живою в труну клади! Там уже мало того, що науками вимучили, вимордували, та ще й голодом морили! Дитина не видержала й утекла! (...)

Вихід II

Міщани, міщанки й хор.

Хор *(за коном, але ближче)*.

Твоя пісня дуже гарна,
Гарно ти співаєш:
Ти щасливий, спарувався
І гніздечко маєш.

Через кін переходить кілька пар — дівчата з хлопцями й самі дівчата; за останніми йде Голохвостий у циліндрі, піджаці, рукавичках. Позалицявшись, одскакує до інших.

Голохвостий *(до себе)*. А славні тут дівчатка-міщаночки, доложу вам: чистоє амбре! Думав, що знайду між ними ту, що коло Владимира бачив, — дак нема, а вона, здається, із цього кутка. От пипочка, що просто тільки — а-ах та пере-ах! Одно слово — канахветка, только смокчи! Трохи чи я даже не улюбився у єйо, чесне слово: просто з голови не йдьоть... Господи! Що ж це я? Чи не проґавив за нею главного предмета — Проні? От тобі й на! Побігти шукать. *(Пішов хутко яром направо.)*

Хлопці, хор *(входять на передній кін)*.

А я бідний, безталанний,
Без пари, без хати;
Не довелось мені в світі
Весело співати!

Здалеку чути, що другий гурт співає цю ж пісню.

1-й бас. А в нас баси кращі... у них як побиті горшки!

2-й бас. Або як старі циганські решета!

Усі *(сміються)*. А справді!

Хлопець. А який тепер хор найкращий? Чи семінарський, чи братський?

1-й бас. Звичайно, братський.

2-й бас. А я кажу — семінарський.

1-й бас. Ба брешеш!

2-й бас. Ба не брешу! У семінарському хорі сам Тарас як попре горою — го-го-го! Або Орест як посуне октавою — гур-р-р, аж гори дрижать!

1-й бас. А в братському Кирило чого варт!

2-й б а с. Ну, що ж? Кирило, та й годі.

1-й б а с. Ет!

С т е п а н. А хто, по-вашому, панове, розумніший у Києві: чи семінарист, чи академіст, чи університант?

Х л о п е ц ь. Голохвостий!

С т е п а н *(регоче)*. Ото ушкварив!

1-й б а с. Попав пальцем у небо!

Д е х т о. Найшов розумного на смітнику! Ха-ха!

Х л о п е ц ь. А хто ж розумніший за його? Говорить по-ученому, що й не второпаєш!

С т е п а н. Чи ти часом не загубив якої клепки?

Х л о п е ц ь. Чого ти присікався?

С т е п а н. Дивіться, люди добрі, якщо по-свинячому хрюкає, то й розумніший, значить!

Д р у г і. Чого ж, справді, сміятися? Голохвостий, таки не взяв його кат, розумний, освічений; таки паном діло, і ходить, і говорить по-панському!

С т е п а н. Оввa! Не бачила розкошів свиня, то й саж за палац здався!

Д е х т о. Та годі вам за чортзна-що змагатися!

С т е п а н. І то правда, пху!

Д е х т о. Од міщан одстав, а до панів не пристав.

С т е п а н. Та як же! Натягне штани-галанці, узує чоботи на рипах, та ще напне на голову капелюх, і дметься, як шкурат на огні! Які були в батька гроші — процвиндрив, а тепер що на ньому, то й при ньому!

1-й б а с. А так: батько його, було, на базарі голив і кров пускав, банки ставив, то й копійка водилася, а він уже, бач, і цилюрню по-модньому...

С т е п а н. Не знаю, чи голить других, а що себе обголив — то так!

1-й б а с. А який ласун до дівчат, як зводить усіх — біда!

2-й б а с. Та то ж через теє Степан на нього й гори верне.

Д е х т о. Боїться, значить, щоб не відбив дівчини.

С т е п а н. Одбив би я йому печінки!

Д р у г і. О! Він хваткий!

1-й б а с. А в тебе вже є коханка?

С т е п а н. Що ти їх слухаєш? Верзуть теревені!

Д е х т о. Єсть, єсть...

1-й б ас. А хто?

Х л о п е ц ь. Галя Лимаришина.

1-й б а с. Гарна?

Х л о п е ц ь. Чудо, яка!

С т е п а н. Ти мені, гляди, і честь знай, бо язика й полатати можна!

Х л о п е ц ь. Що ж я сказав? От напасть!

Д р у г і. Цитьте! Он Голохвостий їде!

Вихід III

Ті ж і Голохвостий.

Д е х т о. Здрастуйте, Свириде Петровичу, а ми вас оце згадували...

Г о л о х в о с т и й. А, хорошо, добре...

С т е п а н *(набік)*. Шкода, що не чув!

Г о л о х в о с т и й *(подає декому руку, а решті кланяється згорда)*. Міня таки везде споминають: значить, моя парсона у шику!

С т е п а н *(набік)*. Як свиня в дощ! (...)

Г о л о х в о с т и й. Тепьор, слєдственно, міня по всєх усюдах первим хвисоном приніmають. А почому? Потому што я умєю соблюсти свой тип, по-благородньому говорить понімаю!

С т е п а н *(уголос)*. А по-собачому, добродію, часом не вмієте?

Дехто сміється.

Г о л о х в о с т и й. Ще нєт! Прийдьоться хіба-разве од вас науку получить!

С т е п а н. Ви таки, як бог дасть, на мою науку дочекаєтеся!

Г о л о х в о с т и й *(згорда)*. Наведіть снача-ла себя палітурою!

С т е п а н. Цур дурня та масла грудку!

Д р у г і. Та годі вам! (...)

Х л о п е ц ь. А яке убрання на вас, Свириде Петровичу, — чудо! Певно, дороге!

Г о л о х в о с т и й. Конєшно, не копеєшне! Хвисонистої моди й загрянишного матеріалу, да і шив, можно сказать, первий магазин. От ви думаєтьо, што плаття — лиш би што, а плаття — первоє дєло, потому што по платтю всякого стрічають.

С т е п а н *(до других)*. А по уму виряджають! (...)

Кадр із кінофільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов, 1961 р.)*

Вихід IV

Г о л о х в о с т и й сам.

Г о л о х в о с т и й. (...) Што значить проста мужва? Ніякого понятія нєту, ніякой делікатной хвантазії... так і пре! А вот у міня в галавє завсегди такий водеволь, што только мерсі, потому — образованний чоловєк! Да што, впрочем, про них?.. Годі, довольно! От як би Проні не пропустить! Шукаю: нігдє нєту; чи не пройшла разве? Дак кудою ж пройтить їй, когда ми калавуриm? Удивительне діло! Нужно подождати. Треба сьогодня на нейо рішительно налягти. Здається, єй пондравился... Ну, да кому я не пондравлюсь? А вот, штоби Проні не випустить з рук, то необходимо. Багата: який дом, сад! А лавка, а дєнєг по скринях! Старого Сірка струсну, то так і посипляться карбованці! Одна надія на її придане, бо іначе не можу поправити своїх ділов: такий скрут, хоч вішайся. Довгів стільки, як блох у курнику! З дому вийти удень страшно, щоб який жидюга не піймав, єй-богу, правда. Тут особенно Йоська єсть; дак уїдливе, кляте, што ніяким хвисоном його не обійдеш. Де здибав, то й давай гроші, то й давай! Ну, де ж я то і візьму, коли немає! А він, дурний, одно: давай, та й годі, вертай, що брав! Ну, што он? Какоє понятіє іміст? Сказано, жид! А ти тікай, бо посадить — чиста напасть! Так і ховаюсь, і кручусь як муха в окропі: там у цилюрні уже посадив замість себе гарсона, та що з того? Цилюрня таки лопне! От як, дасть бог, на Проні женюсь, себто на її добрі та на її грошах, тоді я бритви через голову в Дніпро позакидаю, а заживу купцем первой гільдії, зав'ю такі моди алад'ябель! Тільки ж Проня й погана, як жаба... Та якби запустить пазури в її скриню, то ми при боці заведемо таке монпасьє, що тільки пальці облизуй! От би, приміром, ту дівчину, що коло Владимира ганяв! А-ах!

Вихід V

Г о л о х в о с т и й, П р о н я, Н а с т я і Н а т а л к а.

Г о л о х в о с т и й *(побачивши)*. А ось і вони з кумпанією. Ну, Голохвостий, держись!

Проня, Настя і Наталка повільно йдуть і прощаються з якимсь кавалером.

Голохвостий. Як би ето підойти похвисоніце, щоб зразу шиком і пройняти? *(Пробує кланятися.)* Ні, не... *(Обсмикує одежу на собі.)*

Проня *(наближається; за нею — подруги.)* Галахвастов, здається?

Голохвостий *(підлітає)*. Бонджур! Моє серце розпалося, мов щипсі, поки я дожидав мамзелю!

Проня *(манірно)*. Мерси, мусью! *(До подруг.)* Таки дожидався: я нарочито проманіжила.

Голохвостий. Рикомендуйте міня, пожалуста, баришням! Хоч я і не знаю їх, но надєюсь, што ви не будете водить компанію лиш би з ким!

Проня. Разумєється. Єто маї близькі приятельки і сасіди.

Голохвостий. Рикомендуюсь вам: Свирид Петрович Галахвастов.

Настя. Мені здається, що ми десь зустрічалися.

Голохвостий. Нічаво нєту вдивительного — міня знає увесь Київ чисто.

Наталка. Невже?

Голохвостий. Рішительно. Міня везде принімают как сваво, значить, без хвисона!

Проня. Там, вєрно, красавиць найшли порядошно.

Голохвостий. Што мнє краса? Натирально, перве дєло — ум і обхожденіє: деліkatні хранцюзькі маньори, штоб вийшов шик!

Проня. Разумєється, не мужицькі: фе! Мове жар!

Наталка *(до Насті)*. Який він гарний!

Настя. Нічого собі; тільки штукований!

Наталка. А я вас сьогодні десь бачила.

Голохвостий. Я чоловік не очень дуже посидящий: люблю у праходку з образованними людьми ходить. Ноги чоловіку, видите, для того й дадені, штоб бити ними землю; потому вони і ростуть не з голови...

Наталка *(до Насті)*. Який він розумний та гострий як бритва!

Проня *(до подруг)*. А я ж вам не казала, що первий кавалер! (...)

Голохвостий. Чим же мінє баришень прекрасних поштувати? Позвольте канахветок! *(Виймає з кишені в піджаку.)*

Настя *(до Наталки)*. Ач, який увічливий!

Наталка. Настоящий хрант.

Беруть конфети.

Проня *(бере манірно одну)*. Мінє так солодке обридло! Кожинного дня у нас вдома ласощов етих разних, хоч свиней годуй! Я ще больше люблю пальцини, нанаси...

Голохвостий. Сю минуту видно у вас, Проню Прокоповно, не простий, а образованний вкус!

Настя *(до Наталки)*. Куди пак! Дома пироги з маком та вареники з урдою[1] трощить, а тут — пальцини.

Наталка. Це на нас критика.

Голохвостий. Только дозвольте, Проню Прокоповно, то я вам етой всякой всячини цєлий воз притарабаню! Міня, знаєте, на Хрещатику, дак еті все купці делікатними матеріями — просто на руках носють. Бо я їм усєм дєнєг позичаю, і там перед начальством звєсно — што, потому у меня будошник у струнє! Дак уже всє вони нападом: бери скольки хочеш, значить, етой погані — пальцин, кавунов, разних монпасьє, мигдалу... Я вже просто одпрошуюсь, — што куда мінє ето переєсти всє, потому луснуть, пардон,

[1] *Урда́* — макуха з насіння маку.

трєснуть — як раз плюнуть, так нєт-таки — бери та бери! Как учеплються, то й береш, да й роздаєш уже усяким там разним, потому што пущай хоть на сметник не викідають... Дак я вам целий воз...

П р о н я *(ображено)*. Того, што на сметник викидають?

Г о л о х в о с т и й. Што ви, Проню Прокоповно? І в думцє не било! Як же, штоб я такой мамзелі — і непоштительство... Ну й гострі ж ви! Язика з вами, представте собі, нужно держать, як у частє, на замку!

П р о н я. Ви так і понімайте!

Г о л о х в о с т и й. Ах, ах! Да я з своєй сторони при полном акордє, лиш би з вашей сторони не було нікакого мнєнія.

П р о н я. Другим, можеть, необразованним што вгодно з губи плюнь, бо понятія нікоторого не імєють; а я в пенціонє все науки проізошла.

Г о л о х в о с т и й. Пардон, єй-богу, пардон! Потому у міня з язика, как з колеса в млинє, так што-небудь і ляпне!

Н а с т я *(до Наталки)*. Ходімо додому, бо ця витрішкувата чапля почала зі своїм пенціоном, як дурень із торбою...

Н а т а л к а *(до Насті)*. Це вона нам вибива очі!

Н а с т я. Приндя чортова! *(До Проні.)* Добраніч вам!

Н а т а л к а. Ходімо вже!

Г о л о х в о с т и й. Што ж, баришні, так сейчас домой? Хадьомте у праходку: при мєсяце такой шик!

Н а с т я. Ні, спасибі вам, ходіть здорові самі вже!

Н а т а л к а *(до Проні)*. Прощайте, нам не затиняйте, а ми вам не мішаємо!

П р о н я. Не задавайтесь на крупу, бо в решеті дірка!

Н а т а л к а. Нічого, ваш кавалер позбирає... докласти вам воза!

Пішли.

Вихід VI

Проня та Голохвостий.

П р о н я *(услід)*. А дулі не скушаєте? Ач, копилять як губи! З міня только хворму беруть, а од них усєх гнилицями так і тхньоть!

Г о л о х в о с т и й. Ну й ловко ж ви їх одбрили! Ех, Проню Прокоповно, розумні ви, — без мила голите.

П р о н я. Якби мінє модніща публика, то я б сєбя показала! А то з кєм тут зайтись — необразованність одна! От только з вами і маєш приятность!

Г о л о х в о с т и й. Натирально, куди їм усєм до вас? Всьо равно, што, примєром взять, — Мусатов і хранцюзька помада.

П р о н я. Мерси.

Г о л о х в о с т и й. А в тіятрі любите?

П р о н я. Знаєте, акробати занятніщі мінє: такії красиві мущини. Я, було, как пойду, то так стрівожусь за них, што цєлу ноч не сплю!

Г о л о х в о с т и й. Так ви б у таком разє гулять виходили, то я б мог хоч цєлую ноч трудиться проходкою!

П р о н я. Ноччю? Што ви? Страшно, штоб, бува, какой оказії не вийшло... ви мущина, а я баришня. Вот удньом так я люблю гулять у царському саду з книжкою безпременно, бо так приятно під дубом романа читати.

Г о л о х в о с т и й. А ви які читали?

П р о н я. «Єруслана Лазаровича», «Кровавую звєзду», «Чорний гроб»...

Г о л о х в о с т и й. Да, ето занятні, но я вам рикомендую адин раман... вот раман, так раман... «Битва руських з кабардинцями» — а-ах! Або «Матильда — чилі хранцюзька гризетка», або теж «Безневинна дівиця, чилі любов ухитриться». Антіресні, доложу вам! Не видержиш дочитати!

П р о н я. Ах, я такіі люблю ужасть как: штоб про таку любов писалось, штоб як смола кипєла!

Г о л о х в о с т и й. Да, штоб аж волос смалила!

П р о н я. Ах, ето ужасно жорстоко...

Г о л о х в о с т и й. Так только здайоться-кажеться, а потом дуже прекрасно. От только, Проню Прокоповно, про любов би лучче самим рамана завить.

П р о н я. Конечно, занятніще, єжелі особливо кавалер душка...

Г о л о х в о с т и й *(кашлянув)*. Проню Прокоповно! Дозвольте спросить, какоє такоє ви обо мне понятіє держите?

П р о н я *(манірно)*. Што ж ето ви допитуєтесь? Мінє соромно... Я баришня. *(Набік.)* Ага! Дочекалась-таки!

Г о л о х в о с т и й. Што ж, што баришня, ето нічаво, ето чистиє пустяки!

П р о н я. Я і понятія у цім нікоторого не імію...

Г о л о х в о с т и й. Єй-богу, не безпокойтесь!

П р о н я. Ви мінє такого жару укидаєте, што я просто шарею... Хіба не знаєте, як безневинній дівиці стидно...

Г о л о х в о с т и й. Коли без етого никак нельзя обойтиться, все равно прийдьоться...

П р о н я. Ах, не говоріть мінє про любов... І я до вас ужасть как... Только, будь ласка, не говоріть, пожалуста, про любов, потому ето шкандаль...

Г о л о х в о с т и й. Што ви? Я, значить, прошу вашу руку і серце.

П р о н я. Мерси! Только тут ноччю... при мєсяцє... так моторошно цеє слухать, аж сердце тьопається... Ви завтра приходьте до нас предложеніє дєлать...

Г о л о х в о с т и й *(цілує руку)*. Я только боюсь родителів ваших, а то б давно зайшол...

П р о н я. Єжелі што я согласна, то вже небезпременно...

Г о л о х в о с т и й. Ви мінє как води цілющої на рани злили, моя зозулечко. *(Цілує.)*

П р о н я. Ах, не можу! Тікать нужно! Приходьте ж завтра безпременно; я вас адрикомендую, а ви і предложеніє зробите...

Г о л о х в о с т и й. Прийду, прийду, моя канахветочко!

П р о н я. Душка! *(Цілує хутко Голохвостого й біжить до хвіртки.)* Ламур! *(Вибігає.)*

Вихід VII

Голохвостий сам.

Г о л о х в о с т и й. Бон-бон! *(Підскакує.)* Трам-тара-ра, ура! Наша взяла! Поздравляєм вас, Свириде Петровичу! Виграли справу! Проня, значить, тут. *(Показує кулак.)* Старі, правда, не спротивляться, потому потуражть дочкє у всьом. Тільки ж і гидка! Ой гидка! Да ще й лізе цілуватись! Надо будєть купить доброго мила, штоб замивать після неї губи... Але зате ж всє моє! От уджигну! Годі вам, Свириде Петровичу, тепер зайцем бути, — буде, доволно! Можно будєть і самому зайців ловити, а особливо куріп'яточок... хр-р-р... Хап — і єсть! Хап — і єсть!

Вихід VIII

Голохвостий і Галя.

Г а л я *(іде з кошиком, придивляється)*. От як ми запізнилися на старім городі з мамою, уже й розійшлися всі на нашім кутку... Ні, он хтось стоїть, чи не Степан? *(Наближається, щоб трохи роздивитися.)*

Г о л о х в о с т и й *(зустрівши)*. А, на ловця і звір біжить. *(Підлітає.)* Ціп-ціп, куріпочко!

Г а л я. Ой, це чужий хтось! *(Хоче тікати, але Голохвостий заступає дорогу.)*

Г о л о х в о с т и й *(придивившись)*. Господи! Це ж та сама красунечка, що я коло Владимира бачив! От ціпонька! *(До неї.)* Не тремтіть-бо: чого лякатись, моя зозулечко, — хіба з'їм?

Г а л я. От, їй-богу, коли не пустите, то калавур закричу й будошника покличу.

Г о л о х в о с т и й. Вигадайте! Тольки крикніть, то я такого наговорю, што зараз і в часть вас посадять.

Г а л я. За що? Що ви ґвалтуєте серед ночі, то я маю сидіти?

Г о л о х в о с т и й. Слухайте, серденько, не лементуйте, бо я тольки поговорить хотів з вами, моя зірочко красна. Як повидів я вас коло Владимира, то з тієї ночі і пропадаю, — просто вхопили моє серце щипцями, гвоздком у голові сидите, хоч і бритви не бери в руки!

Г а л я. А справді, це той самий... Бачите: ганяли, ганяли там, та й тут переступаєте дорогу; сорому немає, а ще панич!

Г о л о х в о с т и й. Да коли улюбльон, да так улюбльон, хоч візьміть у руки піштолета та простреліть тут грудь мою!

Г а л я. Так і повірили! Шукайте собі панночок!

Г о л о х в о с т и й. Да ви луччі за самих найкращих панночок; ви просто така ціпонька, що аж слина котиться, — вірте!

Г а л я. Хороша пороша, та не для вас!

Г о л о х в о с т и й *(розпалюючись)*. Чого ж так — не для мене? Яка ти строга, нелюб'язна! Да у мене, голубочко моя, всякого добра — паровицями, да я озолочу тебе, брильянтами обсиплю на весь Київ...

Г а л я. Обсипайте когось іншого, а мені вашого золота не треба.

Г о л о х в о с т и й. Да хіба я разві поганий? Придивись, пожалуста, первий хвисон...

Г а л я. Та що — що гарні!

Г о л о х в о с т и й *(бере її за руки)*. Серденько, куколько моя! Улюбись у мене, бо, їй-богу, застрелюсь отут зараз перед тобою, щоб тобі напасть зробить!

Г а л я. Ой, що ви кажете?

Г о л о х в о с т и й. Потому хоч ножницями перетни моє серце, то там тільки одна любов стримить...

Г а л я. Пустіть же, якщо любите, бо, боронь боже, хто здиба, то буде лихо...

Г о л о х в о с т и й. Ніхто не здиба! Куріпочко моя! *(Обнімає.)*

Г а л я. Пустіть-бо! Так не годиться! Бач який! Пустіть, кричатиму!

Г о л о х в о с т и й *(притискає ще більше)*. У-ух! Пропав я! Пожар!

Вихід IX

Ті ж і Секлета.

С е к л е т а *(побачивши)*. А то що, Галько? З паничем? Ой лихо моє! Ой нещастя моє! Добігалася, каторжна! От і встерегла! Ах ти, подла! *(Підскакує до Галі.)*

Г а л я *(плачучи)*. Мамо! Причепився, хто його зна хто й звідки, та й ґвалтує, як розбишака...

С е к л е т а. Як! Хто його знає? А ти не знаєш — свята та божа! Ах, обманщиця чортова, матері хочеш очі відвести? Так і повірили!

Тим часом Голохвостий, оправившись, хоче тікати.

С е к л е т а *(хапає його за поли)*. А ти, паничу, куди? Навтікача? Ні, з моїх рук так не вийдеш! Я за свою дочку тобі очі видеру з лоба!

Г о л о х в о с т и й *(замішавшись)*. Хіба це ваша дочка?

С е к л е т а. А то ж чия?

Г о л о х в о с т и й. На вас анітрішечки не похожа. У неї голосок, як соловейко в лузі, а ви як з бочки гуркаєте!

С е к л е т а. Ах ти, харцизнику! Ти ще сміятися здумав? Наробив бешкету та й зуби скалить!

Г о л о х в о с т и й. Та не зіпайте так, бо всіх кожум'яцьких собак збентежите!

Г а л я. Мамо, голубочко, киньте його! Не робіть слави! Їй-богу, причепився вперше!

С е к л е т а. Заступаєшся! Геть мені зараз додому! Ще на губах молоко не обсохло, а вона уже з хлопцем обнімається. Я тобі дома обірву оті патли, сибірна!

Г а л я *(плаче)*. За віщо ви, мамо? Хіба я винна?

Г о л о х в о с т и й *(набік)*. Як би його вирватися від цієї відьми? От влопався!

С е к л е т а *(до Галі)*. Іди звідси! Не слинь мені! Дома побалакаємо!

Галя відходить плачучи. (...)

Голохвостий заявляє, що дуже багатий і кохає Галю. Секлета змушує його поклястися перед церквою, що він не бреше.

ДІЯ ДРУГА

Виявляється, Секлета та мати Проні Євдокія — сестри. Вони сваряться через зверхнє ставлення Проні до своїх родичів із простого народу. Роздратована Секлета йде. Невдовзі в дім Сірків навідується Голохвостий.

Вихід XI

П р о н я сама.

П р о н я *(з одчаєм)*. Господи, чи все ж у мене на своїм місці? Чи по-модньому? Ой мамо моя, брансолета забула надіти! *(Біжить до шухляди й надіває.)* Чи шалю, чи мантилю? Не знаю, що мені більш до лиця?.. Або, може, і те, і друге? Так! Нехай бачить! А книжки й нема! Коли треба, то як на злість! І, певно, знов занесла ота каторжна Химка до кухні, щоб пироги на листках саджати! Ось, слава богу, знайшла якийсь кавалок... Все одно! Ху, Господи, як у мене тіпається серце. Аж пукет по грудях скака!.. *(Задумується, позираючи в дзеркало.)* Як би його прийняти: чи ходячи, чи стоячи, чи сидячи? Ні, краще лежачи, як і наша мадама в пенціоні приймала свого любезного. *(Бере книжку й лягає на дивані.)* Ей, Химко, проси!

Х и м к а. Чого просити?

П р о н я. Панича клич!

Х и м к а. Так би й казали! *(Пішла.)*

Вихід XII

Г о л о х в о с т и й і П р о н я.

Г о л о х в о с т и й *(входить томно; у шляпі, рукавичках і при паличці: тре часто руку об руку)*. Честь імею, за великоє щастя, адрикомендуватись у собственнім вашім дому!

Проня мовчить.

Нікого нету! Ні, Проня Прокоповна тут! *(Одкашлює.)* Мой найнижчий поклон тому, хто в цьому дому, а перед усього вам, Проню Прокоповно! *(До себе.)* Що вона, чи не

спить часом? *(Одкашлює дужче.)* Горю, палаю од щастя і такого разного, милая мамзеля, што виджу вас на собственнім полу…

П р о н я *(скинувши очі)*. Ах, це ви? Бонджур! А я так зачиталась! Мерси, што прийшли… Мамонька, папонька, господин Галахвастов прийшол, пожалуйте!

Г о л о х в о с т и й. Ви ж меня адрикомендуйте, пожалуста!

П р о н я. Авжеж.

Вихід XIII

Ті ж, старі Сірки й Х и м к а.

Сірчиха в кумедному чепчику й хустці. Сірко в довгому сюртуці та великій хустці на шиї, виходять і низько кланяються.

П р о н я. Рикомендую вам мого хорошого знакомого.

Г о л о х в о с т и й *(кланяється з пристуком)*. Свирид Петрович Галахвастов з собственною персоною. Позвольте до ручки? *(Цілує.)*

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша Проня Прокоповна… Дуже раді, просимо!

Г о л о х в о с т и й. Проня Прокоповна по ангельской доброті, так і понімаєм, мерсі! *(До Прокопа Свиридовича.)* Честь імею рикомендувать сєбя: Свирид Петрович Галахвастов!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Дуже, дуже радий, що бачу розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать — велика втіха! *(Тричі цілує.)* Дуже раді! Просимо, сідайте!

П р о н я *(тонко)*. От кресло; прошу, мусью!

Усі сідають; Голохвостий на кріслі біля неї ж направо; наліво ж на дзиґликах старі Сірки. Химка визирає з пекарні; яка хвилина — тихо.

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостого, що цилюрню держав за Канаваю?

П р о н я. Ви, папонько, не знать как говорите: їхня хвамилія — Галахвастов, а ви какогось хвоста вплели!

Г о л о х в о с т и й. Да, моя хвамілія натиральна — Галахвастов, а то необразованна мужва коверкаєть.

П р о н я. Разумєється.

Є в д о к і я П и л и п і в н а *(до старого)*. Бач, я казала, що не той! А який розумний!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули… Так ви, значить, не його, не цилюрника синок?

Г о л о х в о с т и й *(змішавшись)*. То єсть по натурє, значить, по тєлу, как водиться; но по душе, по образованності, дак ми уже не та хворма…

П р о н я. Авжеж, образований человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Куди вже там?!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Так, так…

Якусь хвилину тихо.

Кадр із кінофільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов, 1961 р.)*

Х и м к а *(од дверей)*. Чи зараз давати вино й шклянки?

П р о н я *(аж схопилася)*. Іди собі!

Прокіп Свиридович докірливо махає головою, а стара рукою.

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Гм, гм... дак ви уже цилюрні не держите?

П р о н я. Я уже раз вам гаварила: палікмахтерська, а ви все-таки цилюрня, цилюрня!

Є в д о к і я П и л и п і в н а *(докірливо йому кива)*. І як-таки!..

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Їй-богу, забув... стара вже пам'ять...

Г о л о х в о с т и й. Нічаво... ето трапляється, по простотє, значить. Я, відітє лі, занімаюсь кахвюрами і комерцією разною. У міня етого дорогого делікатного товару—паровицями: пудри, лямбра, дикалони, брильянтини!

Є в д о к і я П и л и п і в н а. І брильянти?! Господи!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Я думаю, такий товар і грошви бере — страх!

П р о н я. Разумєється, не вашого: що вірьовки та гвоздки або серка!

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Е, ви, дочко, так не кажіть, і на цьому товарові добрий зарібок.

П р о н я. Пхе!

Г о л о х в о с т и й. Нащот дєнєг, доложу вам, так їх на етот делікатний товар ідьоть — страх! То єсть щоденно — сила! Ну, дак, слава богу, у мінє етой дєньги непереводно: цєлий Хрещатик мінє винен. Мінє уже не раз говорили мої приятелі: охвицера, митрополичі баси, маркєли... што, чаво, мол, не закупиш ти магазинов на Хрещатику? Дак я їм: на чорта той мінє клопот? У міня єсть благородний матеріал, то пущай другі торгують!

Є в д о к і я П и л и п і в н а *(до Прокопа Свиридовича)*. От багатий!

П р о к і п С в и р и д о в и ч *(до неї)*. Правда.

П р о н я. Ви очінно добрі.

Г о л о х в о с т и й. Мерсі! Натирально, в кожном обхожденії главная хворма — вченость. Потому єжели человєк ученний, так йому уже свєт переменяється; тогди, тогди, приміром, што Химцє будєт бєлоє, то йому рябоє, што Химцє будєт цяця, то йому... пардон!.. Ви меня, Проню Прокоповно, понімаєте?

П р о н я. Разумєється, што розумний человєк зовсєм інчаго; вот і мінє тепер все інче здається, бо я недарма у пенціонє вчилась!

Є в д о к і я П и л и п і в н а. О, то правда, що вчилася: не жаліли кошту — всяких мод зна! Які у неї плаття, шалі, сукні... яких квіток позаводить...

П р о н я. Мамонько!

Г о л о х в о с т и й. О, Проня Прокоповна мает скус! Єжелі когда человєк подиметься разумом вгору вище од лаврської колокольні да глянєт оттудова на людей, то вони йому здаються-кажуться такі маненькі, как пацюки, пардон, криси! (...)

Вихід XIV

Ті ж без Голохвостого.

П р о н я. Що ви мене соромите? Що ви тут наказали — три мішки гречаної вовни?

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Та я ж мовчала...

П р о н я. Та ще ви так-сяк, а що батько, то й цилюрню, і хвоста, і дяка, і табаку втелющив!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Не знаю вже, як з ученими...

П р о н я. Ідіть, прошу вас, звідси обоє, бо помішаєте ще мінє предложеніє робить.

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Цікаво б послухати, як то вчені...

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Може б, хоч двері відчинити?

П р о н я. Та ідіть, ідіть, кажу... от наказаніє!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Ходімо, це, бач, у них по-модньому!

Є в д о к і я П и л и п і в н а. По-модньому ж!

Виходять до кімнати, але всю сцену визирають із-за дверей, підслуховуючи, і Химка підслуховує з пекарні.

Вихід XV

Проня та Голохвостий.

Г о л о х в о с т и й. (...) То єсть тут у нутрє у міня такая стремительность до вас, Проню Прокоповно, што хоч крозь огонь готов пройтить!

П р о н я *(набік)*. Починається, починається! *(До Голохвостого.)* Ах, ето ви кавалерські надсмєшки... Может, по кому другому; у вас столько баришень...

Г о л о х в о с т и й. Ето ви пущаєте критику; я своєї душі, Проню Прокоповно, не покину лиш би гдє. Развє-хіба там, гдє ваша душа, — і больше в нікоторому мєстє.

П р о н я. А ви знаєте уже, яка моя душа?

Г о л о х в о с т и й. Ах, Проню Прокоповно, не рвіть міня, как пуклю! Потому відітє, какой я погібший єсть человік.

П р о н я. Чого ж погібший?

Г о л о х в о с т и й. Потому здєсь у міня *(показує на серце)* такоє смертєльноє воспалєніє завелось, што аж шипить!

П р о н я. Когда б заглянуть можна було вам у серце.

Г о л о х в о с т и й. То ви би там увиділі, што золотими слов'янськими буквами написано: Проня Прокоповна Сєркова. Ах, но єжелі б золотой ключ од вашого серца та лежав у моєй душі у кармані, вот би я бив щасливий! Я би кожну минуту одмикав ваше серце і смотрєл би; не мився б, не помадився б, не пив (...) та всьо б смотрєв би!

П р о н я. Ах, когда б же тому було правда? *(Набік.)* Чого він навколішки не стає?

Г о л о х в о с т и й. Да пущай меня алад'ябль скорчить, когда, значить, брешу *(Набік.)* Ну, сміліще! *(Стає навколішки.)* В грудє моєй Визувій так і клекотить! Рішайте судьбу мою нещасную: прошу у вас руку й серце!

П р о н я, Ой, мамо моя! Я так стривожена... так сталось несподьовано... я... я... вас, ви знаєте... чи ви міня не обманюєте, чи любите? Я ще молода... не знаюсь у цім ділі...

Г о л о х в о с т и й. Ви не вєрите? Так знайте ж, що я рєшітельно нікого не любив, не люблю і не любитиму, окромя вас! Без вас мінє не жити на свєтє. Да єслі б я любив так Братську ікону, то міня б янголи взяли живим на небо!

П р о н я. Так дуже любите? *(Схиляється до нього.)*

Г о л о х в о с т и й. То есть, говорю вам, — кип'яток!

П р о н я. Ой страшно!

Г о л о х в о с т и й. Не безпокойтесь... обхожджєніє понімаю...

П р о н я. І я вас дуже люблю! Душка мой! *(Дає руку та цілує його.)* Я согласна... буть вашою половиною. От только спросить благословенія... Папонько, мамонько!

Голохвостий хоче встати, але Проня задержує його.

Ні, стійте!

Вихід XVI

Проня, Голохвостий, старі Сірки й Химка.

Старі Сірки, раді та здивовані, уважно виходять. Химка теж висовується з кухні з пляшками та склянками.

Проня. Свирид Петрович Галахвастов дєлає мінє предложеніє.

Голохвостий. Прокопе Свиридовичу, і ви, Євдокіє Пилиповно! Я переговорил з вашою розумною дочкою Пронею Прокоповною про одну секретную вєщ. Я скоропостижно хочу женитися на їх, і вони согласні. Тепер я прошу у родителів, чи сдєлають вони честь поблагословить, значить, ето самоє предпріятіє.

Прокіп Свиридович. Як моя дочка Проня Прокоповна так хотять, то нам, старим, нічого перечити.

Євдокія Пилипівна. Еге ж, кажу, нічого перечити. Я ж кажу, нічого перечити.

Прокіп Свиридович. Тільки, тільки...

Голохвостий. Што? Может, я не ндравлюсь?

Прокіп Свиридович та Євдокія Пилипівна. Борони боже! Чи то можна? Чи то можна? Ми луччого жениха не хочемо для Проні, як ви, Свириде Петровичу.

Голохвостий. Єжелі што так, дак кланяюсь вам низько за ваше слово. Мерсі! *(Цілується тричі зі старим і старою.)* Про другі вєщі позвольте мінє сватов прислать переговорить.

Прокіп Свиридович. Хоч і сьогодні! Я своїй дочці не ворог: що в мене в скрині, то все Пронине.

Євдокія Пилипівна. Усе, усе: аж чотири шовкові сукні, та ще й дорогі, — по три карбованці за аршин сама платила; п'ять пар черевиків на таких високих закаблуках!

Проня. Годі вам, мамо!

Євдокія Пилипівна. Що правда, то не гріх.

Голохвостий *(тихо)*. Одначе поки тільки одні закаблуки... *(Голосно.)* Придбали ви своєй дочцє, вєрно, што і получче закаблуків од черевиків.

Євдокія Пилипівна. Чого в моєї дочки тільки нема? Одного золота покупили...

Голохвостий. А-а!

Проня. Годі-бо, мамонько, є ж охота розказувати.

Прокіп Свиридович. Про мене, хоч і до заручин, за мною діло не стало. Тільки, мабуть, у нашої Проні й золотого персня нема. Вони ще молоденькі, об тім не думали...

Євдокія Пилипівна. Де там нема? Ще позаторік купила!

Прокіп Свиридович. Коли є персні, то й поміняйтеся, діти: нехай ми, старі, на старості літ потішимося вами.

Голохвостий. Чи развє нельзя, щоб скоріше весілля? Бо я, здається-кажеться, вмру, как прийдеться ждать долго.

Проня. І я б хотіла, штоб швидче.

Прокіп Свиридович. Молоді! Ну, що ж, можна й на цім тижні. Як думаєш, стара?

Євдокія Пилипівна. Про мене. *(Дає перстень.)* У мене все готове.

Проня наділа перстень на руку й міняється з Голохвостим.

Євдокія Пилипівна. Тепер і поцілуватися можна, так годиться!

Молоді цілуються.

Прокіп Свиридович. Сідайте ж, діти, рядком, а ми на вас полюбуємося ладком.

Усі сідають. Пауза.

Х и м к а *(вибігає з пляшкою, затикаючи її пальцем, піна так і лляться)*. Ай, ай! Ґвалт! Я одтикала її, каторжну, одтикала, не бере; і зубами тягла, і на самоварі гріла... а це як лусне, так і потекло!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Пропало п'ять рублів!

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

Невдовзі Голохвостий приходить у гості до Секлети, при цьому гидує її простим побутом. Секлета підозрює, чи не збрехав він біля церкви, та Голохвостий повторює, що кохає Галю. Сама Галя проти стосунків, але мати наполягає, що шлюб із таким багатим чоловіком тільки на краще. Того дня Секлета святкує іменини, тож до неї приходять гості. Вона вирішує відразу ж спра́вити заручини Голохвостого зі своєю дочкою.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Світлиця в Сірків, та ж, що й у 2-й дії.

Вихід I

Х и м к а сама.

Х и м к а *(прибирає хату)*. Другим людям неділя, а тобі немає ні неділі, ні свята в цих хазяїв! Весілля, бач, справляють! Ще й не видано, і не чутно, щоб таке було хапане весілля: шити, мити, білити — завтра Великдень! Щось непевне... А тут через них і ніг під собою не чуєш: увесь двір підмела, ще й піском підсипай та травою труси, бо, бач, велика пані поїде вінчатися! Багато таких панів, та на греблю нікому! Он ще підлоги вигадала оливою мастити, та ще кадить заставить... А остобісіла вже вона мені, хоч би вже швидше йшла до дідька в болото! (...)

Вихід III

П р о н я сама.

П р о н я *(виходить у білій вінчальній сукні, у білих квітках, обвішана цяцьками)*. Аж не стямлюсь од радості, що таки, хвалити бога, діждалась свого свята! А який же гарний жених! Сиділа, сиділа, так зате ж висиділа! Образованний, модний, душка, чисто як огірочок! Як я улюбльона, аж горить у мене все всередині, а серце тільки — тьох, тьох! Не знаю вже, чи й доживу до вечора... Як я пригорну його, як... Ой, ой, як

Кадр із кінофільму «За двома зайцями» *(реж. В. Іванов, 1961 р.)*

подумаю... Когда б только скоріще! *(Закрива очі рукою.)* Ото-то будуть усі заздрити! А я так під руку з ним і на них тільки: пхе, пхе, пхе! А шлейфом шелесь, шелесь, шелесь! На Хрещатику такою панією сяду; та все по-модньому, по-хранцюзькому... *(Пішла по хаті й стала перед дзеркалом.)* (...)

Вихід IV

Химка й Устя.

Химка *(входить зі смолкою)*. Уже повіялася, шелепа! От уїлась! Хоч би вже тебе викурити оцим куривом!

Устя *(забігає з кошиком)*. Добридень вам, з неділею будьте здорові! А де старі Сірки?

Химка. Та там десь колотяться...

Устя. Чого ж то? А Проня де?

Химка. А, не питайтеся!

Устя. Чого це ваші до Секлети на іменини не прийшли? А там сватання було: просватали Галю за Голохвостого.

Химка. Тю на вас!

Устя. Ти, дівко, не тюкай, а слухай! Пропили ми навіки Галю, а Голохвостий найняв катеринку та аж сюртука скинув, так вибивав тропака.

Химка. Брехня!

Устя. Що ти мені брехню завдаєш? Стара вже я, дівко, щоб брехати; то, може, твоя мати брехала, як на лавці лежала!

Вихід V

Ті ж і Марта.

Марта *(засапавшись)*. Добридень вам! А де ваші? *(Глянувши на Устю.)* Уже випередила: от довгонога чапля! *(До Химки.)* Чи ви знаєте, що Секлета Лимариха заручила Галю з Голохвостим?

Устя. А що, не казала? Брехня?

Химка. Та що це ви мелете? Про якого Голохвостого?

Устя. Про Голохвостого — цилюрника, сина того, що за Канавою був!

Марта. Та він же один на весь Подол; другого Голохвостого немає!

Химка. Так той же самий Голохвостий сьогодні вінчається з Пронею!

Устя і Марта *(сплеснувши руками)*. Що ти? Невже?

Химка. Та хіба не бачите, які тут прибори йдуть до весілля... Через них уже мені хоч руки й ноги одкидай!

Устя. Матінко моя, оце штука!

Марта. Ну й бешкет!

Устя. Та чи ти часом не дуриш нас?

Химка *(показує у вікно)*. Та он гляньте, як по двору походжа наша пава; пишається, мов верша в болоті!

Устя *(глянувши)*. Ой ненько моя! Їй-богу, у білій сукні, ще й у квітках!

Марта *(за нею)*. Справді, справді! І фату почепила!

Устя. Так побіжімо зараз до тітки Секлети сказати!

Марта. А побіжімо! От буде халепа!

Устя. А буде! *(Стикається лобом із Меронією)*.

Химка *(сміючись)*. Ну, тепер уже піде баталія.

Вихід VI

Ті ж і Меронія.

Меронія *(спотикаючись і шкандибаючи)*. Оце летять! Так штовхонули, аж тім'ям об двері ударилася! Господи Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй нас!

Химка. Амінь!

Меронія. Чи чули? Галю просватали за Голохвостого!

Марта. Спізнилася!

Устя. Він, чуєте, сьогодні вінчається з Пронею!

Меронія. Ой, гріх який!

Марта й Устя. Ми йдемо до Секлети зараз звістити.

Меронія. І я з вами. Ой, не біжіть тільки так, бо я не зійду: у мене ноги покаліче-ні! Ой, не біжіть-бо! *(Вибігає за ними.)*

Химка *(сміючись у вікно)*. Та пождіть, бо впаде! Ну й оказія! От зух! На двох вінчатися хоче! Чистий салтан! Ха-ха-ха! (...)

Вихід X

Голохвостий і два митрополичі баси.

Голохвостий *(входить у фраці, у циліндрі, за ним два митрополичі баси)*. Оце всьо, як видите, беру: двор величезний, садок, дом і те, што в дому.

1-й бас. О, Сірки не вбогі! Сіркова лавка швидко перейде на першу вулицю на Подолі.

2-й бас. Наберете в кишені добра.

Голохвостий. Авжеж, наберьом немало добра: не в дурнів удались! Через неділю ви й не пізнаєте сього двору. Отут на вулицю вчищу кам'яний дом первого хвисону на два етажа під бляшаною кришею; а в старий дом я буду свиней заганять.

1-й бас. Тобі пощастило, брате, їй-богу! (...)

Вихід XI

Ті ж, Проня, Наталка, Настя. Проня входить манірно, за нею подруги.

Голохвостий *(підлітає з квітками)*. Позвольте, дорогая невєста, ради, значить, щасливєйшого для меня дня подать вам пукета і поцєловать ручку?

Проня *(соромливо бере)*. Ах, мерси? Бонджур!

Голохвостий. Красниє цвєти прекрасной квєтцє. *(Цілує руку.)*

Проня. Мерси! *(Набік.)* Який душка!

Голохвостий. Позвольте адрикомендовать вам моїх шахверов: Орест — знаменитий бас митрополичий, і не менче знаменита октава митрополича — Кирило...

Проня *(подає руку)*. Очинно рада. Сєдайте.

Баси. Спасибі, ми й постоїмо.

Проня. Нєт, чого ж безпокоїться? Ще й у церкві, как дасть бог, настоїтесь.

1-й бас. Для такої панни й потрудитись можна.

Проня. Ви мнє комплімента пущаєте? Мерси!

1-й бас. Можна й припустить.

2-й бас. Стоїть.

Голохвостий. Обхожденіє понімають.

Проня. Да, модні кавалери. *(Одходить під руку з Голохвостим.)* (...)

Вихід XIV

Ті ж і Секлета, Устя, Марта й Меронія, а потім і Галя.

Секлета *(за вікном)*. Пустіть, пустіть! Пропустіть Секлету Лимариху!

Усі завмерли.

Голохвостий *(набік)*. Пропав я!

Проня. Тітка?

Сірко. Сестра?

Степан *(з-за вікна)*. І-і! Тітка Секлета, ще поміша весіллю, треба сповістити жида.

Секлета *(улітає несамовито)*. Стійте, не благословіть! Не благословіть, кажу!

Євдокія Пилипівна. Бог із тобою, сестро!

Прокіп Свиридович. Господь з вами!

Секлета. Га! Злодіяцьке весілля? Хотіли вкрасти мого зятя, жениха моєї Галі, та не вкрадете! Я вам доважу, що не вкрадете!

Сірки. Сестро, опам'ятайся, чи ти при собі?!

Проня. Що це за шкандаль! Якого жениха?

Секлета. Я при умі: Секлету Лимариху не обійдете! Я за своє дитя встою, встою! Не пущу до вінця! Стійте, не підете! Не пущу, хоч лусну!

Марта. Не пускайте, кумо, не пускайте!

Прокіп Свиридович. Бога ради не кричіть: дивіться, скільки по вікнах людей!

Євдокія Пилипівна. Сестро! Секлето Пилипівно! Не роби сорому нам, прошу тебе! Чим же ми винні?

Секлета *(кричить)*. Не винні? Одбили жениха в моєї дитини! Я на всі Кожум'яки кричатиму: розбій, розбій!

Проня. Ой, шкандаль! Шкандаль!

Біля вікон ціле стовпище, одне на одного лізе, ґвалт, крик: «Ой, не душіть!», «Пустіть хоч руку!», «Шибка, шибка!» Урешті верхня шибка луснула й брязнула на долівку.

Меронія, Марта, Устя шепчуть усім, що вони дуже раді бешкету.

(...) **Євдокія Пилипівна**. Голубко, сестро, не безчесть нас, не губи нашої Проні! Одна ж тільки! *(Плаче.)*

Секлета. Сестро! У тебе дочка й у мене дочка! Нехай я буду й сяка і така, і проста, і ликом шита, а все-таки я мати своїй Галі! Не дам знущатись над моєю дитиною і запанілим поганцям! *(До Голохвостого.)* Нащо ти дурив моє дитя, нащо топтав до неї стежку? Нащо залицявся, коли ти не думав її брати?

Проня. Свириде Петровичу, що вона каже?

Прокіп Свиридович та Євдокія Пилипівна. Як же це, Свириде Петровичу?

Голохвостий. Брехня, брехня! Я вам не позволю публіковать міня! Я вам! я... я...

Устя *(до Секлети)*. Ще й брехню завдає?!

Секлета. Я тобі докажу брехню, перевертню чортовий, пройдисвіте, ланцю!

Голохвостий. Я такого шкандалю не попущу, не прощу нікаким разом! Я вам не хто! Я Свирид Петрович Галахвастов! Мінє гаваріть такого чортовиння? Да у міня всі будочники он де! *(Показує кулак.)* Да я вас у часть! Да я вас за брехню в рештанську і замкну трома замками!

Устя. Що, як замкне?

Усі. Під три замки?

С е к л е т а. Ой люди добрі, що ж це! Мене в арештанську за правду? Секлету Лимариху, чесну хазяйку, під три замки? За те, що ти вчора заручився з моєю дочкою?!

П р о н я. Ай! То правда? Що ж це?..

П р о к і п С в и р и д о в и ч та Є в д о к і я П и л и п і в н а. Господи, глум який! Попущеніє боже! *(Плачуть.)*

М е р о н і я. Чисте скушеніє!

Г о л о х в о с т и й. Врьош, стара! Я її знать не знаю, вєдать не вєдаю! З її якоюсь дочкою! Вона сказилась! А ми, Проню, хадьом вінчатись. Прокопе Свиридовичу, когда почали дєло, то надобно якось кончать. Невже нас буде держать одна брехлива баба?!

С е к л е т а. Я брешу?! Я сказилася! А не діждеш ти з твоїм чортовим батьком, з твоєю поганою матір'ю! Не будеш вінчатися: не пущу попа в ризи, хоч роздеріть мене! Ой кумці-голубці, кажіть же ви, хай люде чують; заступіться хоч ви за Лимариху, — обпаскудив мою чесну сім'ю оцей ланець, шарлатан! А сестра рідна за ним руку тягне! (...)

П р о н я *(кричить)*. Докажіть, докажіть!

М а р т а. Як же, учора заручився, сама власними очима бачила й оцими вухами чула! Щоб я луснула, коли ми не пропили Галю!

У с т я. Та ще спочатку за столом, а далі й заручних пісень співали їм.

М е р о н і я. Та ще цей раб божий і танцював без одіяння скусительно!

П р о н я. Ой! Підступило під серце! Рятуйте! *(Переходить і припада до матері.)*

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Господи, Боже мій! Що ж з нею? Хоч згляньтеся!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Що ви зробили з дитиною нашою?

Кинулися до Проні, розстібують плаття.

С е к л е т а. А що, не вірили, який зух?

Г о л о х в о с т и й *(з відчаєм до Проні)*. Не вірте їй: це заговор! Вона підпоїла, підкупила свідків. Я їх усєх на суд! Ну, де ж би таки я, Галахвастов, посватався на какой-небудь простой поганкє?

С е к л е т а *(з кулаками до Голохвостого)*. Моя дочка — поганка? Ах ти, каторжний, сибірний! Та я тобі очі видеру з лоба! (...)

Г о л о х в о с т и й *(одступає)*. Та що ви їм вірите!

П р о н я. Чого ви ходили до мене? Нащо ви божилися, клялися, падали передо мною на коліна?

Г о л о х в о с т и й. Та стійте ж...

П р о н я. Не за ваші магазини йшла... я... вас любила... а ви познущалися... осоромили на весь Подол... На весь Київ!.. Гетьте! Ой, смерть моя! *(Мліє.)*

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Вон, вон з нашого двору, щоб і слід тут ваш не смердів!

Є в д о к і я П и л и п і в н а. Вон, вон! Не треба нам такого зятя!

Г о л о х в о с т и й. Ну, до свіданья!

С е к л е т а *(хапає його за поли)*. Ну, тепер я вже не пущу!

Г о л о х в о с т и й *(вириваючись)*. Одчепіться!

С е к л е т а. Не пущу, не пущу! Думаєш, що багатий, так і безчестити мене можна? Женимо!

С т е п а н. Та який він багатий? Він банкрот!

С е к л е т а й С і р к и. Банкрот... Банкрот?!

Г о л о х в о с т и й *(виступа наперед, із запалом)*. Чого витріщились? Ну, банкрот, так і банкрот! А ви думали, как би я був багатий, то пошов би до вашого смітника?! Ха-ха-ха! Свинота необразованна! Авжеж, мінє ваших дєнєг тольки й нада било! Так і понімайте! А вони заклали сібе в голову, що я на їхніх дочок задивився. Антересно дуже! Не найшов би где? Поліз би на смітник! Да я, как первий кавалер, і в Липках би

знайшов настоящих баришень з отакими куделями, а не сватався б на вашій дурній поторочі, поганій Проні!

П р о н я. Ай! *(Зомліла.)*

Секлета розвела руками.

Вихід XV

Ті ж, жид і квартальний.

Ж и д. Ай, гвулт! Ферфал! Беріть його — он тамечки шарлатан, мошенник!

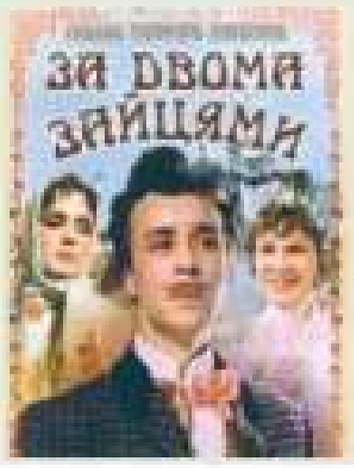
К в а р т а л ь н и й. Пожалуйте в часть!

Усі остовпіли, Голохвостий опустив циліндр.

Завіса.

До речі...

1961 р. Київська кіностудія імені Олександра Довженка екранізувала комедію М. Старицького «За двома зайцями» *(реж. Віктор Іванов)*. Головні ролі зіграли *Олег Борисов (Голохвостий)* і *Маргарита Криницина (Проня)*. У списку 100 найкращих фільмів в історії українського кіно ця кінопостановка посідає високу 17-ту позицію.

3. Історія написання п'єси «За двома зайцями».

На початку 1880-х років українська театральна та письменницька інтелігенція створила гурток, який мав за мету розширити та збагатити український репертуар. М. Старицький почав обробляти п'єсу І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках». Він звернувся до автора з листом, у якому зазначив: «...Драматичний комітет мені доручив переглянути Ваші "Кожум'яки" й виробити план, як би їх пририхтувати до сцени. Я зробив це й читав свій план, його дуже хвалили; отож тепер надсилаю його до Вас на санкцію...»

Сам твір вважали спільним, і перша його публікація містила прізвища обох письменників. У тому ж році перероблена п'єса була дозволена цензурним комітетом до постановки театральною трупою М. Старицького. Після київської прем'єри комедія здобула успіх і вже не сходила з репертуару українського театру. Відомо, що роль цирульника Голохвостого зіграв П. Саксаганський, Проні — М. Садовська, а Сірка — І. Карпенко-Карий.

4. Мова літературних персонажів як засіб творення комічного.

Одним із засобів творення комічного в п'єсі М. Старицького «За двома зайцями» стала мова персонажів. Емоційно-експресивна лексика надає мовленню персонажів яскраво вираженого комізму, допомагає глибоко охарактеризувати типи, породжені тогочасною дійсністю. Подібну функцію виконують вульгарно-образливі слова: *проста мужва, свинота необразованна* — у мовленні Голохвостого, якими він називає українських селян і бідних міщан. Комічний ефект таких слів виникає внаслідок того, що сам Голохвостий —

Пам'ятник Проні Прокопівні та Голохвостову. *м Київ* (скульптори *В. Щур, В. Сівко*)

людина безграмотна й нікчемна, «перевертень», як його влучно називає Секлета. Комічний ефект досягнуто також завдяки деформованим словам, які вживають як Голохвостий, так і Проня: *«Мінє так солодке обридло! Кожинного дня у нас вдома ласощів етих разних, хоч свинєй годуй! Я ще больше люблю пальцини, нанаси...»* Рясніє п'єса й зниженою лексикою, використаною в порівняннях: *«Проня погана, як жаба»*, у Голохвостого *«долгів, як блох у курнику»*. Прагнення і Проні, і Голохвостого говорити «по-модньому» (тобто російською) призводить до мовної мішанки — суржику: *«Авжеж, мінє ваших дєнєг тольки й нада било! Так і понімайте!»* Одержиме прагнення говорити «по-модньому», з одного боку, викликає в читача / глядача сміх, а з іншого — викриває лицемірну двоїсту сутність *«палікхмахера»* та панянки, яка навчалася в *«пенціоні»*.

5. Завдання.

1. Комедія «За двома зайцями» є переробленням твору
- **А** Тараса Шевченка
- **Б** Івана Котляревського
- **В** Івана Нечуя-Левицького
- **Г** Григорія Квітки-Основ'яненка

2. Проні й Голохвостову за моральними принципами протиставлено
- **А** Прокопа Свиридовича та Євдокію Пилипівну
- **Б** Химку та квартального
- **В** Секлету та Йоська
- **Г** Степана та Галю

3. Визначте дійових осіб комедії за їхніми репліками.

Репліка		Дійова особа	
1	*«— Только, будь ласка, не говоріть, пожалуста, про любов, потому ето шкандаль...»*	**А**	Прокіп Свиридович
2	*«— В грудє моєй Визувій так і клекотить! Рішайте судьбу мою нещасную: прошу у вас руку й серце!»*	**Б**	Євдокія Пилипівна
3	*«— Не пущу, не пущу! Думаєш, що багатий, так і безчестити мене можна? Женимо!»*	**В**	Голохвостий
4	*«— Я не про тее: мені ті пенціони і не до смаку, а коли гроші за рік заплачено, то треба було б принаймні за їх одсидіти!»*	**Г**	Секлета
		Д	Проня

4. Згадайте, що таке *водевіль*. Доведіть, що комедія М. Старицького «За двома зайцями» має ознаки водевілю.

5. Гра «Так — ні».
1. У театрах більш популярним є первинний варіант комедії, що має назву «На Кожум'яках».
2. Секлета — сестра Прокопа Свиридовича.
3. Голохвостий планував одружитися з двома сестрами — Галею і Пронею.
4. Суржиком розмовляють Проня та Голохвостий.
5. Родина Сірків заможніша, ніж родина Секлети Лимарихи.
6. Степан закоханий у Галю.
7. Події твору відбуваються в Києві.
8. Голохвостий успадкував цирульню від свого батька.

9. Голохвостий — заможний чоловік, який хоче збільшити свої статки завдяки шлюбу з Пронею.
10. Секлета — ніжна, спокійна й урівноважена жінка.

6. ***Вільний мікрофон.*** Наділіть персонажів комедії характеристиками, використавши прикметники, дієприкметники й словосполучення *(усно)*.
Проня — ... , ... , ...
Голохвостий — ... , ... , ...
Галя — ... , ... , ...
Степан — ... , ... , ...
Секлета — ... , ..., ...
Батьки Проні — ... , ... , ...

7. Увідповідніть кожний сюжетний елемент комедії з прикладом.

Сюжетний елемент	Приклад
1 експозиція	**А** викриття афери Голохвостого
2 зав'язка	**Б** прихід Секлети на весілля
3 розвиток дії	**В** розмова Сірків на початку твору
4 кульмінація	**Г** зустріч і знайомство Проні з Голохвостим
5 розв'язка	**Д** освідчення Голохвостого Проні й залицяння до Галі

8. Кожну з наведених проблем, порушених у комедії «За двома зайцями», проілюструйте прикладами з твору *(усно)*.
Соціальна нерівність;
батьки і діти;
кохання і гроші;
злочин і кара;
освіченість і неосвіченість;
моральна деградація особистості.

9. ***Інсценізація.*** Підготуйте в групах інсценізацію уривків із комедії М. Старицького «За двома зайцями».

10. Домашнє завдання.
1. Підготуйте цитатний диктант для впізнавання дійових осіб комедії «За двома зайцями» за їхніми репліками *(не менше шести цитат)*.
2. Перегляньте на ютубі кіноверсію (або виставу) «За двома зайцями» й напишіть на неї відгук *(7–10 речень)*.
3. Підготуйте мультимедійну презентацію про Київ другої половини XIX ст.: зображення Хрещатика, Андріївської церкви, Подолу, Андріївського узвозу; міського транспорту; громадських закладів — шкіл, перукарень, ресторанів та ін. *(за бажанням)*.
4. Пригадайте, чим *сатира* відрізняється від *гумору*. Знайдіть у творі по два-три приклади гумору й сатири *(усно)*.

Подумайте й розкажіть

- У чому, на вашу думку, секрет популярності комедії «За двома зайцями»?
- Якому персонажеві комедії ви найбільше симпатизуєте? Чому?
- Який фрагмент комедії «За двома зайцями» вам видався найсмішнішим?

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Алітера́ція — накопичення однакових або близькозвучних приголосних звуків із метою створити звуковий образ зображуваного або посилити інтонаційну виразність мови: *Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива. Пішов шелест по дібровi; шепчуть густі лози.*

Амфібра́хій — трискладова стопа з наголосом на другому складі.

Анапе́ст — трискладова стопа з наголосом на третьому складі.

Асона́нс — накопичення однакових голосних звуків для посилення милозвучності мови: *Ух! Ух! Солом'яний дух, дух! Зійшло вже сонце! (Голі скрізь; з осоки коси, бо дівчата).*

Бала́да — невеликий віршований ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом і співчутливо-сумним звучанням.

Били́ни (стари́ни) — жанр героїчного епосу, епічні пісні про події часів Русі. Головною ознакою старини є її герой-богатир, наділений надлюдськими силами.

Водеві́ль — різновид легкої комедії з куплетами, які виконують під музику. Водевілю притаманні анекдотична ситуація в основі сюжету, нагромадження випадковостей, дотепні діалоги, словесні каламбури, танці, куплети.

Да́ктиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Ду́ма — це ліро-епічний твір героїчного або соціально-побутового змісту, який виконують речитативом у супроводі кобзи, бандури чи ліри. На відміну від балади, у думі немає фантастичних елементів.

Істори́чне оповіда́ння — це невеликий за розміром епічний твір, у якому йдеться про історичні події та персонажів із минулого. В оповіданні, на відміну від повісті й роману, зображають одну подію.

Істори́чне фе́нтезі — жанровий різновид фентезі, у якому використано окремі елементи реальної історії світу. Магія, міфічні істоти або інші надприродні елементи співіснують невидимо з матеріальним світом, з більшістю людей, які про це не знають.

Коме́дія — драматичний твір, у якому засобами гумору й сатири розвінчують негативні суспільні й побутові явища, розкривають смішне в навколишній дійсності чи людині.

Конфлі́кт — це основа драматичного твору, він є рушійною силою, що визначає розвиток драматичної дії як основний засіб розкриття характеру. Конфлікт у драматичному творі проявляється в зіткненні протилежних сил, боротьбі за досягнення мети, подоланні перешкод.

Курйо́зний вірш — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерним є поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом.

Літо́та — применшення якої-небудь ознаки предмета чи людини: *курці по коліна, з макове зернятко.*

Містúчне в літературí — це загадкове, таємниче, надприродне, непояснюване. Містичне може проявлятися в зображенні надприродних явищ, у зв'язку з потойбічним світом і надприродними силами (наприклад, історія червоної свитки чорта, якого вигнали з пекла).

Народна історúчна пíсня — це ліро-епічний твір про важливі історичні події та реальних історичних осіб.

Повчáння — жанр давньої християнської літератури, до складу якого входить урочиста чи повчальна проповідь (слово) і дещо вільне за формою звернення (бесіда) до читачів.

Послáння — літературний жанр у формі листа або звернення до конкретного адресата чи широкого загалу. Найдавнішими є саме біблійні послання Івана Богослова, апостола Павла, апостола Петра та ін.

Прототúп — конкретна особа, факти, життя або риси характеру якої взяті за основу літературного чи фольклорного персонажа.

Реалíзм — літературний напрям другої половини XIX ст., який сформувався спочатку у Франції, а потім і в інших європейських країнах. Реалізму властиві такі ознаки: правдиве, усебічне зображення типових подій і характерів у типових обставинах; характер і вчинки героя пояснюються його соціальним походженням, умовами повсякденного життя; прагнення до об'єктивності в зображенні.

Реалістúчний герóй / реалістúчна героíня — типовий герой / типова героїня у звичайних обставинах, характер і вчинки якого / якої зумовлені соціальним походженням і становищем, умовами повсякденного життя. Це особистість, що бореться за справедливість; людина конкретної професії, яка живе своєю буденною роботою: селянин, робітник, чиновник.

Речитатúв — протяжне проказування, подібне до співу, у супроводі бундури, кобзи чи ліри.

Романтúзм — художній напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. майже одночасно в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Українському романтизму властиві такі ознаки: незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини; ідеалізація людських почуттів; особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури); піднесена, емоційна, насичена яскравими народнопоетичними засобами художньої виразності мова.

Романтúчний герóй — виняткова (яскрава, колоритна) особистість, яка може бути як утіленням ідеалу, так і невдахою. Романтичний герой зазвичай невгамовний, має надзвичайну силу волі, яка дає змогу протистояти всім труднощам, що виникають на його шляху. Він може мати вади, припускатися помилок, але здатен до самокритики та пошуку істини у своїх діях.

Соціáльно-побутóва пóвість — художній твір, у якому картини родинного життя, побуту героїв зображені на тлі якихось соціальних подій або зумовлені певними суспільними обставинами й пояснені ними.

Стопá — повторювана група складів, до якої входить один наголошений склад та один або два ненаголошені.

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Художній твір в історико-культурному контексті доби 4

ПРАДАВНЯ УКРАЇНА В ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРИ

§ 2–3. Культура й віра давніх українців. Історичне оповідання
Івана Білика «Дарунки скіфів» 8
Дарунки скіфів *(Скорочено)* 12

§ 4–5. Русь, її культура та письменство 22
Старина про Іллю Муромця та Солов'я 23

§ 6–7. Своєрідність давнього українського письменства 29
Повчання дітям Володимира Мономаха 31

§ 8–9. Образ Русі в сучасній українській літературі 34
Раїса Іванченко 34
Ярославни *(Скорочено)* 35

ЗАПОВІДЬ ЛЮБОВІ: БІБЛІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

§ 10–11. Біблія — одна зі священних книг 46

§ 12–14. Біблія та українська література 50
Ліна Костенко 50
Давидові псалми. Псалом 1 51
Дзвінка Матіяш 52
Мене звати Варвара *(Скорочено)* 53

ЛІТЕРАТУРА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

§ 15. Народні думи 60
Маруся Богуславка 64

§ 16–17. Народні історичні пісні 67
Та, ой, як крикнув же козак Сірко 68
Чи не той то хміль 70

§ 18. Барокова поезія 73
Їхав козак за Дунай 74

§ 19–20. Доба козацької України в сучасній літературі 77
Марія Морозенко 77
Іван Сірко — великий характерник *(Скорочено)* 78

УКРАЇНЦІ ТА КРИМСЬКІ ТАТАРИ

§ 21. Давня кримськотатарська література 94
Фонтан сліз у Бахчисарайському палаці 94

§ 22–23. Кримські татари й українці в сучасній українській літературі 98
Володимир Рутківський 99
Джури козака Швайки. Пастух Рашит *(Уривок)* 99

З ПОЕЗІЇ XIX століття

§ 24–25. Романтизм і реалізм як основні мистецькі напрями XIX ст. 106
Михайло Петренко 108
«Дивлюсь я на небо...» 109

§ 26–27. Жанр балади в літературі романтизму 112
Тарас Шевченко 112
Причинна 113

§ 28. Реалістична поезія 119
Павло Грабовський 119
Швачка 119
«Я не співець чудовної природи...» 120

ПРОЗА XIX ст.: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО РЕАЛІЗМУ

§ 29–31. Ознаки романтичного стилю в повісті Миколи Гоголя
«Сорочинський ярмарок» 123
Сорочинський ярмарок *(Скорочено)* 124

§ 32–34. Ознаки реалізму в повісті Івана Нечуя-Левицького
«Микола Джеря» 137
Микола Джеря *(Скорочено)* 137

§ 35–36. Оповідання Богдана Жолдака «Мудрість сили» 153
Мудрість сили *(Скорочено)* 154

ДРАМАТУРГІЯ XIX століття

§ 37–38. Комедія Григорія Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» .. 165
Сватання на Гончарівці *(Скорочено)* 167

§ 39–41. Комедія Михайла Старицького «За двома зайцями» 183
За двома зайцями *(Скорочено)* 184

Літературознавчий словник 205